Vera Blažević Krezić ֍ Mirko Mišković

.....

Odabrane teme iz *nove* i *novije* povijesti hrvatskoga glagoljaštva

NAKLADNICI
Filozofski fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Osijek
Provincija franjevaca trećoredaca glagoljaša, Zagreb

ZA NAKLADNIKE
prof. dr. sc. Ivan Trojan, dekan Filozofskoga fakulteta u Osijeku
fra Branko Lovrić, provincijal franjevaca trećoredaca glagoljaša u Hrvatskoj

RECENZENTI
akademik Stjepan Damjanović
prof. dr. sc. Milica Lukić, trajni izbor
izv. prof. dr. sc. Tanja Kuštović

GRAFIČKA OBRADA
Mirko Mihaljević

GLAVNI UREDNIK
Patrik Mežnarić

TISAK
Krešendo, Osijek

© Autori, Filozofski fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Osijek, Provincija franjevaca trećoredaca glagoljaša, Zagreb, 2025.

Nijedan dio ove knjige ne smije se umnožavati, fotokopirati ni na bilo koji drugi način reproducirati bez nakladnikova pismenoga dopuštenja.

ISBN 978-953-314-279-1
(Filozofski fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku)

ISBN 978-953-55618-1-1
(Provincija franjevaca trećoredaca glagoljaša, Zagreb)

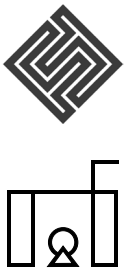
CIP zapis dostupan je u računalnome katalogu
Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem 001284579.

Knjiga je objavljena uz financijsku potporu
Ministarstva znanosti, obrazovanja i mladih Republike Hrvatske.

Filozofski fakultet
Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku
Provincija franjevaca trećoredaca glagoljaša, Zagreb

VERA BLAŽEVIĆ KREZIĆ
MIRKO MIŠKOVIĆ

ODABRANE TEME IZ *NOVE* I *NOVIJE* POVIJESTI HRVATSKOGA GLAGOLJAŠTVA

Osijek – Zagreb, 2025.

Sadržaj

Uvodne napomene 7

16. STOLJEĆE: *Glagoljaško učenje i poučavanje* 11

Najstarije hrvatskoglagoljske početnice: između udžbenika osnovne pismenosti i programatskih filoloških djela 13

Meštrija /od/ dobra umrtija (Senj, 1507./1508.) u visokoškolskoj nastavi povijesti hrvatskoga književnoga jezika 36

17. STOLJEĆE: *Zaboravljena glagoljaška početnica* 57

Azbukividnêk slovinskîj (1629.) u mreži hrvatskoglagoljskih početnica . . 59

18. STOLJEĆE: *Zakutno glagoljaštvo – Cvelfer i Rus* 119

Marko Japundžić o Mateju Karamanu i *hrvatskim liturgijskim jezicima* 18. stoljeća 121

19. STOLJEĆE: *Novaja maša glagoljaša*

(o pismu i jeziku *novih* knjiga hrvatskih glagoljaša) 143

Ivan Radetić: *Popularnim slogom o knjigi staroslovenskoj* 145

Tko je savjestan, a tko mlitav bio?! Pisma Vatroslava Jagića Dragutinu Antunu Parčiću 177

Prepiska Ivana Berčića i Dragutina Antuna Parčića 201

Izvori i literatura 225

Bibliografska bilješka 247

Kazalo imena 249

Bilješka o autorima 259

Uvodne napomene

Knjiga *Odabrane teme iz* nove *i* novije *povijesti hrvatskoga glagoljaštva* autora Vere Blažević Krezić i Mirka Miškovića koncipirana je kao zbirka filoloških studija posvećenih novijoj povijesti hrvatskoga glagoljaštva i glagolizma, uopće hrvatskoj ćirilometodskoj baštini od 16. do kraja 19., odnosno do prve polovice 20. stoljeća. *Nova* i *novija* povijest istaknutih fenomena usmjerena je naznačenim *međama* vremenske crte, pripadajućim glagoljaškim lokalitetima i autorima, naslovima i jezičnim koncepcijama, počevši s prijelomnim 16. stoljećem sve do *završetka* koji simbolično zastupaju 19-stoljetni obnovitelji ćirilometodske baštine, poglavito jezično-jezikoslovni odvjetak posvećen sastavljanju i otiskivanju novocrkvenoslavenskoga glagoljskoga *Misala* (1893.). Iako filološki intonirana, knjiga svojim studijama promovira interdisciplinaran pristup tumačenju hrvatske ćirilometodske baštine, odnosno fenomena glagoljaštva i glagolizma, kako su ih u nas – s jasnim značenjskim nijansiranjem – definirali znanstvenički autoriteti poput Franje Šanjeka (1983: 122–129) i Andrije Šuljka (1994: 275–294), odnosno Vatroslava Jagića, Josipa Hamma, Eduarda Hercigonje, Josipa Bratulića (usp. Hercigonja 1997a: 369–400; Bratulić 2005: 53–57) i Stjepana Damjanovića (2015: 39–59), ali i znanstvenica kao što su Anica Nazor (1993: 118; 2008: 19; 2009: 305–316) i Milica Lukić (2010a: 81–102). Interdisciplinarnost k tomu podržavaju i profesionalne biografije autora: s jedne je strane ona filološka autorice Vere Blažević Krezić, a s druge pak filozofsko-filološko-teološka biografija autora Mirka Miškovića.

Dio sadržaja ove knjige čine izvorni prilozi, dosada neobjavljeni, među kojima izdvajamo latinični prijepis i filološki opis prvoga izdanja *Azbukividnjaka* franjevca Rafaela Levakovića (1629.), odnosno interpretaciju arhivske građe koja pripada Arhivu Provincije franjevaca trećoredaca glagoljaša na Ksaveru u Zagrebu, tj. Arhivu njihova Samostana sv. Marije u Glavotoku na otoku Krku. Potonja se tiče ostavštine Dragutina Antuna Parčića, hrvatskoga jezikoslovca, franjevca trećoredca glagoljaša i kanonika Zavoda sv. Jeronima u Rimu. U pitanju su pisma koja je razmjenjivao s Vatroslavom Jagićem i Ivanom Berčićem problematizirajući jezik i pismo temeljnih 19-stoljetnih liturgijskih knjiga, navlastito *Misala*. Iako su segmente toga arhivskoga gradiva autori ove knjige nedavno objavili u

zasebnoj raspravi (separatu), ovdje se donose kao dio potpunije arhivske cjeline, prepisane i protumačene u svojstvu Parčićeve ostavštine koja je i stručnjacima i kulturnoj javnosti sve donedavna bila nepoznata.

Ostatak su sadržaja preuzele prethodno objavljene – no sada ipak dorađene – rasprave autorskoga dvojca koje u rečenoj knjiškoj cjelini promoviraju manje znane teme i tako marginaliziranoga novovjekovnoga glagoljaštva (i glagolizma). Ono je, neka stoji podsjetnik, obilježeno procesom istočnoslavenizacije, tj. ukrajinizacije hrvatskih glagoljičnih liturgijskih knjiga tijekom 17. i 18. stoljeća, pa se rasprave s temama iz tih dvaju stoljeća u ovoj knjizi nezaobilazno dotiču pitanja kraja prirodno razvijanoga hrvatskoga crkvenoslavenskog jezika, odnosno oblikovanja ukrajinizacijom obilježenoga novocrkvenoslavenskoga liturgijskoga jezika. Prinos franjevaca trećoredaca glagoljaša ni u tome pogledu nije bilo moguće zanemariti, poglavito istraživački rad fra Marka Japundžića usmjeren na Mateja Karamana i Stjepana Rusića. Uspostava hrvatskoga novocrkvenoslavenskoga jezika u drugoj polovici 19. stoljeća ponajviše se pak vezuje za djelatnost svećenika glagoljaša i filološkoga znanstvenika Ivana Berčića, te njegova već spomenutoga učenika Dragutina Antuna Parčića, zbog čega su posljednje rasprave knjige – utemeljene na opisu maločas komentiranoga arhivskoga gradiva – najtješnje povezane s njihovim jezičnim planiranjem primijenjenim na hrvatskome crkvenoslavenskome liturgijskome korpusu s kraja 19. stoljeća, pri čemu se poglavito misli na *Misal* kao temeljnu liturgijsku knjigu (Rim, 1893.). Provodna misao bila je, među ostalim, svakako ukazati na novodobni razvoj glagoljaškoga filološkoga *metajezika*, očitovanoga još u 16-stoljetnim početnicama hrvatskih glagoljaša, koji svoj vrhunac zasigurno dostiže u 19. stoljeću, kada su u korist *glagoljskoga pitanja* radili i crkveni i narodni krugovi, ali i (tada) još uvijek mlada slavistička znanost sa svojom neizostavnom odgojno-obrazovnom komponentom.

Budući da među recenzentima naše knjige ima zaslužnih za postavljanje istraživačkih temelja slijedom kojih se uopće pristupa analizi odabranih tema iz novije povijesti hrvatskoga glagoljaštva i glagolizma, valja im svima zahvaliti ne samo što su pozorno proučavali njezinu strukturu i čitali joj sadržaj, ukazujući na propuste i nesebično predlažući moguća poboljšanja, nego i što su svojim istraživačkim naporima vratili dostojanstvo mnogim novodobnim glagoljaškim temama – bile one u vezi s manje poznatim – narodnojezičnim – glagoljičnim tekstovima novoga vijeka, ili se pak ticale zaboravljenih istraživača i istraživačica hrvatskoga glagoljaštva, odnosno 19-stoljetnih *obnoviteljskih* nastojanja hrvatske ćirilometodske znanosti i javnoga pokreta.

Hvalu valja iskazati i (s)tvarnim ocima knjige, ustanovama koje su preuzele ulogu nakladnika, ujedno i matičnim kućama autorskoga dvojca – Filozofskom fakultetu u Osijeku s jedne, tj. Provinciji franjevaca trećoredaca glagoljaša u Zagrebu s druge strane. Njih naravno natkriljuje nadležno Ministarstvo znanosti, obrazovanja i mladih Republike Hrvatske.

Zahvala se, najzad, ima izreći pojedincima ugrađenima u tijelo ovoga knjižnoga teksta: u prvome redu uredničkom dvojcu – Patriku Mežnariću i Mirku Mihaljeviću, potom suautorima koji su pomogli krojiti sadržaj prethodno objavljenih rasprava, najzad uvrštenih u knjigu, a onda i našim uvijek pomažućim profesorima, mentorima i kolegama (su)stručnjacima, knjižničarima i arhivarima, samostanskim gvardijanima, studentima, obitelji i prijateljima, pa i samim novodobnim glagoljašima čiji su prilozi istraživani.

Hvala njima se meće
jer glagoljaški kotačić
ipak se kreće!

Hvala Bogu, čast, i dika
Sadь, i va vse veki vika.
(Levaković 1629: 29)

16.
STOLJEĆE:

Glagoljaško učenje i poučavanje

Najstarije hrvatskoglagoljske početnice: između udžbenika osnovne pismenosti i programatskih filoloških djela

I.

Jedna je od temeljnih potreba u opismenjavanju postojanje onih priručnika iz kojih se može steći primarna naobrazba: pisanje i čitanje. Jedno je, pak, od obilježja hrvatskoga glagoljaštva da tijekom duge povijesti njegova razvoja i postojanja na našemu nacionalnom prostoru izostaju upravo takva djela, praktično tijekom čitavoga srednjovjekovlja. Doduše, na temelju različitih pokazatelja može se zaključiti da su nekakva – pokusna, priručna, rukopisna – djela takve naravi ipak morala postojati.[1] Tek u vremenu opadanja i dezintegracije hrvatskoga glagoljaštva, kada su se u Europi protestantske reformacije već rasplamsale (poznat je njihov doprinos i na jezičnome području), a katolički se svijet sprema za odgovor koji će uroditi Tridentskim koncilom i katoličkom obnovom (taj odgovor imat će dobro poznate posljedice i za hrvatske glagoljaše), hrvatski glagoljaši dobivaju – zapravo sami oblikuju – dva takva priručnika, dvije hrvatskoglagoljske početnice. Dobro je znano da su naše najstarije otisnute glagoljske početnice bile udžbenici »pasivne pismenosti«, tj. da su opremale vještinom čitanja teksta, no ne i složenijom mogućnošću izražavanja vlastitih misli i osjećaja pismenim putem (usp. Tandarić 1993: 52). Prva je takva knjižica tiskana u Veneciji 1527., a druga u Rijeci vjerojatno 1530. godine.

[1] Među epigrafskim spomenicima ističe se *Ročki glagoljski abecedarij* (1200.) kao pokazatelj »pismovnoga standarda« starijega hrvatskoglagoljskog razdoblja (Fučić 1997: 146; Nazor 2008: 31). Spomenimo i rukopisni glagoljski abecedarij Jurja iz Slavonije koji svojim sadržajem i ustrojem ukazuje na matricu slijeđenu pri oblikovanju najstarijih dviju otisnutih hrvatskoglagoljskih početnica: azbučna slova s nadredno ispisanim nazivima, latinicom po francuskome pravopisu, praćena su tekstovima namijenjenima lektorskim vježbama čitanja i pisanja, također s latiničnom transkripcijom u francuskome izgovoru. Riječ je o nabožnome štivu karakterističnom za *paternoster*-abecedarije: molitvama *Očenaš* i *Zdravo, Marijo*, potom *Vjerovanju nicejsko-carigradskome*, glagoljskome azbučnome nazivlju, *Vjerovanju apostolskome*, glagoljskoj kurzivnoj azbuci te početku psalma 50 *Pomiluj me, Bože*. U istome francuskome kodeksu – *Ms 95* iz gradske knjižnice u Toursu, pisanome oko 1400. godine – hrvatskoćirilični trag ostavlja Jurjev učenik Pavao iz Krbave (Tandarić 1993: 41; Nazor 2008: 25–26; Šanjek 2010: 205).

Ovo poglavlje bavi se upravo tim dvama djelima. Najprije su za svako od njih doneseni opći podatci, koji su u znanstvenoj javnosti već otprije poznati. Potom se izlaže njihov sadržaj. Uz već poznate podatke o sadržaju prvih hrvatskoglagoljskih početnica, ovdje se naznačuju i neki dosad neprimijećeni elementi. Novina je svakako u svojevrsnom *conspectus generalis* s obzirom na sadržaj hrvatskoglagoljskih početnica. Autori ističu njegovu »liturgijsku obojenost«: nije, dakle, riječ samo o osnovnim molitvenim obrascima i vjerskoj poduci, nego je riječ o sadržaju za koji su sasvim hotimično izabrani upravo liturgijski i njima bliski tekstovi. Ta je »liturgijska obojenost« glagoljskih početnica, dakako, sasvim logična s obzirom na to da je riječ o djelima čija je prvotna svrha bila obrazovanje svećeničkoga glagoljaškoga podmlatka. Vidljivo je to i iz samoga izbora tekstova koji su doneseni u objema početnicama (osnovne kršćanske molitve, značajni dijelovi psaltira i sl.).[2] Autori posebno ističu i razlike između tekstova u jezičnome smislu. Na takav način se, već na početku procesa obrazovanja, učenicima mogla predočiti razlika između jezika liturgijskih tekstova (hrvatskoga crkvenoslavenskoga jezika) i jezika neliturgijskih tekstova (narodni hrvatski jezik). U tom smislu, hrvatskoglagoljske početnice nisu samo priručnici učenja čitanja i pisanja, nego već uvode i u puno složenija znanja, kao – sociolingvistički gledano[3] – dragocjen svjedok odnosa među temeljnim jezičnim varijetetima hrvatskoga srednjovjekovlja (Mihaljević 2011: 231–232; Damjanović 2014: 28–29; Barbarić 2017: 33–34).

U poglavlju se potom analizira upravo jezik izabranih tekstova iz prvih hrvatskoglagoljskih početnica. Analiza je kontrastivna: uspoređuju se dva jednaka teksta u obje početnice, ali se analiza postavlja i u odnosu prema hrvatskoj glagoljaškoj tradiciji. Jezična analiza pokazuje razlike u jezičnoj koncepciji između dviju početnica, ali i razlike i sličnosti u odnosu na hrvatsku glagoljašku tradiciju.

II.

Jedna od važnih razlika između tradicije hrvatskoga glagoljaštva i ćiriličnih tradicija istočnih slavenskih naroda jest upravo u potpunome izostanku filološke

[2] Možda bi bilo za očekivati da se među tekstovima nalaze i dijelovi kanona mise, kao teksta koji je bio u uporabi svaki dan. Očito je njegova važnost i svetost bila razlogom zbog kojega se on ipak nije stavljao u udžbenike za one koji su bili na samome početku svoje svećeničke formacije.

[3] Iako Stjepan Damjanović tumači da su »ambicije ovakovih izdanja bile svedene na to da knjiga pomogne u svladavanju čitanja, a ne da nudi jezične koncepte« (2014: 69), *Prvu hrvatskoglagoljsku početnicu* uvrštava u poglavlje o jezičnim koncepcijama naših glagoljičnih tekstova 16. stoljeća.

literature na hrvatskome tlu, za razliku od obilja istovrsne literature na slavenskome Istoku. Josip Leonard Tandarić (1993: 52) utvrđuje:

> »Poznati su nam hrvatskoglagoljski kodeksi, reprezentativni oblikom i sadržajem, a reprezentativniji su radi svoje namjene liturgijski kodeksi; poznata su nam tu i tamo imena 'pisaca', za koje možemo bez pretjerivanja reći da su i nadareni i uvježbani, osobito u zrelom razdoblju hrvatskoglagoljskog ustava, s istančanim osjećajem za oblikovanje ne samo pojedinog slova nego također retka, stupca i stranice; osobito u liturgijskim kodeksima imamo dojam određene čvrstoće i sigurnosti u oblikovanju i dotjerivanju teksta, a onda i svečanosti koja dolikuje tekstu. Kad se izmjenjuje više pisara u istom kodeksu, zapažamo da se oni više-manje drže istih načela u važnijim, pa i u manje važnim pojedinostima (npr. stalan način obilježavanja poluglasa ili apostrofa u nekom kodeksu, ili pak njihova zamjena vokalom a); prepoznajemo dakle obilježja pisarske škole karakteristične za neku sredinu. Poznati su nam različiti, međutim karakteristični i stalni, pristupi jeziku i tekstu (sklonost inovacijama ili konzervativnosti, prilagođavanje teksta latinskom uzoru ili pak čuvanje naslijeđenih prijevoda). Rezultate više ili manje poznajemo; ne znamo međutim kako su tvorci naše srednjovjekovne pismenosti i književnosti teoretski shvaćali i obrazlagali svoje postupke i kako su svoje znanje prenosili na druge. **U hrvatskoglagoljskoj srednjovjekovnoj pismenosti nisu nam poznata gramatička ili pravopisna pomagala, uopće filološka djela kakva su poznata u srednjovjekovnim ćirilskim književnostima** (istaknuli autori).«

Prošlostoljetnoga korifeja u pogledu poznavanja i opisivanja hrvatske crkvenoslavenske norme – Josipa Leonarda Tandarića – sličnim je tvrdnjama podržao akademik Stjepan Damjanović ističući kako hrvatski glagoljični korpus prije 16. stoljeća, iako jezično-stilski vrlo razveden, nije poznavao tekstova koji se izravno odnose na jezično uređivanje (kultiviranje) tekstova (Damjanović 2014: 63). U osvitu novovjekovlja, kada se napokon pojavljuju, takvi će se tekstovi ticati kritike prevođenja[4] koju najprije iznosi modruški biskup i glagoljski tiskar Šimun Kožičić Benja u naslovu *Knižice od žitiê rimskih arehierêov i cesarov* (1531.), točnije

[4] Kožičić – ne dajući doduše konkretnih jezičnih primjera – piše o »lažnim piscima i zalim tlmačima« pokraj kojih je njegov prijevod vidno »popravljen s mnogimi êže pridana sutь« (na sličan se način izražava u spomenutoj posveti, unutar djela *Knižice od žitiê rimskih arehierêov i cesarov*, te u naslovu *Oficija rimskoga*).

u dijelu autorova predgovora – posvete trogirskom biskupu Tomi Nigeru (usp. Tomašić 2001: 275–282).[5] Hrvatski protestanti nastavljaju promovirati važnost jezične točnosti i razumljivosti prijevoda, tj. tekstova, u što se lako možemo uvjeriti čitanjem predgovora glagoljičnom *Novom testamentu* u kojem Antun Dalmatin i Stipan Konzul Istranin bilježe: »I ti isti kusi nisu povsuda pravo ni razumno stumaćeni«[6] (usp. Jembrih 2019: 82), a sa sličnim se kritikama i sami suočavaju, putem mijenjajući načela vlastite jezične koncepcije.

Tandarić ipak smatra da su morala postojati neka, pa makar vrlo skromna pomagala, i da je morala postojati neka didaktička metoda poučavanja u crkvenoslavenskome jeziku.[7] Za svoju tvrdnju on navodi više pokazatelja.

Prvi pokazatelj na koji upućuje službeno je imenovanje franjevca trećoredca fra Stjepana Belića učiteljem crkvenoslavenskoga jezika, uz teološke predmete, iz 1494. godine.[8] Tandarić smatra da jednostavno nije bilo moguće da bi postojalo poučavanje u crkvenoslavenskome jeziku, a da nisu postojala kakva-takva pomagala za taj posao (Tandarić 1993: 52).[9]

Tandarić, nadalje, primjećuje kako u srednjovjekovnoj hrvatskoglagoljskoj književnosti postoje određene konstante koje upućuju na postojanje nekih filološko-didaktičkih pomagala. Takva je konstanta čuvanje azbučnoga reda, nazivlja i brojevne vrijednosti glagoljskih slova još iz najstarijega razdoblja slavenske pi-

[5] Taj se biskup najzad spominje kao poveznica između ključnih 16-stoljetnih imena hrvatske književnojezične kulture: venecijanski tiskar Andrija Torresani, zaslužan za objelodanjivanje naše *Početnice* iz 1527., izdao je i Aristotelova djela, a prvi je izdao i Platona, u prijevodu Marsilija Ficina (1491.). Riječ je o naslovu koji je – čita se u Bratulićevu pogovoru (1983: 15) – posjedovao Marko Marulić te ga je – kao dragocjenost – na samrti darovao svom prijatelju Tomi Nigeru.

[6] Tako tvrde u vezi sa svojim prethodnicima, hrvatskim glagoljašima koji su prevodili i sastavljali liturgijske tekstove, a uz njih i dijelove Biblije.

[7] Josip Bratulić također izrijekom govori o postojanju rukopisnih početnica koje nisu sačuvane, usp. Bratulić 2007a: 16–17. Stjepan Damjanović upućuje na tekst iz *Petrisova zbornika* koji ukazuje na postojanje starih bukvara kojima je svrha bila istovremeno učenje čitanja i pisanja te vjerska pouka (usp. Damjanović 2007: 12).

[8] O fra Stjepanu Beliću v. Runje 2001: 133–134. Franjevci trećoredci glagoljaši sačuvali su uspomenu na prvoga javnoga učitelja staroslavenskoga jezika pa je tako u *Imeniku preminulih redovnika Hrvatske provincije franjevaca trećoredaca* za dan 3. siječnja upisano: »1522. u Anconi M. p. o. [=mnogopoštovani otac] Stjepan Belić, iz Raba, bio 3x prov. [=provincijal], v. g. gv. [=višegodišnji gvardijan], prvi javni učitelj glagoljice« (usp. Ivančić i Runje 1987).

[9] Kako je, pak, to poučavanje izgledalo, danas nam je poznato zahvaljujući istraživanjima Eduarda Hercigonje (2004), Petra Runje (2003), Aleksandra Stipčevića (2004), ali i drugih.

smenosti (Tandarić 1993: 52–53). Glagoljska azbuka u svome uobičajenome redu posvjedočena je na hrvatskome kulturnome prostoru još od urezanoga *Ročkoga abecedarija* iz oko 1200. u crkvi sv. Antuna Opata u Roču[10], pa sve do prvih tiskanih glagoljaških početnica.

Pa ipak, najveći pokazatelj postojanja nekih filološko-didaktičkih pomagala kojima su se služili hrvatski srednjovjekovni glagoljaši jest vrlo dosljedno čuvanje jezične norme (hrvatskoga) crkvenoslavenskoga jezika, ne samo u naslijeđenim tekstovima, nego upravo u tekstovima koje su morali prevoditi ponajprije s latinskoga jezika (Tandarić 1993: 66–70).[11]

Tek na samome zalazu uporabe vlastitoga – prirodno razvijanoga – hrvatskoga crkvenoslavenskoga jezika, u vremenu njegove dezintegracije, pojavljuju se dvije hrvatskoglagoljske početnice: prva, tiskana u Veneciji 1527. godine, i druga, tiskana na domaćemu tlu, u Rijeci, vjerojatno na samome početku rada dotične tiskare, 1530. godine. Izostanak jasno opisane i propisane crkvenoslavenske norme pokazuje se problematičnim tek u novodobnome pristupu, obilježenome prostornim, žanrovskim i inim sužavanjem funkcija hrvatskoga crkvenoslavenskoga jezika, čemu pridonosi koloplet varijabli (ratne neprilike, migracije stanovništva, uzdizanje vernakulara, pojava reformacijskoga pokreta, poslijetridentska centralizacija glagoljskoga tiska u Rimu uz jezični zaokret u smjeru ukrajinizacije i dr.).

III.

Prvo nama danas poznato otisnuto djelo koje je služilo ponajprije učenju čitanja glagoljskoga pisma i tekstova pisanih njime jest *Prva hrvatskoglagoljska početnica*

[10] Sadrži ukupno 34 slovna znaka uparana na vodoravnoj prečki posvetnoga križa (Hercigonja 2006: 64). Zanimljivo je primijetiti Fučićevu tvrdnju da je taj abecedarij pokazatelj »standarda« u glagoljskome pismu oko 1200. godine (Fučić 1997: 146).

[11] Josip Leonard Tandarić i Andrew Roy Corin smatraju da se norma održavala i uspostavljala oslanjanjem na najautoritativnije biblijske tekstove čiji su značaj i svetost zaustavljali intenzivnije prodiranje elemenata govornoga jezika (usp. Gadžijeva i dr. 2014: 21) S druge pak strane, Brozović tumači da je u nas izostala kanonizacija ćirilometodskoga starocrkvenoslavenskoga jezika stoga što ne pripadamo ortodoksnoj crkvi (drukčije je bilo u Rusiji, Makedoniji), pa su naše okolnosti pogodovale razvoju izraženoga amalgama (crkvenoslavenskoga jezika i čakavštine), što je uostalom pratila elastičnost hrvatske glagoljice (2008: 39; vidi i Hamm 1963: 50). Iz toga se razloga hrvatski crkvenoslavenski jezik tumači prvim hrvatskim književnim jezikom, i u spomenutoj Brozovićevoj raspravi iz 1978., tj. znanstvenim pogledom izvan najužih paleoslavističkih/paleokroatističkih okvira, ali i u poredbenopovijesnim raspravama akademika Ranka Matasovića, koje su novijeg datuma (2008; 2011) (usp. Kovačević 2016: 230).

tiskana u Veneciji 1527. godine. Djelo je tiskano bez naslovne stranice. Petar Kolendić nazvao ga je *Bukvarom*[12], pa se taj naziv često rabi u literaturi (Nazor 2008: 101). *Prva hrvatskoglagoljska početnica* tiskana je na papiru na ukupno šest listova[13] s 11 tiskanih stranica u kvart-formatu (Bratulić 2007a: 18). Danas je poznato ukupno šest sačuvanih primjeraka: pet se čuva u inozemstvu (Beč, Sankt-Peterburg, New York, Oxford, Cambridge) i jedan u Hrvatskoj u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu (Nazor 2008: 102).

Prva hrvatskoglagoljska početnica tiskana je u 1527. u Veneciji u *oficini* Andrije Torresanija.[14] O tome svjedoči glagoljski i latinski kolofon na kraju početnice na kojemu se, uz tekst, nalazi i Torresanijev tipografski znak: kula (*torre*) s kruništem i inicijalima A i T s dvije strane kule.[15]

Do danas nam ostaje nepoznanica tko je priredio ovo izdanje i za koju točno svrhu. Većina istraživača smatra da je riječ o nekome svećeniku glagoljašu iz Senjske ili Krčke biskupije. Postoji, također, mogućnost da je tiskanje ove početnice prethodilo izdanju hrvatskoglagoljskoga *Misala Pavla Modrušanina* 1528., pa bi – u tome slučaju – sam Pavao Modrušanin mogao biti priređivač ove glagoljske početnice (Bratulić 2007a: 19–20).

Jezik izdanja nije homogen. Budući da je najveći dio tekstova koji su doneseni u početnici zapravo preuzet iz biblijsko-liturgijskoga korpusa, prevladava hrvatski crkvenoslavenski jezik. Ipak, u molitvama na koncu početnice – koje nisu liturgijskoga karaktera – jezik je »pučkiji« (Bratulić 2007a: 19).

Vrijedi napomenuti da je *Prva hrvatskoglagoljska početnica* doživjela čak tri pretiska. Prvi je 1933. priredio antikvar Karl W. Hiersemann u Leipzigu. Grafički zavod Hrvatske i Školska knjiga u suradnji s Nacionalnom i sveučilišnom bibliotekom te Međunarodnim slavističkim centrom SR Hrvatske priredili su 1983. drugi pretisak napravljen prema prvome iz 1933. Treći pretisak s originalnoga

[12] O nazivima *bukvar* i *psaltir* usp. Putanec 1979.

[13] U monografiji Anice Nazor (2008: 102) potkrala se pogreška. Ona navodi 12 *listova*.

[14] O Andriji Torresaniju usp. Bratulić 2007a: 17–18.

[15] U istoj *oficini* tiskana je 1493. i hrvatskoglagoljska inkunabula *Baromićev brevijar*. Josip Bratulić (2007a: 17) stoga se pita nije li moguće da je izdanje toga brevijara pratio neki *introductorium*, koji nam danas ipak nije sačuvan. Treba napomenuti da je u istoj *oficini* 1561. tiskan i *Brozićev brevijar*, djelo koje se tradicionalno smatra posljednjim izdankom »prirodnoga razvitka« hrvatske redakcije crkvenoslavenskoga jezika (Gadžijeva i dr. 2014: 43), i tomu je tako još od vremena paleoslavista Josipa Hamma (1963: 43–67; usp. Damjanović 2014: 62).

primjerka priredili su 2007. Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Nacionalna i sveučilišna knjižnica i Školska knjiga (Nazor 2008: 102).[16]

III.a[17]

Sadržaj *Prve hrvatskoglagoljske početnice* podudara se s redovnim sadržajima onodobnih latinskih početnica, uobičajeno zvanih *psaltirima* ili *paternoster-abecedarijima* (Bratulić 2007a: 19).

Kako je već naznačeno, početnica nema naslovne stranice. Prva je stranica izvedena renesansnim okvirom[18] unutar kojega se nalaze: početni pobožni zaziv, nanizana slova glagoljske azbuke[19], tablica sricanja slogova[20], *Molitva Gospodnja*[21] i molitva *Zdravo*, *Marijo*. Takav je sadržaj uvjetovan didaktičkim motivima. Na prvoj su se stranici učenici najviše zadržavali: nakon što bi naučili slova i srokove, primjenjivali bi naučeno najprije na onome što su znali napamet, a to su osnovne kršćanske molitve.

Na sljedećim stranicama (4 – 9[22]) nalaze se izvadci iz psaltira. Riječ je o pet, tj. sedam psalama koji su se rabili u liturgiji časova večernje nedjelje službe. To su

[16] Značajno je spomenuti da se opis toga djela nalazi na samome početku znanstvenih slavističkih istraživanja. Prvi opis primjerka početnice koji se nalazio u Austrijskoj nacionalnoj knjižnici u Beču napravio je Vaclav Michael Fortunat Durych koncem 18. stoljeća. To je ujedno i prvi poznati opis neke glagoljske tiskane knjige. Više o tome u: Jembrih 1984: 288.

[17] Za prikaz sadržaja rabilo se faksimilno izdanje: Bratulić, Josip (ur.). 2007a. *Prva hrvatskoglagoljska početnica 1527.* Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Nacionalna i sveučilišna knjižnica – Školska knjiga. Zagreb.

[18] Na dnu se nalazi prikaz onodobne školske prakse koji Bratulić (2007a: 18) opisuje ovako: »Pred učiteljem koji sjedi za pultom (desno) i upraviteljem škole koji stoji i promatra (lijevo), pred đacima koji su, čini se, sasvim nezainteresirani za ono što se događa (znači, sasvim običan slučaj), korepetitor 'po goloj' tuče bičem nekog nesretnika!«.

[19] Doneseni su samo glagoljski grafemi bez njihovih imena ili nekih drugih oznaka, ukupno njih 33.

[20] Tablica je koncipirana tako da je svakome suglasniku pridružen svaki pojedini samoglasnik. Učenici su tu tablicu učili napamet, od čega dolazi i danas frekventan izraz *bubati*, samo s donekle promijenjenim semantičkim obilježjima. Treba uočiti da su suglasnicima pridruženi i *ѣ* i *ъ* što je pokazatelj da je tekst nastao u iznimno dobroj glagoljaškoj tradiciji (Bratulić 2007a: 19).

[21] Vrlo je zanimljiv naslov: *Molitva nedilna*. Može li se pomišljati na pogrešno shvaćenu latinsku riječ *dominica*?

[22] Stranice se, radi jednostavnosti, navode prema numeraciji transliteriranoga teksta. U originalu se oznake numeracije nalaze na samo dvije stranice, koje su označene latinicom kao: a II (stranica 5 transliteriranoga teksta) i a III (stranica 7 transliteriranoga teksta).

sljedeći psalmi (prema novome brojenju[23]): 110, 111, 112, 113, 114, 115 i 117.[24] Na šestoj stranici donosi se još hvalospjev večernje (vespere) *Veliča*, naslovljen *Pêsanъ d(ê)ve marie*, i hvalospjev povečerja (kompletorija) *Sad otpuštaš*, naslovljen *Pêsanъ sêmiona starca*.

Na sedmoj stranici nalaze se dva iznimno poznata psalma koja su se rabila na mnogim mjestima u bogoslužju. To je psalam 130 *Iz glubinъ* i psalam 51 naslovljen *Suprotъ lûbodeĭstvu psalamъ*[25].

Osma stranica započinje psalmom 91 naslovljenim *Suprotъ vsakoi prot(i)vnosti psalamъ velê dobarъ*, a nastavlja se himnom *Tebe Boga hvalimo*, koji je u početnici naslovljen *Imanъ s(ve)tih doktori Ambroziê i avgustina*[26].

Na devetoj stranici započinju tekstovi koji su preuzeti iz onodobnih misala i odnose se na dijelove euharistijskoga slavlja. Takav je tekst psalma 43 koji je u početnici naslovljen *Počine pristupъ k oltaru*, a koji je svećenik nekoć izgovarao upravo pristupajući oltaru na početku euharistijskoga slavlja. Potom se na devetoj i desetoj stranici pronalaze tekstovi opće ispovijedi i odrješenja naslovljeni *Počine ispovêdь opčinska* i *Odrešenie*.

Na desetoj stranici nalazi se prijevod poznate marijanske antifone *Salve, Regina* u našoj početnici naslovljen kao *Šekvêncija d(ê)vi marie*, a poslije nje dolazi tekst *Proslova Evanđelja po Ivanu*.[27]

---

[23] Pojmovi »novo brojenje« i »staro brojenje« psalama ovdje označavaju razliku u načinu brojenja psalama u tzv. masoretskome tekstu psaltira (hebrejski) i u tekstu grčkoga prijevoda (*Septuaginta*) koji je onda preuzet i u *Vulgatu*. Pojam »staro brojenje« označava način brojenja u *Septuaginti* i u *Vulgati*, zato što je takva podjela psalama bila općeprihvaćena u Katoličkoj Crkvi. Suvremena, pak, biblijska izdanja vraćaju se podjeli prema masoretskome tekstu. Razlika je između dva brojenja u jednome broju: ono što je u »starome brojenju« psalam 109, u »novome brojenju« odnosi se na psalam 110 (usp. Popović 2020: 131).

[24] Bratulić (2007a: 19) navodi samo pet psalama i to po starome brojenju: 109, 110, 111, 112 i 113. Razlog je tome što su današnji psalmi 114 i 115 smatrani jedinstvenim, pa je tako doneseno i u hrvatskoglagoljskoj početnici. Što se tiče psalma 117, čini se da ga je Bratulić jednostavno previdio. Uz njega se, naime, ne nalazi drvorez kao na početcima drugih tekstova, ali se ipak nalazi inicijalno slovo, kao i naznaka: PS (=psalamъ). Stoga bi, iz perspektive suvremene podjele biblijskoga psaltira, trebalo reći da naša hrvatskoglagoljska početnica u ovome dijelu donosi ukupno sedam psalama.

[25] U liturgijskoj predaji ovaj psalam vezan je za različite pokorničke obrede. Naslov naveden u početnici povezan je s predajom koja dotični psalam povezuje s Davidovim kajanjem nakon preljuba s Bat-Šebom.

[26] Dotični himan rabi se u službi čitanja u bogoslužju časova.

[27] Razlog zbog kojega je stavljen upravo taj tekst vjerojatno treba tražiti u »liturgijskoj obojenosti« cijele početnice. Naime, nekoć je bio običaj da na koncu svakoga euharistijskoga slavlja svećenik još recitira

Na jedanaestoj stranici nalazi se tekst *Apostolskoga vjerovanja* naslovljen *Počine simbolъ dvanadêstê apostolovъ*. U skladu s tadašnjim vjerovanjima uz svaki od dvanaest članaka *Apostolskoga vjerovanja* navedeno je ime (i slikovni prikaz) onoga apostola za kojega se smatralo da ga je sastavio.[28]

Na dvanaestoj stranici nalaze se još tri molitvena obrasca. Prvi je naslovljen *K obêdu blagoslovъ*, drugi *Kada se v ûtro stae blagoslovъ*, a treći nema posebnoga naslova nego se pred njim nalazi rubrika koja govori o učinku pobožnoga moljenja spomenutoga teksta.[29]

Na posljednjoj stranici, ispred kolofona, nalazi se još jedna marijanska molitva za koju rubrika na dnu prethodne stranice tvrdi da ju je sastavio papa Siksto IV.[30]

IV.

Druga glagoljaška početnica nastaje na hrvatskome tlu, u Rijeci, u tiskari koju je pokrenuo i vodio modruški biskup Šimun Kožičić Benja, po kojemu se često naziva *Kožičićevim psaltirom*.

Na početku europskoga novovjekovlja – a ono se poklapa s vrhuncem »glagoljaške kulture« u našim krajevima – na hrvatskome nacionalnome prostoru djeluju dvije glagoljske tiskare, senjska i riječka. Poznata su nam danas i imena osnivača i voditelja tih tiskara: iza senjske glagoljske tiskare stoji senjski kanonik Blaž Baromić, a iza riječke glagoljske tiskare stoji modruški biskup Šimun Kožičić Benja. Upravo po njemu nazvana je druga danas poznata hrvatskoglagoljska početnica, u literaturi bilježena kao *Kožičićev bukvar* ili, kako je već spomenuto, *Kožičićev psaltir*.

Povijest istraživanja te rijetke knjige – do danas je poznat samo jedan jedini primjerak, a on se čuva u Državnoj javnoj knjižnici »Saltykov-Ščedrin« u Sankt-Peterburgu u Rusiji (Bratulić 2007a: 21) – vrlo je zanimljiva i neobična. Prvi

upravo *Proslov Evanđelja po Ivanu*. Iako je taj običaj službeno uveden tek 1570. godine, praksa je puno starija (Pažin 2021: 137). Kao primjer može se navesti naš *Prvotisak misala* iz 1483. u kojemu se na kraju reda mise nalazi rubrika: »Tu r(e)ci e(van)ĵ(eli)e iskoni bê s(lovo)« (Frangeš i dr. 1971: 247).

[28] Današnji je tekst *Apostolskoga vjerovanja* prvi put posvjedočen na početku 6. stoljeća. Podjelu na dvanaest članaka i dovođenje te podjele u vezu s brojem apostola pronalazimo kod Ambrozija Milanskoga u 4. stoljeću, a legenda po kojoj je svaki od dvanaestorice apostola izrekao jedan članak teksta prvi je put zabilježena u 6. stoljeću (usp. Šagi-Bunić 1998: 38–41).

[29] Josip Bratulić (2007a: 19) navedene tekstove smatra apokrifnima. Mi ih nismo mogli identificirati.

[30] Nismo ju mogli identificirati.

koji u znanstvenoj javnosti spominje postojanje toga djela jest Pavel Jozef Šafařik 1865. kada u svome znamenitome djelu *Geschichte der südslavischen Literatur I* navodi *Azbukvidarium glagoliticum* tiskan u Rijeci oko 1531., u kontekstu govora o knjižnici zagrebačkoga biskupa Maksimilijana Vrhovca. Međutim, tridesetih godina 20. stoljeća Petar Kolendić izričito osporava Šafařikov navod tvrdeći da je zapravo riječ o hrvatskoglagoljskoj početnici iz 1527. U kasnijim godinama Kolendićev će stav o ovome problemu u znanstvenoj javnosti ostati općeprihvaćen (Nazor 1964: 121–122).[31] Pa ipak, još 1912. Ivan Milčetić, boraveći u Petrogradu i istražujući Berčićevu ostavštinu, zamijetio je knjižicu koju naziva *psaltir* i uz čiju godinu i mjesto tiskanja ostavlja upitnik. Vjekoslav Štefanić godine 1955. naznačuje da bi ipak moglo biti riječi o dotada nepoznatome Kožičićevu djelu iz riječke glagoljske tiskare (Nazor 1964: 122–123). Upravo na inicijativu Vjekoslava Štefanića Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu zatražila je snimke tiskane građe iz Berčićeve ostavštine te ih je dobila u srpnju 1962. Pregledom dostavljenih mikrofilmova moglo se bez ikakve sumnje ustanoviti da je psaltir koji spominje Milčetić još jedno Kožičićevo izdanje te da je Šafařikova tvrdnja o njegovu postojanju ipak točna (Nazor 1964: 123).[32]

Iako na posljednjoj stranici nema kolofona iz kojega bi se izravno mogli iščitati podatci o mjestu, godini i izdavaču, postoji cijeli niz drugotnih pokazatelja koji nedvojbeno otkrivaju da je riječ upravo o Kožičićevu izdanju. Prvi takav pokazatelj jest Kožičićev grb koji se nalazi na posljednjoj stranici, a koji je ujedno i njegov tipografski znak u svim poznatim izdanjima.[33] Također, na naslovnoj stranici nalazi se slika sv. Šimuna, identična slici koja se nalazi na naslovnoj stranici *Oficija rimskoga/Oficija Blaženije Devi Marije* iz 1530. U *Psaltiru* se još nalaze polugotski inicijali *N, O, V* s ucrtanim minijaturama (prikaz raspeća, portret biskupa i portret Blažene Djevice Marije s krunom). Iste inicijale s navedenim minijaturama nalazimo i u drugim izdanjima riječke glagoljske tiskare (Nazor 1964: 123).

[31] Petar Kolendić izričito govori »o još jednom izmišljenom izdanju«, a to bi bio glagoljski psaltir/bukvar tiskan u Rijeci oko 1531. (navedeno prema: Nazor 1964: 122).

[32] Nažalost, danas je primjerak koji spominje Šafařik u knjižnici Maksimilijana Vrhovca izgubljen (Nazor 1964: 126).

[33] Grb prikazuje leoparda koji se propinje na stražnjim nogama unutar štitastoga okvira, a iznad njega nalazi se biskupska mitra.

Na temelju svega prethodnoga, postalo je jasno da je knjiga tiskana u Kožičićevoj glagoljskoj tiskari u Rijeci. Međutim, zbog nedostatka kolofona, ostaje problem godine njezina tiskanja. Što se tiče riječke glagoljske tiskare općenito, vrijeme njezina rada – na temelju kolofona pojedinih drugih izdanja – možemo vrlo precizno odrediti. Najstarije je datirano izdanje *Oficij rimski* čije je tiskanje dovršeno 15. prosinca 1530., a najmlađe je djelo *Od bitija redovničkoga knjižice* čije je tiskanje dovršeno 27. svibnja 1531. (Nazor 2008: 106). Budući da je uobičajena praksa onodobnih tiskara podrazumijevala prvotno izdavanje priručnika za učenje čitanja/pisanja, s prilično se sigurnošću može pretpostaviti da je *Psaltir* zauzeo prvo mjesto među riječkim glagoljičnim izdanjima te da ga onda treba datirati u 1530. godinu (Nazor 1964: 124–125).[34]

Što se tiče jezika, situacija je slična kao i kod *Prve hrvatskoglagoljske početnice*: kad je riječ o liturgijskim tekstovima, rabi se hrvatski crkvenoslavenski jezik, dok se kod neliturgijskih tekstova uvode elementi pučkoga jezika. Ipak, Kožičićev *Psaltir* i u liturgijskim tekstovima pokazuje određene elemente inovativnosti, osobito u sintaksi i leksiku, kako to bilježi Anica Nazor (1964: 128). U novije su vrijeme Sanja Holjevac i Sanja Zubčić (2021: 124–144) provele usporednu analizu jezika dviju hrvatskoglagoljskih početnica – Kožičićeva *Psaltira* (1530.) i protestantske *Table za dicu* (1561.). Ispitujući varijable unutar temeljnih jezičnih razina (fonološke, morfološke, leksičke), Kožičićev su *Psaltir* atribuirale hrvatskoj crkvenoslavenskoj tradiciji čija je jezična konzervativnost ipak upotpunjena naglašenijim unosom čakavskih elemenata.

IV.a[35]

Već je na prvi pogled uočljivo da je *Psaltir* znatno siromašnije opremljen od *Prve hrvatskoglagoljske početnice*. Tako za razliku od npr. dvadeset drvoreza, koliko ih nalazimo u najstarijoj početnici, u *Psaltiru* uočavamo samo šest. Pa ipak, njihov je sadržaj u velikoj mjeri podudaran, što je samo pokazatelj da se oba izdanja

[34] Iako *Psaltir* nema kolofona, Anica Nazor s prilično ga sigurnošću određuje riječkim glagoljičnim prvotiskom. Sv. Šimun, simbol Kožičićeva autorstva, zastupljen je zapravo u dvjema najstarijim riječkim glagoljičnim knjigama: već spomenutom *Psaltiru*, ali i u datiranome *Oficiju rimskom* (15. prosinca 1530.). Sudeći prema brojnim tiskarskim pogreškama Kožičićeva *Oficija*, koje su najvjerojatnije posljedica početničkoga tiskarskoga nesnalaženja (Zubčić 2023: 8–9), možda je moguće pitanje prve knjige otisnute u riječkoj glagoljskoj tiskari još uvijek držati otvorenim.

[35] Za prikaz sadržaja rabilo se faksimilno izdanje: Turčinović, Josip (ur.). 1976. *Psaltir*. Kršćanska sadašnjost. Zagreb.

nalaze na istome tragu srednjovjekovnih *paternoster*-početnica, kakve susrećemo u latinskome okružju, a vjerojatno i u srednjovjekovnoj glagoljičnoj rukopisnoj tradiciji.

Naslovnu stranicu čini drvorez sv. Šimuna ispod kojega je – u jedinome sačuvanome primjerku – rukom i latinicom ispisano: *Psaltir*.

Na prvoj stranici riječ *psaltirъ* ispisana je glagoljicom, a ispod nje nalazi se glagoljska azbuka s tridesetak glagoljičnih grafema (točnije 33) koja su u poretku podudarna s onima iz najstarije glagoljske početnice.[36] Potom dolazi *Molitva Gospodnja*, molitva *Zdravo, Marijo* (označena kao *Pozdravlênije anĵelsko*) i početak *Apostolskoga vjerovanja* (*Simbolъ ap(osto)lski*).

Slijede pristupne molitve oltaru sa psalmom 43, opća ispovijed s početka euharistijskoga slavlja i pripadajuća molitva odrješenja.

Poslije tekstova preuzetih iz misnoga reda slijede tekstovi povezani s liturgijom časova (brevijarom), a to su psalmi večernje nedjeljne službe: 110, 111, 112, 113, 114 i 115 (prema novome brojenju).[37] Njih slijede evanđeoski hvalospjevi večernje i povečerja, odnosno *Pêsanъ mariina* i *Pêsanъ semiona proroka*.

Slijede dva *popularna* psalma: psalam 51, naslovljen kao *Ps(a)l(a)mъ protivu lûbodeêniû*, i psalam 91, naslovljen *Psalamъ protivu vsakoi napasti i pagubi*.

Na kraju još dolazi antifona *Salve, Regina* (naslovljena kao *Pêsan anĵelska*) sa svojom molitvom.[38]

Kožičićev *Psaltir* završava pjesmom iz pučke pobožnosti koja se recitira kod obreda podizanja posvećenih prilika tijekom euharistijske molitve (kanona), a koja započinje riječima: *Zdravъ isuse božьi sinu* (kod podizanja euharistijskoga kruha) i *Zdrava sveta božiê krvi* (kod podizanja kaleža).

[36] Za razliku od početnice iz 1527., u *Psaltiru* se ne nalazi tablica sroka.

[37] Može se primijetiti da nema psalma 117, kao što je slučaj u najstarijoj hrvatskoglagoljskoj početnici.

[38] U početnici iz 1527. nalazi se samo antifona.

Tablica 1. Usporedba sadržaja *Prve hrvatskoglagoljske početnice* iz 1527. i Kožičićeva *Psaltira* iz 1530. (?)

Sadržaj	1527.	1530. (?)
azbučni tekstovi		
azbuka	+	+
tablica sricanja	+	-
osnovne molitve		
Molitva Gospodnja	+	+
Zdravo, Marijo	+	+
Apostolsko vjerovanje	+	+
izvadci iz psaltira		
Ps 43	+	+
Ps 51	+	+
Ps 91	+	+
Ps 110	+	+
Ps 111	+	+
Ps 112	+	+
Ps 113	+	+
Ps 114	+	+
Ps 115	+	+
Ps 117	+	-
Ps 130	+	-
evanđeoski hvalospjevi		
Marijin hvalospjev	+	+
Šimunov hvalospjev	+	+
tekstovi iz reda mise		
opća ispovijed	+	+
odrješenje	+	+
ostali liturgijski tekstovi		
Salve, Regina	+	+
Proslov Evanđelja po Ivanu	+	-

neliturgijski i pučki pobožni tekstovi		
blagoslov objeda	+	-
jutarnja molitva	+	-
pjesma kod euharistijskoga podizanja	-	+
Marijo, od anđela Gabrijela pozdravljena	+	-
Zdravo budi, Djevo Marijo	+	-

V.

Osnovne napomene o jeziku tekstova dviju najstarijih hrvatskoglagoljskih početnica već su prethodno naznačene. Opće načelo koje i inače vrijedi za glagoljske tekstove – što je tekst bliži oltaru, to mu je uzvišeniji stil – vrijedi i u ovim izdanjima.[39] Tekstovi koji su preuzeti iz liturgijskoga korpusa pripadaju hrvatskome crkvenoslavenskome jeziku, a tekstovi pučke pobožnosti govornome jeziku. Otprije je poznato da je jezik početnice iz 1527. konzervativniji od jezika *Psaltira*, a ukazalo se i na neke konkretne razlike (Nazor 1964: 128; Tandarić 1993: 54). Uostalom, recentna istraživanja pružila su nam vrlo dobar uvid u Kožičićevu koncepciju jezika.[40] Ovdje će se, stoga, samo naznačiti neki specifični elementi jezika dviju početnica, ni u kom slučaju ne ulazeći u bilo kakav sustavan opis ili cjelovitu usporednu obradu.

U razmatranje se uzimaju dva teksta koja se susreću u objema početnicama. Prvi je tekst psalam 110, a drugi je tekst *Apostolskoga vjerovanja*. Psalam 110 dio je psaltira liturgije časova (dolazi kao prvi psalam u nedjeljnoj večernjoj službi), ali i psalama koji su se rabili u euharistijskome slavlju (npr. kao gradual na prvoj božićnoj misi). Riječ je, dakle, o tipičnome liturgijskome tekstu kod kojega se, u skladu s općim načelom, očekuje viši stil i konzervativnija tendencija u čuvanju redakcijskoga crkvenoslavenskoga jezika. Tekst *Apostolskoga vjerovanja* pripada osnovnim kršćanskim molitvama. Pri tome je važno uočiti da on nije liturgijski tekst u strogome smislu te riječi[41], ali je ipak riječ o tekstu koji je bio kodificiran i koji se rabio za mnoge svrhe (od molitvenih do katehetskih). S obzirom na to da

[39] O jezičnostilskoj i funkcionalnoj raslojenosti tekstova hrvatskoglagoljske književnosti usp. Hercigonja 1975: 330–341; Damjanović 2008a; 2012: 24–37.

[40] Usp. npr. Žagar 2015.

[41] U euharistijskome slavlju do obnove Drugoga vatikanskoga koncila rabio se samo tekst *Nicejsko-carigradskoga vjerovanja*. *Apostolsko vjerovanje* ulazi u misal tek nakon Drugoga vatikanskoga koncila.

ne postoje usporedni tekstovi iz korpusa pučkih pobožnih molitava koji bi bili zajednički objema početnicama, oni se ovdje ne uzimaju u razmatranje.

Već je i površnim pregledom lako uočljivo kako je u motrenim tekstovima riječ o hrvatskome crkvenoslavenskome jeziku, s čuvanjem mnogih tipičnih elemenata. Tako je npr. očuvana dvojina, očuvani su oblici crkvenoslavenskih deklinacija, pa – recimo – tipičan gramatički morfem *-u* za prvo lice jednine prezenta itd.[42] U daljnjemu tekstu stoga će se navesti samo uočene razlike.

Tablica 2. Usporedba tekstova dviju početnica[43]

1527.	1530. (?)
Psalam 110	
[1]Rečê g(ospod)ь g(ospode)vê moemu . sedi o dêsnoû menê . doidêže položu vragi tvoe . podnožiû nogama tvoima .	[1]Reče gospodь g(ospode)vê moemu : sedi o desnoû menê . Doidêže položu vragi tvoe : podnožie nogama tvoьima.
[2]Žazalь sili tvoee pošle ti gospodь ot siona . i odoblêeši po sredê vragь tvoihь	[2]Žazalь sili tvoee pošlet ti g(ospod)ь odь siona : gospodui po sredê vragь tvoihь.
[3]S toboû vladičastvo v danь sili tvoee . v svêtlotahь svetihь . is črêva prêe dannice rodih tê .	[3]S toboû počelo v danь sili tvoee : v svetlotahь svetihь is črêva prêe dannice rodihь te.
[4]Klet se g(ospod)ь i ne raskaet se . ti esi erêi va vêki. po činu mêlhisedêkovuь	[4]Klet sê g(ospod)ь i ne raskaet sê : ti esi erêi va veki po činu melhisêdekovu :
[5]Gospodь o dêsnoû tebê skrušilь estь v danь gnêva svoego cesari .	[5]Gospodь o desnoû tebê : skrušilь e(stь) v danь gneva svoego krali.
[6]Sasuditь êzikomь isplnitь padaniê . skrušitь glavi po zemli mnogomь .	[6]Sasuditь êzikomь i isplnitь padaniê : skrušitь glavi po z(e)mli mnogoi.
[7]is potoka na puti pietь . sego radi vznesêtь glavu.	[7]Izь potoka na puti pi : sego radi vznesê glavu.
Apostolsko vjerovanje[44]	
[1]Veruû v boga oca vsemogučago . tvorca nebu i zemli	[1]Veruû v boga oca vsemogučago : tvorca neba i z(e)mle.

[42] Analiza jezika Kožičićeva *Psaltira* nalazi se u: Holjevac i Zubčić 2021.

[43] Iako za oba teksta već postoji objavljen latinični prijepis, ovdje su tekstovi iznova transliterirani s izvornika u skladu s danas prihvaćenim načelima stručne transliteracije glagoljskih tekstova.

[44] Radi preglednosti tekst je podijeljen – u skladu s tradicijom – na dvanaest članaka koji su označeni eksponencijalnom brojkom. Slijedi se podjela donesena u početnici iz 1527., koja se donekle razlikuje od suvremene službene podjele u djelu *Katekizam Katoličke Crkve* (1994.).

[2] I va isukrsta sina ego edinogo gospoda našego	[2] I va isukrsta sina ego : edinogo g(ospod)a našego.
[3] Iže početь estь otь duha s(ve)ta roenь izь marie dêvi	[3] Ki početь e(stь) odь duha sveta : roenь izь marie devi.
[4] Mučen pri putanscêemь pilatê raspetь mrtavь i pogrebenь bistь	[4] Mučenь podь ponciemь pilatomь : propetь mrtavь i pogrêbenь.
[5] Snide v ad . i v treti danь vskrse ot m[r]tvihь	[5] Snide va adь : treti danь vskrse od mrtvihь.
[6] Vzide na nebêsa i seditь o desnoû boga otca vsemogučago	[6] Vzide na nebo : seditь o desnuû b(og)a otca vsemogučago.
[7] I ot tudu paki hočetь priti suditi živim i mrtvimь	[7] Od tudu priti oče suditi živie i mrtvie.
[8] Veruû duha svetoga svetu crikavь katuličasku	[8] Veruû v duha svetago. Svetu crikavь katolič(a)sku
[9] Svêtihь opčinu.	[9] Svetih opčinu.
[10] Otpuščenie . grêhovь .	[10] Grêhovь otpuščênie.
[11] Plti vskrêšenie	[11] Tela vskrešênie.
[12] V životь vêčni AMENЬ	[12] I životь večni. Amen.

V.a

Na grafijsko-fonološkoj razini lako je uočiti da se grafem za *jat* puno češće javlja u početnici iz 1527., nego u tekstovima Kožičićeva *Psaltira*. Dapače, u prvome slučaju javlja se i na etimološki neopravdanim mjestima,[45] kao što je slučaj u Ps 110,1 gdje se znakom *jata* bilježi gramatički morfem 3. l. jd. aorista glagola *rečî* (*rečê*) ili u riječi *dêsnoû* gdje je znakom *jata* u korijenskome morfemu zabilježen izvorni samoglasnik /e/, odnosno u riječi *svêtih* u čl. 9 *Apostolskoga vjerovanja*. Istu situaciju etimološki neopravdane uporabe *jata* imamo u tekstu *Apostolskoga vjerovanja* u čl. 6 gdje je znakom *jata* zabilježen izvorni *e* u sufiksalnome morfemu *-es-* koji služi kao formant imenica s-promjene. Još je Leonard Tandarić (1993: 54) tvrdio da se u oba teksta treba pretpostaviti ekavski odraz *jata*, a on je vidljiv u mnogim mjestima gdje je *e* zamijenilo eti-

[45] Primjera takve uporabe *jata* ipak ima i u Kožičićevim tekstovima, čak na onim mjestima na kojima u *Početnici* nalazimo slovo *e* na mjestu nekadašnjega *ę* (npr. Ps 110, 4 – *Klet* ***sê*** *g(ospod)ь i ne raskaet* ***sê***), ali i na drugim, među predlošcima usklađenim, pozicijama (za izvorno *e*), npr. Ps 110, 1 – *doidêže*, Ps 110, 7 – *vznesêtь : vznesê*, vidi i *Otpuščenie : otpuščênie* (*Apostolsko vjerovanje*, 10).

mološki *jat*, npr. *veruû, devi, tela, večni* i sl. Općenito su takvi slučajevi češći u *Psaltiru*.[46] Ipak, u objema početnicama grafem za *jat* nalazimo i na etimološki opravdanim mjestima, kako u korijenskim, tvorbenim morfemima, tako i u gramatičkim morfemima, npr. *črêva, grêhov, menê, pilatê, po sredê* i sl.[47] Nadalje, *jat* se u objema početnicama javlja u drugoj svojoj tradicijskoj ulozi, za bilježenje glasovne skupine /ja/ (npr. *êzikomь*, *padaniê*). Glede jerovskoga znaka (štapića), valja istaknuti da se u *Početnici* taj znak bilježi samo na kraju riječi, i to u 40-ak potvrda našega minijaturnoga korpusa (konkretno 41 primjer), a slično je i s Kožičićevim *Psaltirom* (40 primjera, samo jedan od njih zabilježen je u sredini riječi – *tvoьima*, vjerojatno kao primjer grafetičke uporabe kojom se upozorava na umekšan izgovor, npr. /ja/, /ji/, /je/). Na ovoj razini opisa zanimljivo je uočiti i distribuciju grafema *ĉ*. Očito u oba djela ima vrijednost fonema /ć/ s obzirom na to da u riječi *otpuščenie/otpuščênie* iz čl. 10 *Apostolskoga vjerovanja* imamo skupinu *šĉ* kojom se bilježi izgovor [šć], što inače više priliči neliturgijskom hrvatskoglagoljskom korpusu. U promatranome tekstu može se zamijetiti i promjena prijedloga: od tipično crkvenoslavenskih oblika *ot* i *is* (*Početnica*) u hrvatske oblike *od* i *iz* (*Psaltir*) r. 2 i 7, što je još jedna potvrda pomlađivanja jezika u Kožičićevu izdanju.[48]

[46] Usp. *svêtlotahь : svetlotahь* (Ps 110, 3), *va vêki : va veki* (Ps 110, 4), *gnêva : gneva* (Ps 110, 5), *dêvi : devi* (*Apostolsko vjerovanje*, 3), *vskrêšenie* : *vskrešênie* (*Apostolsko vjerovanje*, 11, iako tu kod Kožičića na drugome mjestu u sredini riječi vidimo slovo *jat* umjesto izvornoga *e*), *věčni* : *večni* (*Apostolsko vjerovanje*, 12), ali i usklađeno pisanje ekavskoga odraza: *Veruû* (*Apostolsko vjerovanje*, 1, 8), *seditь* (*Apostolsko vjerovanje*, 6). Također, ima obrnutih primjera koji pokazuju da se izvorno slovo *jat* čuva u Kožičića tamo gdje *Početnica* već ima zabilježeno *e*: *pogrebenь : pogrêbenь* (*Apostolsko vjerovanje*, 4).

[47] *Jat* u 16. stoljeću nema naravno fonološku vrijednost, u hrvatskome crkvenoslavenskome jeziku ona je svakako diskutabilna jer su odrazi bilježeni od samoga početka, međutim glavnina istraživača ipak ju pretpostavlja, npr. Damjanović 1984: 60; 2008a: 60; Mihaljević 1991: 57–62; usp. i Gadžijeva i dr. 2014: 71–72. Nadalje, istraživači Kožičićeva književnoga (i liturgijskoga) jeziku utvrdili su da on *jat* vjerojatno doživljava glasom *e*-tipa »ako već ne i potpuno izjednačena s fonemom *e*« (Ceković, Eterović i Žagar 2015: 36). Prevladava stav da su 16-stoljetni priređivači glagoljičnih knjiga hrvatskoga crkvenoslavenskoga jezika zasigurno željeli zadržati *jat*, no da im je koncentracija pri markiranju svih pretpostavljenih položaja popuštala, a možda ni znanje nije bilo dovoljno dobro. Krutost morfološkoga sustava, a nesklonost promjenama pratilo je i bolje poznavanje te norme, za posljedicu ima dosljedniju očuvanost *jata* u gramatičkim morfemima negoli u korijenskima i tvorbenima, premda se i ondje odrazi, naravno, pronalaze. Znakovit je takav primjer iz našega minijaturnoga korpusa izraz *po sredê* (Ps 110, 2) koji u objema početnicama u sredini riječi ima zabilježen odraz (*e*), dok se u gramatičkome morfemu čuva znak za *jat*.

[48] Npr. *is potoka : Izъ potoka* (Ps 110, 7), *ot siona : odъ siona* (Ps 110, 2) (usp. Malić 1993: 197; Ceković, Eterović i Žagar 2015: 31).

V.b

Najuočljivije razlike u tekstu Ps 110, vidljive već potpuno površnim pregledom promatranih tekstova, zapažaju se na leksičkoj razini. U tekstu Kožičićeva *Psaltira* jasno je uočljiva tendencija pomlađivanja, »kroatiziranja«, odnosno zamjene pojedinih tipičnih crkvenoslavenskih leksema hrvatskim izrazima.

redak psalma	crkvenoslavenski leksem u *Početnici*	hrvatski leksem u *Psaltiru*
2	odoblêeši[49]	gospodui[50]
3	vladičastvo	počelo[51]
5	cesari	krali[52]

U prvome primjeru *odoblêeši : gospodui* zamjećuje se kako je došlo i do promjene na morfološkoj razini (odnosno, morfološko-tekstološkoj, ako se može potvrditi usklađivanje s latinskim predloškom): umjesto crkvenoslavenskoga oblika u drugome licu jednine prezenta (s tipičnim crkvenoslavenskim morfemom tematske konjugacije) dolazi hrvatski oblik u drugome licu jednine imperativa.[53] Na morfološkoj razini dalje se mogu uočiti razlike u glagolskim oblicima, ali i nedosljednosti u tim razlikama. U r. 2 u *Početnici* uočava se oblik trećega lica jednine prezenta bez crkvenoslavenskoga dočetnoga *-t* (*pošle*), dok se u *Psaltiru* nalazi tipični crkvenoslavenski oblik (*pošlet*).[54] U r. 7 u *Početnici* nalazimo crkve-

[49] Ovaj se leksem uobičajeno javlja u obliku *udoblêti*, pa ga tako navode i Damjanović i dr. 2009 i Miklošič 1866.

[50] Najranije potvrde ovoga leksema sežu u 13. stoljeće (usp. Matasović i dr. 2016: 288).

[51] Najranije potvrde ovoga leksema sežu u 14. i 15. stoljeće (usp. Matasović i dr. 2021: 143).

[52] Najranije potvrde ovoga leksema na našem širem području sežu u 12. stoljeće (usp. Matasović i dr. 2016: 493). Treba istaknuti da navedeni leksem navode u svojim rječnicima Damjanović 2009 i Miklošič 1866. Ipak je neosporno da je za crkvenoslavenski jezik specifičniji leksem *cêsarь/cêsarъ*.

[53] Praktično je riječ o usklađivanju s latinskim predloškom u kojemu nalazimo oblik *dominare*, što je drugo lice jednine imperativa prezenta glagola *dominor, 1*. I u tekstu LXX nalazimo oblik κατακυρίευε, što je drugo lice jednine imperativa prezenta aktivnoga. Oblik *udoblêeši* potpuno je udomaćen u hrvatskoglagoljskoj tradiciji (provjera u: Šimić 2014: 181; Nazor 1991: s. n.). Slična situacija vidljiva je i u r. 1 gdje je došlo do zamjene dativnoga *podnožiû* u akuzativno *podnožie*, što također odgovora stanju u latinskome (i grčkome) predlošku.

[54] U suvremenome prijevodu *Psaltira* na hrvatski jezik, kakav je donesen u tzv. *Zagrebačkoj Bibliji*, na ovome mjestu nalazi se futur I.: »Žezlo tvoje moći protegnut će Jahve sa Siona.« Futur se nalazi i u suvremenome izdanju latinske *Vulgate*: »Virgam potentiae tuae emittet Dominus ex Sion«, ali i u LXX: »ράβδον δυνάμεως ἐξαποστελεῖ σοι Κύριος ἐκ Σιών.« Međutim, kritički aparat za *Vulgatu* navodi i varijantu u indikativu prezenta aktivnoga: »emittit«.

noslavenske oblike prezenta *pietь* i *vznesêtь*. Na usporednome mjestu u *Psaltiru* nalaze se oblici *pi* i *vznesê*. Ostaje nejasno je li riječ o aoristnim oblicima (*pi* bi sugerirao da je riječ o trećem licu jednine prvoga sigmatskoga aorista, a *vznesê* da je riječ o asigmatskome aoristu) ili ipak o oblicima prezenta bez dočetnoga *-t*.[55]

Usporedbom dvaju tekstova *Apostolskoga vjerovanja* jasno se uočavaju razlike na leksičkoj razini, ali i na drugim jezičnim razinama. Već na prvi pogled lako je uočiti dvije leksičke zamjene:

1) tipična crkvenoslavenska odnosna zamjenica *iže* (čl. 3) koja se nalazi u *Početnici* zamijenjena je tipičnom čakavskom odnosnom zamjenicom *ki* u *Psaltiru*;

2) tipični crkvenoslavenski leksem *plъtь* (čl. 11) u *Početnici* zamijenjen je kroatizmom/čakavizmom *telo*[56] u *Psaltiru*.

Također, u tekstu je prisutno i leksičko variranje u sljedećim primjerima:

1) crkvenoslavenski leksem *raspęti* (čl. 4), zasvjedočen u participskome obliku *raspetь* u *Početnici*, zamijenjen je hrvatskim leksemom *propeti*, u usporednome participskome obliku *propetь*[57], u *Psaltiru*;

2) oblik *desnoû* (čl. 6) iz *Početnice* zamijenjen je oblikom *desnuû* u *Psaltiru*;[58]

3) oblik *katuličasku* (čl. 8) iz *Početnice* zamijenjen je oblikom *katolič(a)sku* u *Psaltiru*.[59]

Uočene promjene pokazatelj su leksičkoga korigiranja, pa i pomlađivanja Kožičićeva izdanja u odnosno na izdanje *Početnice*, sa svrhom unapređivanja jezične točnosti i valjanosti, razumljivosti teksta, tj. prijevoda.

[55] Istraživanja jezika *Psaltira* utvrđuju da se dočetno *-t* pojavljuje u svim glagolima u ovome obliku (usp. Holjevac i Zubčić 2021: 136–137). No, *Jeruzalemska Biblija* i ovdje bilježi futur prvi (»Na putu će se napit` iz potoka, visoko će dignuti glavu, «, Ps 110, 7, 2007: 820), čemu bi odgovarao staroslavenski prezent svršenoga glagola koji ima futursko značenje.

[56] Najranije potvrde ovoga leksema u hrvatskome jeziku su iz 14. stoljeća (usp. Matasović i dr. 2021: 462).

[57] Najranije potvrde ovoga leksema u hrvatskome jeziku su iz 14. stoljeća (usp. Matasović i dr. 2021: 238).

[58] S obzirom na to da u kanonskim tekstovima crkvenoslavenskoga jezika pronalazimo oblik *desnǫjǫ*, dosljedno bi se trebao odraziti kao *desnuû*.

[59] Oblik *katulik* inače je potvrđen kao dijalektizam povezan s područjem Senja (usp. Matasović i dr. 2016: 434). Sjetimo se da su prvi istraživači *Početnice* (1527.) nju izričito vezivali za uže senjsko, eventualno senjsko i/ili krčko biskupijsko područje (Bratulić 1983: 16).

U r. 6 uočava se promjena oblika *mnogomь* (*Početnica*) u *mnogoi* (*Psaltir*), odnosno neizravni objekt mijenja se u atribut sročan imenici *zemli*, čime se nijansira i značenje dotičnoga retka.

Na morfološkoj razini posebno se zanimljivim čini uočiti oblik *svetoga* (čl. 8) u *Početnici*, koji je tipično hrvatski oblik, u odnosu na oblik *svetago* u *Psaltiru* koji je tipično crkvenoslavenski oblik. Taj, dakle, primjer čini iznimku od uobičajene tendencije pomlađivanja u Kožičićevu tekstu (makar ono nije bilo Kožičićevom primarnom jezičnom zadaćom). Uočava se nadalje čuvanje crkvenoslavenskoga oblika prezenta trećega lice jednine u *Početnici*, *hoćetь* (čl. 7), u odnosu na oblik *oće* u *Psaltiru*.[60] Na razini deklinacijskoga sustava u *Početnici* pronalazimo oblike stare *s*-deklinacije u riječi *nebêsa* (čl. 6). U *Psaltiru* je taj oblik donesen u akuzativu jednine te nam ne može biti pokazatelj pripadnosti određenoj deklinacijskoj vrsti.

V.c

Na sintaktičkoj razini u tekstovima *Apostolskoga vjerovanja* uočava se razlika između uporabe dativa i genitiva u čl. 1 uz imenicu *tvorca*: u *Početnici* nalazimo objekte u dativu (*tvorca* ***nebu i zemlji***), a u *Psaltiru* u genitivu (*tvorca* ***neba i zemlje***). Budući da je sintagma *tvorca nebu i zemlji* posvjedočena u liturgijskome tekstu *Nicejsko-carigradskoga vjerovanja*[61], oblik u Kožičićevu *Psaltiru* možemo smatrati pomlađivanjem. Slično se zamjećuje i u čl. 7 gdje uz glagol *suditi* u *Početnici* stoji neizravni objekt u dativu (*živim i mrtvimь*), a u *Psaltiru* izravni objekt u akuzativu (*živie i mrtvie*). Ponovnom usporedbom s liturgijskim tekstom *Nicejsko-carigradskoga vjerovanja*[62] u kojemu se nalazi ista sintagma, uočava se da je oblik iz *Početnice* istovjetan crkvenoslavenskome obliku *Nicejsko-carigradskoga vjerovanja*, dok je kod Kožičića izmijenjen. Nadalje, u čl. 4 u *Početnici* nalazimo sintagmu *pri putanscêemь pilatê* koja i s obzirom na uporabu prijedloga (pa onda i njegovu rekciju) i s obzirom na oblik osobnoga imena u potpunosti korespondira s liturgijskim tekstom *Nicejsko-carigradskoga vjerovanja*, dok je kod Kožičića ona promijenjena u mlađi oblik: *podь ponciemь pilatomь*.

[60] U tome smislu bilo bi potrebno propitati tvrdnju da se dočetno *-tь* sustavno nalazi u svim glagolima u *Psaltiru* (usp. Holjevac i Zubčić 2021: 136–137). Uočljivo je i da je u *Psaltiru* izostalo početno *h-* (ono izostaje i na drugim očekivanim mjestima obiju početnica: npr. *ad : adь*, *Apostolsko vjerovanje*, 5)! Treba nadalje uočiti kako je taj prezentski oblik zapravo dio staroga futura.

[61] Provjera: Frangeš i dr. 1971: 405.

[62] Provjera: Frangeš i dr. 1971: 405.

V.d

Uzevši u oblik prethodne analize, može se utvrditi sljedeće:

1) oba su teksta u *Početnici* konzervativnija i pokazuju čuvanje norme hrvatskoga crkvenoslavenskoga jezika;
2) oba teksta u *Psaltiru*, iako čuvaju hrvatsku crkvenoslavensku normu, pokazuju brojne inovacije, unošenje elemenata hrvatskoga jezika i pomlađivanje, uz usklađivanje s latinskim izvornikom, što su poznate sastavnice Kožičićeve književnojezične koncepcije;
3) očekivano, više varijacija pronalazi se u tekstu *Apostolskoga vjerovanja*, nego u tekstu Ps 110.

Ono, pak, što je zacijelo važno uočiti jest sljedeće: temeljni jezični udžbenik hrvatskih glagoljaša nedvojbeno su bili liturgijski tekstovi koje su svakodnevno imali u rukama. Iako je prvotna nakana ovih dviju početnica bila glagoljaške učenike naučiti čitati glagoljske tekstove, ne može se zanemariti da su one već tada za posljedicu imale uočavanje razlika između pojedinih slojeva i stilova jezika, kao i želju za stabilizacijom grafije. Učenik je, učeći čitati tekstove, zacijelo morao već tada zapaziti njihova drukčija gramatička i leksička obilježja, iz čega je najzad mogao stjecati osjećaj za jezično-stilsku i funkcionalnu raslojenost »jezika hrvatske srednjovjekovne književnosti«.

Nadalje, ističe se kako su glagoljske početnice obično prethodile značajnijim knjižnim pothvatima (Bratulić 1983: 16; Tandarić 1993: 54),[63] pri čemu se misli na objelodanjivanje temeljnih liturgijskih knjiga, poglavito *Misala*, pa su – sukladno tomu – već ukazivale na jezično-pismovnu normu koju su prevoditelji i priređivači odabrali slijediti u svojim nosećim izdanjima. To bi značilo da su se ponašale poput svojevrsnoga manifesta određene jezične koncepcije, tj. jezično-crkveno-političkoga programa, pa u tome smislu i kao (proto)normativno izdanje. Čini se da se ta njihova namjena,[64] u okviru hrvatske crkvenoslavenske povijesti, odnjegovala sve do konca 19. i prve polovice 20. stoljeća, kada su se na

[63] Usp. s protestantskim početnicama (*Tabla za dicu*, 1561.), kao i onima iz razdoblja ukrajinizacije hrvatskoglagoljske liturgijske knjige (Levakovićev *Azbukividněk slovinskij*, 1629., Karamanov *Bukvarъ slavenskij*, 1739.).

[64] A funkcija je, praktično od *Početnice* (1527.) i *Psaltira* (1530./?), itekako ograničena: glagoljica ulazi u fazu potisnutoga života, prostorno, ali i žanrovski gledano, pa najzad biva najtješnje povezana s hrvatskim (novo)crkvenoslavenskim jezikom (*lingua sacra*).

pripremu novocrkvenoslavenskih liturgijskih knjiga obvezali glagoljaši i filolozi Ivan Berčić, Ivan Broz, Ivan Radetić te, naravno, Dragutin Antun Parčić (19. stoljeće), odnosno Josip Vajs (20. stoljeće), i kada su – među ostalim – otisnuli sa svojim koncepcijama usklađene početnice: npr. Parčićev, Radetićev i Brozov *Mali azbukvar za pravilno i jednolično čitanje glagoljice u novih crkvenih knjigah po hrvatskoj recenziji*, 1894. (usp. Blažević Krezić 2021: 239–278), tj. Vajsov *Abecedarium palaeoslovenicum in usum glagolitarum*, 1909. (Bratulić 2012: 91–106).

VI.

Na hrvatskome kulturnome području sve do pojave gramatike Bartola Kašića *Institutiones linguae Illyricae libri duo* 1604. ne nalazimo djela filološke naravi koja bi se bavila nekim od varijeteta jezika hrvatske srednjovjekovne i rane novovjekovne književnosti. U tome se smislu i hrvatska glagoljaška tradicija razlikuje od tradicija drugih slavenskih naroda koji su tijekom cijele svoje povijesti imali različite priručnike za učenje crkvenoslavenskoga jezika. Međutim, već iz same činjenice da su hrvatski glagoljaši dobro poznavali crkvenoslavensku normu i mogli ju razlikovati od drugih jezično-stilskih i funkcionalnih varijeteta – ali i iz nekih drugih pokazatelja – može se zaključiti da su ipak morali postojati i neki priručnici iz kojih se ta norma učila. Početke jezično-jezikoslovnoga kultiviranja možemo zacijelo pronaći u posveti Šimuna Kožičića Benje biskupu Tomi Nigeru od 4. svibnja 1531. u *Knjižici ot žitiê...* s kritičkim osvrtom na stanje jezika u hrvatskim liturgijskim knjigama i na potrebu njegova pročišćavanja (Žagar 2015: 10).

U razdoblju kada je »zlatno doba hrvatskoga glagoljaštva« već minulo, pojavljuju se prva dva danas poznata priručnika za učenje čitanja i pisanja glagoljskih tekstova: 1527. u Veneciji je tiskana *Prva hrvatskoglagoljska početnica*, a – po svemu sudeći – tri godine poslije na domaćemu terenu tiskan je, s istom nakanom, *Psaltir*. Iako ostaje nedvojbeno da je prvotna nakana takvih priručnika bila »pasivna pismenost«, odnosno sposobnost ponajprije pročitati tekst, nesumnjivo je njihov učinak bio i stvaranje jezičnoga osjećaja kod učenika i uočavanje razlika među pojedinim jezičnim varijetetima. Oba su ova priručnika opsegom mala, ali ipak dovoljna da iz njih bude razvidna sva kompleksnost hrvatskoglagoljske književnosti kasnoga srednjovjekovlja i ranoga novovjekovlja.

Ta, dakle, dva djela – nakon »mračnoga razdoblja« s obzirom na priručnike njihove naravi – stoje na početku svojevrsne glagoljaške književne vrste koja će

se dalje razvijati sve do 20. stoljeća. Upravo, naime, u vremenu kada iz tiska izlaze naše prve dvije početnice, protestantska reformacija širi se cijelom Europom i dijelom dotiče i naše krajeve. Hrvatski protestanti osnovat će, na čelu sa Stjepanom Konzulom, svoju tiskaru u Urachu iz koje će 1561. izaći još jedan početnički priručnik: *Tabla za dicu*.[65] Već u sljedećem stoljeću započet će vrijeme »istočnoslavenizacije« ili »ukrajinizacije« hrvatskoglagoljskih knjiga, a na početcima tih postupaka naći će se *Azbukividnêk slovinskiĵ* Rafaela Levakovića[66], tiskan u Propagandinoj tiskari u Rimu 1629. godine. Njegovo drugo nepromijenjeno izdanje objavljeno je 1693. godine. Zadarski nadbiskup Matej Karaman, priređivač istočnoslaveniziranoga/ukrajiniziranoga *Misala* (1741.), izdat će godine 1739. *Bukvarь slavenskiĵ* koji će doživjeti još tri izdanja: 1753., 1763. i 1788. U njemu Karaman najavljuje svoju »ilirsku ili slavensku gramatiku«.[67] Do takvih, pak, djela hrvatski glagoljaši dolaze tek u 19. stoljeću koje biva obilježeno napretkom moderne slavističke znanosti i obnoviteljskoga ćirilometodskoga pokreta, povezanoga s djelovanjem Ivana Berčića i Antuna Dragutina Parčića (premda su i njihovi gramatički koncepti ostali u rukopisu). No, Ivan Berčić također je otisnuo *Bukvar* – u Pragu 1860. godine (prije toga, 1859. tiskao je djelo *Chrestomathia linguae veteroslovenicae charactere glagolitico*), a Antun Dragutin Parčić u Rimu je godine 1894. otisnuo *Mali azbukvar za pravilno i jednoličnо čitanje glagoljice u novih crkvenih knjigah po hrvatskoj recenziji*. Josef (Josip) Vajs svoj *Abecedarium palaeoslovenicum in usum glagolitarum* izdat će 1909. te 1917. godine.[68]

[65] Više o tome: Bratulić 2007a: 22–23. Prema mišljenju Stjepana Damjanovića, uzor za izradu slova kojima je otisnuta *Tabla za dicu* bila su slova početnice iz 1527. (usp. Damjanović 2007: 20).

[66] Zanimljivo je napomenuti da se u cjelovitu nazivu ovoga djela ponovno javlja izraz *psalterić*.

[67] Više o tim izdanjima: Damjanović 2005: 12–15; Tvorić 2010. Koncept Karamanove crkvenoslavenske gramatike s tumačenjima na talijanskome jeziku čuva se u Državnome arhivu u Zadru.

[68] Više o tome: Bratulić 2007a: 28; Tandarić 1993: 54–55. Upozoravamo i na Parčićevu rukopisnu gramatiku (usp. Blažević Krezić 2020: 245–260).

Meštrija /od/ dobra umrtija (Senj, 1507./1508.) u visokoškolskoj nastavi povijesti hrvatskoga književnoga jezika

I.

Djelo *Meštrija dobra umrtija s ritualom* otisnuto je u senjskoj glagoljskoj tiskari koja je po mnogočemu pionirska u svome poslanju, a djelatna je još u razdoblju *djetinjstva* tiskarstva, kada su objelodanjivane inkunabule. Među hrvatskoglagoljskim inkunabulama čak dvije su otisnute u toj tiskari: *Senjski misal* (7. kolovoza 1494.) i naša *prva i jedina* neliturgijska glagoljska inkunabula – *Spovid općena* (25. travnja 1496.). Budući da je senjska glagoljska tiskara s prekidima djelovala od 1494. do 1508. godine, ne treba nas čuditi da je u njoj otisnuto čak sedam danas nam poznatih izdanja. Objelodanjivanjem dviju spomenutih inkunabula rukovodio je Vrbničanin Blaž Baromić, koji je *Gutenbergov zanat* ispekao u Veneciji. Kako su zabilježili kolofoni senjskih inkunabula, imao je nekolicinu stručnih suradnika: prilikom otiskivanja *Misala* surađivao je sa Silvestrom Bedričićem i žaknom Gašparom Turčićem, dok je prijevod *Spovidi općene* pripremio njegov suradnik Jakov Blažiolović (Nazor 2008: 94–95).

Ako je »novomu vinu ići u nove mješine« (Mk 2, 18–22), i novomu je stoljeću hrvatskoglagoljskoga tiskarstva priličilo odabrati nove tiskarske autoritete koji će pripremiti ponešto drugačija izdanja. Stoga druga faza senjske glagoljske tiskare zalazi u 16. stoljeće, a *dveri* joj otvara[69] djelo koje prepoznajemo polazišnim i u našoj filološkoj analizi – *Meštrija dobra umrtija s ritualom*. Budući da danas posjedujemo tek dva necjelovita primjerka ovoga izdanja,[70] kojima nedostaju početak i svršetak, nemamo podataka o nadnevku i godini završavanja njezina otiskivanja, pa se ono smješta u 1507. ili 1508. godinu, tj. vrijeme u kojemu su

[69] Prvi proučavatelji senjske *Meštrije* procjenjuju da je otisnuta 1507., vjerojatno nakon *Naručnika*, dakle druga po redu u drugoj fazi rada senjske glagoljske tiskare (Berčić 1881: 168; Kolendić 1933: 326). Anica Nazor ipak ostavlja otvorenom mogućnost njezina otiskivanja u 15. stoljeću (2014: 221).

[70] Postoji primjerak u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu (sign. R II A – 16° – 7; nedostaju mu I. 1-4; 57 i od I. 64 do kraja). Drugi (bolje očuvan) primjerak nalazi se u Sankt-Peterburgu, u Ruskoj nacionalnoj biblioteci (sign. Berč. 7, ima listove 2–7 i 9–70), no čini se da u oba primjerka nedostaje list br. 8 (Nazor 2008: 96; Eterović 2024: 9–10).

otisnuta preostala izdanja druge tiskarine djelatne faze – *Naručnik plebanušev* (27. kolovoza 1507.), *Transit svetoga Jerolima* (5. svibnja 1508.), *Mirakuli Blažene Dêve Marije* (15. lipnja 1508.) i *Korizmenjak* (17. listopada 1508.). Senjskom glagoljskom tiskarom u to su doba rukovodili prevoditelj Silvestar Bedričić, arhižakan i vikar senjske crkve, meštar Grgur Senjanin (Dalmatin) kao *nasljednik* Blaža Baromića, potom prevoditelj Pero Jakovčić i senjski kanonici – slagari i korektori – Urban iz Otočca i Tomas Katridarić (Nazor 2014: 237).

II.

Moguće je odmah zamijetiti da su knjige iz druge faze senjske glagoljske tiskare uglavnom neliturgijske, što će se odraziti na njihov jezik. Prijevodna jezična koncepcija takvih izdanja davala je prostora pučko-jezičnom izrazu pa se već ikavsko-ekavska čakavština *Spovidi općene* (1496.) pokazala važnom u proučavanju povijesti hrvatskoga jezika, posebice leksika (Nazor 2014: 220). Glede jezika ostalih izdanja (*Naručnik, Transit, Mirakuli, Korizmenjak*), među kojima neka – poput *Mirakula* – imaju naglašene literarne kvalitete, najčešće se ističe da je to narodni ili pučki izraz – dakle stara čakavština s osnovicom ikavsko-ekavskog dijalekta, čak senjskoga govora (Nazor 2014: 230–235; Reinhart 1998: 185–198; Kuzmić 2002: 87–101; Crnić i Spicijarić Paškvan 2012: 15), ali gotovo jednako često precizira se da je u pitanju ipak čakavsko-crkvenoslavenski amalgam (tj. hrvatsko-staroslavenski idiom, usp. Damjanović 2008a: 24–37); u kome prevladava čakavski sloj.

Meštrija dobra umrtija s ritualom od istaknutih se izdanja unekoliko razlikuje. Najprije je jednim svojim dijelom ona ipak liturgijska knjiga. Sastavljena je, naime, od dvaju dijelova,[71] a prvim svojim tekstom kvalificira se kao neliturgijsko izdanje koje preuzima segmente obrednoga liturgijskoga stila u prijevodu teksta o dobrome umiranju (*ars bene moriendi*), ali i čestitome životu (*ars vivendi*),[72] literaturi vrlo popularnoj u europskome srednjemu vijeku.[73] Drugim – strogo

[71] Cjelokupno djelo broji 70 nenumeriranih listova. Tekst *Meštrije* otisnut je jednobojno (crnom, izuzevši nekoliko crvenom bojom otisnutih redaka njezina svršetka, usp. Nazor 2008: 96) i počinje na 2. listu, a *Rituala* dvobojno (crnom i crvenom) te počinje na 27. listu.

[72] Hrvatski prijevod djela *Ars bene moriendi*, prema latinskom izdanju Erharda Ratdolta, otisnutom 1478. u Veneciji (Kolendić 1933: 327, 330; Nazor 2008: 96).

[73] Riječ je o iznimno popularnome djelu zreloga srednjovjekovlja, koje se od početka 15. stoljeća brzo širilo Europom i bivalo prevođeno na narodne jezike. I hrvatski su glagoljaši dionici toga vjersko-kulturnoga fenomena. Sastav je naglašeno usmjeren na Isusa Krista, a stoga što samo Bog može spasiti čovjeka (pojedinca), iako umirućemu može pomoći i zagovor svetaca.

ritualnim – poglavljem nastavlja hrvatskoglagoljsku obredno-jezičnu tradiciju. Jezik će – jer je za očekivati – vjerno pratiti sadržajno dvojstvo, što su uočili i najstariji proučavatelji senjske *Meštrije*, počevši s Ivanom Berčićem (1881.) i Petrom Kolendićem (1933.). Potonjega će ta distinkcija nagnati na pretpostavku da prevoditelj *Meštrije* i redaktor *Rituala* nisu bili ista osoba (Kolendić 1933: 330), s čime se drugi autori neće složiti (Eterović 2024: 9). Obično se ističe da je prvi dio *Meštrije* pisan narodnim (čakavskim) jezikom, dok je *Ritual* prilično konzervativno nastavio tradiciju hrvatskoga crkvenoslavenskoga jezika (Eterović 2024: 10).

Jezična se varijanta (crkvenoslavenska i/ili narodna) već tradicionalno vezuje za žanrovsku specifikaciju djela kasnoga hrvatskoga srednjovjekovlja, odnosno ranoga novovjekovlja. Senjska se glagoljska tiskara svojim naslovima, pa ni *Meštrijom s ritualom*, ne može učiniti iznimkom. Međutim, šire od ovoga – ali već u senjske tiskare neizbježno – pitanje pokrenut će se djelatnošću Šimuna Kožičića Benje i njegove tiskare, poslije svakako i radom Franje Glavinića (uz Rafaela Levakovića), a tiče se ustoličenja tzv. *jedinstvenoga* književnoga jezika, koji se na sličan način ponaša u liturgijskim i neliturgijskim djelima istih autora/prevoditelja/korektora (Žagar 2015: 20; Zubčić 2020: 446), gotovo kao naknadna (novovjeka) povijest amalgamskoga čakavsko-crkvenoslavenskoga jezika, u Glavinića primjerice – nakon kasnosrednjovjekovne glagoljaške tradicije i djelovanja hrvatskih protestanata u Urachu – zamišljena kao *interdijalekt*, čakavsko-kajkavsko-štokavski stilizirani izraz, s crkvenoslavenskim (književnim) temeljima (Hercigonja 1997b: 117). Neosporna je dakle izražena povezanost (proto)standardizacijskih procesa u hrvatskome jeziku s individualiziranjem stila u hrvatskoj književnosti (Damjanović 2008a: 240).

Uopće, jezik neliturgijskih izdanja senjske glagoljske tiskare – pa tako ni *Meštrije* – dosada se nije uzimao u ozbiljnije sustavno razmatranje, a riječ je o važnome korpusu za hrvatsku književnojezičnu povijest, posebice u 16. stoljeću kada se uzdižu raznovrsne književnojezične (pokrajinske) koncepcije, u okviru kojih će crkvenoslavensko-glagoljičnu sastavnicu zadesiti ne odveć sretna sudbina (opadanja i razgradnje) (usp. Blažević Krezić 2019: 50–51).

III.

Institucijski projekt *Istraživanja jezika i pisma glagoljskih neliturgijskih tekstova* koji je bio u provedbi tijekom 2021., 2022., 2024. i 2025. godine, a u okviru ko-

jega nastaje ovaj prilog (poglavlje), potiče aktivnu suradnju sa studentima. Osim što su se istraživači na projektu bavili opisom svih jezičnih razina neliturgijskih izdanja senjske tiskare, sa studentima su sudjelovali i sudjeluju u pripremanju latiničnih prijepisa motrenih izdanja. Izdvajamo dosada dovršene i objavljene projektne uratke: *Mirakuli Blažene Dêve Marije* (Crnić Novosel i Eterović 2023), *Naručnik plebanušev* (Eterović i Kovač 2023), *Meštrija dobra umrtija s ritualom* (Eterović i Kovač, 2024).[74] Aktivna suradnja sa studentima potaknula je i našu autorsku kolaboraciju u okviru koje se, čak i sadržajem priloga (poglavlja), planiramo osvrnuti na visokoškolsku nastavu povijesti hrvatskoga književnog jezika koja je zajedničko polje našega djelovanja, razmatrajući mogućnost promoviranja tekstualnih ulomaka *Meštrije* u lingvometodički predložak pogodan visokoškolskoj nastavi povijesti hrvatskoga književnog jezika.

Podsjetimo, lingvometodički predložak pisani je ili usmeni tekstualni obrazac, odabran na temelju jasno uspostavljenih didaktičkih načela, ciljeva i zadaća nastave te metodičkih kriterija prilagođenih nastavi jezika (Težak 1996; Hadžić 2019). Ulomci *Meštrije* u obzir se mogu uzeti kao *polazni* tekst za uočavanje i interpretaciju fonoloških odlika hrvatsko-staroslavenskoga i/ili čakavskoga književnog jezika s uporištem u srednjočakavskom dijalektu, najuže govoru Senja (Lisac 2009). Jezičnopovijesno gledano, riječ je o 16-stoljetnom izdanku čakavske pismenosti sjeverozapadnoga/kajkavsko-sjevernočakavskoga kompleksa (glagoljskoga sociolingvističkoga kruga) (Brozović 1978: 9–83; Kapetanović 2011: 77–123; Damjanović 2014: 46; Eterović 2017: 24–26). Vokalizam i konsonantizam *Meštrije* jezične su pojave na temelju kojih se analizirani tekst određuje reprezentativnim za spomenuti književnojezični kompleks (npr. *žd* > *j, ê* > *i/e*). Osim toga, *Meštrija* pokazuje da je tiskopisno hrvatsko glagoljaštvo svojim neliturgijskim korpusom nastavilo tradiciju rukopisnih zborničkih tekstova, osobito u pogledu hrvatsko-staroslavenskoga jezičnoga identiteta (Damjanović 2008a: 24–37).

Nadalje, *Meštrija* može biti i *vježbeni* tekst kojim se unutar nastave povijesti hrvatskoga književnoga jezika provjerava otprije stečena vještina preslovljavanja uglate/ustavne glagoljice, a s obzirom na svoje literarne kvalitete jednako do-

[74] Voditeljica je projekta Ivana Eterović s Filozofskoga fakulteta u Zagrebu. Suautorica ovoga poglavlja, Vera Blažević Krezić, bila je jednom od suradnica na projektu, a s kolegicom Mirjanom Crnić Novosel već se bavila istraživanjem fonoloških značajki senjskih neliturgijskih izdanja – *Naručnika, Mirakula* i *Korizmenjaka* (Blažević Krezić i Crnić Novosel 2023). Mirko Mišković i Vera Blažević Krezić trenutačno – tj. tijekom godine 2025. – sudjeluju u pripremanju latiničnoga prijepisa *Transita svetoga Jerolima*, a poznato nam je da su u pripremi i prijepisi *Spovidi općene* te *Senjskoga misala*.

bro funkcionira kao *polazni, vježbeni* ili *provjerbeni* lingvometodički predložak za iznalaženje hrvatskoglagoljskoj pismenosti svojstvenih postupaka stilizacije teksta. Uzme li za primjer pitanje kontaktne sinonimije, zahvalno stoga što je pokazateljem supostojanja jezičnih elemenata pripadajućih različitim sustavima (primjerice crkvenoslavenskom i vernakularnom), vrlo se lako može utvrditi da *Meštrija* nasljeduje hrvatsko-staroslavensku rukopisnu tradiciju, zasvjedočenu u zborničkoj literaturi. Primjeri distantne sinonimije (usp. Vončina 1977: 199), kao i česte uporabe antiteze u tome tekstu, također svjedoče o stilizaciji teksta koja nije sama sebi svrhom. Rečenim postupcima moguće je kombinirati fonološki ili tvorbeno varijantne izraze, potom domaću riječ i posuđenicu, inodijalektne parove ili stariju i noviju riječ, čime se pospješuje razumljivost i komunikativnost teksta, a najzad i proces oblikovanja nadregionalnoga književnoga jezika, tzv. općega jezika (*lingua communis*), iako to nije bila jedina njihova zadaća (Hercigonja 1994: 196; Tafra 2018: 475).

Ovaj prilog u obradu uzima samo prvi dio *Meštrije s ritualom*, od 2. do 27. lista,[75] kako bi analizom fonoloških značajki utvrdio usađenost teksta u tradiciju hrvatsko-staroslavenske odnosno punokrvne vernakularne (čakavske) pismenosti. Za pokazne su jezične potrebe uglavnom izdvojene molitve *ke se imaû govoriti kada ki mre šesti dêlь* (20r–27v).[76] Unutar njih, kao sekundarni žanr, uglavljena je duža *prilika* o papinu ukazanju nakon smrti kao potvrda učinkovitosti predmetne pobožnosti[77], molitava za umirućega, koje su najprije trebali znati moliti svećenici,

[75] Sadržajno se taj dio razlaže na: pet načina kojima vražje sile iskušavaju umirućega (*Od petь računovь napasti dêlь*) i pet utjeha ili duhovnih oružja kojima se umirući može oduprijeti zlu; potom na pitanja koja su dio ispovijedi, molitve i egzemple: *Od opitan'ê ke se imaû činitь onomu ki e na smrti*; *Od naučen'ê k onomu ki e na smrti. i prošne nega; Od nauka alitь pokriplen'ê nêmoćnoga; Od molitavь ke se imaû govoriti kada ki mre*. Inače, u novome latiničnome prijepisu senjske *Meštrije* (2024: 19) jasno je naznačena struktura djela: *Govoren'e kratko i vele koristno. Odь arti i r(a)zum(e)niê dobra um(ь)rtiê počine* [Kratak uvod u sadržaj knjige] 2r, *Od hvale od smrti. Prvi del* 2v, *Od petь računovь napasti. Dêl 2.* 4v, *Od opitan'ê ke se imaû činitь onomu ki e na smrti. Treti delь* 10v, *Od naučen'ê k onomu ki e na smrti. i prošne nega. Dêlь četrti* 13v, *Od nauka alitь pokriplen'ê nêmoćnoga. Peti delь* 15v, *Od molitavь ke se imaû govoriti kada ki mre. Šesti dêlь* 20r, [Eksplicit i pogovor] 27v.

[76] »Zato se zaključno poglavlje obraća samo onima koji stoje uz uzglavlje bolesnika/umirućega, jer on više ne može govoriti, ili je u takvu psihičkom stanju da više nije svjestan sebe. Njima se preporučuje koje molitve da izgovaraju dok duša njihova brata ide u Božje ruke. (...) Osim izgovaranja, tekstovi su mogli biti i 'izvođeni', odnosno kazivani s emfazom i uvjerenjem.« (Dürrigl 2008: 36–37). Molitve su ponajprije upućene Isusu Kristu pa odabranim svecima, posebno arkanđelu Mihovilu i Bogorodici.

[77] »V mnozihь mestihь običai e(stь) postalь da ondi r(e)čeni načinь molitvê preď umiraûčimi devoto obslužue se« (25r).

no – ako prilike zahtijevaju – i laici (obitelj, bližnji, prijatelji) – jer umiranje je individualan koliko i društveni čin. S druge strane, primjeri kontaktne sinonimije u užemu i širemu smislu pronalaze se duž čitavoga uvodnoga dijela *Meštrije s ritualom*.

IV.

Druga palatalizacija. Druga je palatalizacija nastala kao posljedica težnje slogovnoj harmoniji još u praslavenskome glasovnome razvoju, a slogovna harmonija ili sinharmonizam te promjene temelji se na izbjegavanju stražnjih, velarnih suglasnika (*k, g, h*) ispred prednjih samoglasnika (*i, ě*) koji su nastali monoftongacijom diftonga *oi* (Gadžijeva i dr. 2014: 84). Ako se promatraju molitve iz *Meštrije dobra umrtija*, odnosno ako se izdvoji dio od stranice 20r do 27v, može se pronaći nekoliko imenskih riječi u kojima je provedena druga palatalizacija: *grišnici* (23v) (očekivano i u stcsl.[78], mada je za čakavske govore tu običajnije neprovođenje druge palatalizacije), kada *k* iz osnove u nominativu jednine muškoga roda prijeđe u *c* ispred gramatičkog morfema *-i* za nominativ množine, te u instrumentalu množine imenice *nemoćnik* koja glasi *nemoćnici* (20r, tek nakon zamjene **y* > *i*). Nadalje u pridjevu *mnozi / mnozihъ* (16r, 24r) (kao i *drazi*, 7v) također je provedena druga palatalizacija jer mu se osnova koja u nominativu jednine završava na *g* ispred nastavaka *-i/-ih* mijenja u *z*. Autori gramatike *Hrvatski crkvenoslavenski jezik* bilježe da su apsolutna neutralizacija samoglasnika *jeri* i *i* te njihovo stezanje utjecali na to da se velarni suglasnici pojave ispred *i* u akuzativu množine imenica muškog roda (Gadžijeva i dr. 2014: 83), što znači da je narušeno izvorno psl. stanje, a takvi su primjeri i u *Meštriji* vidljivi: *grihi* (*odprati*) (16v, 25v),[79] *va veki* (11v). Također ističu da je analogijom prema mekim osnovama u genitivu jednine imenica ženskoga roda došlo do toga da se velari pojave ispred samoglasnika *e*, a primjer tome jest izraz *bolizan'ů muke* (22r). Isto tako ističu da nije rijetka pojava da se velari bilježe u nominativu množine pridjeva muškoga roda. Glede dvojinskih oblika, zamjećujemo akuzativni oblik *ruci*, u kom je nekadašnji *jat* zabilježen kao *i*, a dvojiti se može i je li zapravo riječ

[78] U knjizi se upotrebljavaju kratice za odabrane jezične varijante: stcsl. jezik (starocrkvenoslavenski jezik), csl. jezik (crkvenoslavenski jezik), hcsl. jezik (hrvatski crkvenoslavenski jezik), icsl. jezik (ukrajinizirani, tj. istočnoslavenizirani crkvenoslavenski jezik hrvatskoglagoljskih knjiga), novocsl. jezik (novocrkvenoslavenski jezik).

[79] Usp. primjere s češćim gram. morfemom *-e*: *da za lûbavъ tvoû moe odpusti grihê* (15r); *vse grihe odpust(i) ši* (21r); *grihe kaûčih se potirašъ* (23r).

o zamjeni množinskim oblikom. Međutim, upravo se zbog promjene velara u osnovi, tj. zbog provedbe druge palatalizacije, takvi oblici tumače dvojinskima (Ceković i Eterović 2012: 146).

Zaključujemo kako se druga palatalizacija uglavnom – iako nedosljedno – provodi.[80] Milan Moguš (1966: 39) u studiji posvećenoj današnjem senjskom govoru napominje kako su palatalizirani oblici uglavnom stariji relikti. U našem tekstu ipak su brojniji palatalizirani primjeri, premda čestotnošću nisu zanemarivi ni nepalatalizirani oblici, a sličnu je prevagu na neliturgijskom glagoljskom korpusu 15. stoljeću utvrdio Stjepan Damjanović (2008a: 75): D jd. im. *muki* (13r); L jd. im. *v zrace tvoemъ* (27r),[81] ali *v č(lovi)ki krst'ěninu* (10r); A dv. im. *v ruci* (11v), *v ruci tvoi* (13v); N i V mn. im. *d(u)si neb(e)ski* (15r), *grišnici* (23r); prid. *drazi* (7v), *mnozi* (16r, 17r, 19v), ali *niki* (16r); D mn. prid. *mnozimъ odkri* (24r); L mn. prid. *v mnozihъ* (24r); I mn. im. *nad nemoćnici* (20r);[82] prid. *mei nikimi redovnimi* (19v).

Slovo *šta*. Grafem *šta* (psl. **t'; *stj, *skj*) u glagoljskim tekstovima do 15. stoljeća označava *ć*, *šć* i *št* (čak i *šč*), dok se od 15. stoljeća skupina *šć* često bilježi dvoslovom (*š* + *ĉ*) (Damjanović 2008a: 59). U *Meštriji* su prisutni brojni primjeri u kojima se upotrebljava slovo *ĉ* i to uglavnom za aktivni particip prezenta: npr. *sledeĉe* (20r), *buduĉi* (20r), *pitaûĉi* (20r), *moleĉi* (20r), *trudeĉi* (21v). Da se skupina *šć* počela bilježiti dvoslovom, govori primjer *skupšĉina* (20r), no postoje i primjeri gdje *ĉ* dolazi za *ć* u imenicama tipa *pomoĉь* (22r) i *sviĉami* (27v). S druge strane postoje primjeri u kojima *ĉ* označava *šć* (što naginje vernakularnoj, iako i hcsl. normi, usp. Moguš 1966: 39–40), a to su *odpuĉen'e* (20v), *zaĉiti* (25v), *iĉu* (16v). Opet se stanje u najvećoj mjeri prožima s onim koje Damjanović bilježi u neli-

[80] Čakavskim je govorima svojstveno javljanje *k, g, h* umjesto pravilnih *c, z, s* (koji su rezultat druge palatalizacije) ispred *ê, e, i* u L jd. i mn. te ispred *i* u N mn. imenica (Gadžijeva i dr. 2014: 83, 111). Malić (1993: 183) u *Žićima svetih otaca* također bilježi nedosljednu drugu palatalizaciju: gramatički oblici u kojih je očekujemo javljaju se s provedenom drugom palatalizacijom, ali i bez nje, a s druge pak strane javlja se i u onim oblicima u kojima je (tradicionalno) ne bismo očekivali, primjerice gdje je bio *jeri*. Riječ je o interferenciji narodnih likova bez palatalizacije i književnih (vjerojatno pod csl. utjecajem) s palatalizacijom.

[81] Usp. L jd. m. roda na *-i*: *v životi* (6v), *v artikuli* (10r); te na noviji *-u*: *v posluhu* (6r), *v gradu* (16v) (usp. Kuzmić 2002: 93).

[82] O provedenoj palatalizaciji tamo gdje za nju nema razloga, npr. u I mn. ili A mn. imenica glavne promjene m. roda (o-osnove) vidi u: Gadžijeva i dr. 2014: 111. Npr. u G mn. (i A = G) pridjevske sklonidbe isto se tako počinje provoditi druga palatalizacija, pod utjecajem zamjeničke sklonidbe i nastavka *-ěhъ*, ali i neutralizacijom *-y* i *-i* (usp. Gadžijeva i dr. 2014: 175; Malić 1993: 183).

turgijskim glagoljskim zbornicima 15. stoljeća, dakle s hrvatsko-staroslavenskim jezikom komu je pojačan udio čakavskih (vernakularnih, senjskih) elemenata.

Jat i odrazi. Senjski govor pripada, prema riječima Ive Lukežić, rubnom poddijalektu, a njegove su jezične fonološke značajke akut skokovite ili ravne intonacije, ukidanje distribucije nenaglašene duljine iza akcenta i mogućnost akcenta da ostane u jeziku kao stilogeno sredstvo (Lukežić 1990: 112). Usto jedno od obilježja senjskoga govora jest ikavsko-ekavski odraz *jata* što bi značilo, prema jednima, da su se u migracijama govornici ikavice pomiješali s govornicima ekavice ili, prema drugima, jezična zakonitost nazvana Jakubinskij-Meyerovo pravilo zaslužna je za miješanje dvaju refleksa. Jakubinskij i Meyer analizirajući jezičnu građu u govoru došli su do zaključaka da je ekavski odraz prisutan kada se *jat* nađe ispred konsonanata *d, t, n, r, l, s, z* te ispred vokala *a, o, u, ǫ, y, ъ*. A to se vidi i u primjerima iz molitava *Meštrije*: *delom* (20v), *tela* (22r), *veru* (21r), *celu* (21r). S druge strane u svim drugim slučajevima, kada je *jat* ispred svih ostalih konsonanata ili kada su *d, t, n, r, l, s, z* ispred *e, i, ê, ę, ь*, odraz *jata* bit će ikavski. Ta se tvrdnja prepoznaje u molitvenom dijelu *Meštrije* u riječima *umriti* (20r), *kripko* (21v), *sagriši* (20v), *ispovidnik* (23v).[83] Također ono što Lukežić ističe, a prisutno je u spomenutom dijelu teksta, jest činjenica da je refleks *jata* određen polaznim oblikom riječi te se ne mijenja u drugim oblicima iste riječi ni u riječima izvedenim iz osnove (Lukežić 1990: 12). Naprimjer imenica u akuzativu množine muškoga roda *grihe* te imenica u nominativu množine muškoga roda *grišnici* sadrže isti refleks *jata*. U molitvenom dijelu *Meštrije*, od 20r do 27v stranice, ima otprilike 30 potvrda ekavskoga[84] te oko 40 potvrda ikavskoga odraza u sredini riječi. Ekavski se odraz vidi u primjerima: *delomъ* (20v), *tela* (22r), *veru* (21r), *celu* (21r), *večnu* (21r), *devo* (21v), *veki* (23r), a ikavski u primjerima: *potribe* (20r), *vrime* (20r), *umriti* (20r), *človikom* (20v), *sagriši* (20v), *svita* (20v), *svitla* (21v). Ima i dvostrukosti odraza u istim primjerima: *imil* (19v) : *imelъ* (15r); *bolezni* (17v), *bolezanъ* (26r), *bolêznemъ* (26v) : *bolizanъ bolizni* (8r). U tekstu se zamjećuju i dvostrukosti bilježenja grafema *e* gdje se prijedlog *pred* (*stsl. *prêdъ*) bilježi s ekavskim odrazom: *pred' licem* (24r), zatim pomoću znaka *ê* (starim slovnim znakom *jata*) koji ima glasovnu vrijednost *e*: *prêd nimъ* (24r). Isti je slučaj s imenicom *stsl. *têlo* koja se pojavljuje kao *telo* (22r) i *têlo* (26r). Po-

[83] Ima dakako i otklona od toga pravila (Kuzmić 2002: 90).

[84] U sakralnim leksemima više je ekavizama, kao i staroga slovnog znaka *jat*: npr. *va veki vekъ* (22r); *v(ь) veki v(e)kъ* (24r); *v(ь) v(e)ki vêkъ* (23r).

stoji nekoliko primjera u kojima se pojavljuje grafem *ê* pa je tako u primjeru *dêlь* (20r) vidljivo podudaranje sa stsl. *dêlь* te u *vêkъ* (23r) sa stsl. *vêkъ*. Međutim, taj stari slovni znak javlja se i na mjestu etimološkoga *e*: npr. *našêgo* (21r), *rêči* (5r), *budê* (6r), *po nêm* (7v), *nêrazumno* (9r), *vêlika* (9r), *nêmu* (21r), *têbe* (23v), *živêši* (25v). Naposljetku treba napomenuti da se *jat* – sukladno tradiciji – često rabi za bilježenje skupine *ja* i to u imenicama *priêtela* (27r) i *dostoênstvo* (25r), glagolu *vapiêše* (22r) te u pridjevu *dêvalsku* (23r).

Prijedlog *v/va*. Prijedlog *v* dolazi uz akuzativ i lokativ te često izvještava o vremenu, kao u primjeru *v(a) uru* (24v), trajanju *va veki vek* (22r), mjestu *va tmi* (24v), *v crikvi* (27r), *v zrace* (27r) ili načinu *v mukah* (23v). Javlja se s reduciranim poluglasom (izostavnik ponekad zabilježen, iako pretežno nije) ili vokaliziran, uglavnom prema pravilima o čuvanju ili gubljenju *jerova* u hrvatskocrkvenoslavenskim tekstovima navedenima u literaturi (usp. Gadžijeva i dr. 2014: 81). S reduciranim poluglasom dolazi ispred konsonanata i ispred vokala iza kojega ne slijedi *v*: *v mnogo* (20r), *v svetomь* (21r), *v svitlost* (21v), *v slavu* (26v), *v ruke* (21r), *v krilo* (23v), *v' nemь* (23r), *v čas* (22r). Međutim *v* je vokaliziran kada se nađe ispred riječi koja započinje glasom *v* (*vs/sv*) ili vokalom, stoga se naziva predvokalno *va*: *va vomь* (21v), *va vek'* (21v), *va večnu* (23v), *va vse* (26r), *va veselji* (24r), *va uru* (26r).

Prijedlog *k/ka*. Prijedlog *k* dosljedno se povezuje s dativom te bez vokala dolazi kada se nađe ispred riječi koja započinje konsonantom: *k smrti* (20r), *k sebi* (21v), *k stvoritelû* (23r), *k tvoemu* (23r), *k trplenû* (27r), *k licu* (24r), *k nemu* (18r) ili vokalom: *k ovomu* (21r). Vokalizirano *k*, to jest *ka*, dolazi kada riječ ispred koje se nalazi započinje na *k* kao u primjeru *ka koli* (24v) ili skupovima *vs, vz*: *ka vsim* (21r), *ka vzlûblenomu* (22r).

Prijedlog *sa* ili *s/s'*. Prijedlog *s* dolazi uglavnom uz instrumental te je u primarnoj funkciji priopćavanja društva (*sa ocemь* 26v), no često označava i sredstvo (*sa zvoncemь* 27v) te modalnost koja upućuje o načinu na koji se što u vezi s predmetom čini ili događa (*s radostiû* 25r). Vokalizacija poluglasa pojavljuje se ispred glasova *s* (*sa svićami* 27v, *sa svoimi* 23v) i *z* (*sa zvoncemь* 27v) te ispred skupa *vs* (*sa vsimi* 27r) i riječi koje započinju vokalom (*sa ocemь* 27r). Nevokalizirani prijedlog *s* dolazi ispred riječi kod kojih na početku stoji konsonant (*s radostiû* 25r, *s tem'* 22v), a u tom slučaju može se pojaviti i izostavnik na mjestu staroga *jerovskog* znaka – *s'* (*s' pomnû* 27r).

Refleks prednjojezičnoga nazala *ę*. Jedna od glasovnih promjena koja razlikuje hrvatski crkvenoslavenski od starocrkvenoslavenskoga jest gubljenje nosnih samoglasnika. Samoglasnik *ę* zamjenjuje se samoglasnikom *e*, no česta je pojava da se *ę* iza palatalnih suglasnika *č, ž* i *j* odražava kao *a* te se upravo ta pojava smatra općečakavskom jer u drugim govorima nije zamijećena, a budući da su takvi govori imali utjecaja na čakavsko narječje, i u njemu se ta pojava smanjila (Gadžijeva i dr. 2014: 78). Međutim Damjanović tvrdi da odgovor na pitanje zašto je autohtoni čakavski refleks *a* potisnut nije sa sigurnošću dan, zbog čega se moraju raditi podrobne analize tekstova kako bi se njihovim uspoređivanjem došlo do jasnijih zaključaka (Damjanović 2008a: 279). Da se nosni samoglasnik *ę* odrazio kao *e* (zapisano čak i *jatom*), dokazuju primjeri: *vrime* (20r) (*stsl. *vrêmę*), *sveti* (25v) (*stsl. *svęti*), *prieti* (26r) (*stsl. *prijęti*), *pričestnicu* (27r) (usp. *stsl. *pričęćanie*), *počet'ka* (27r) (usp. *stsl. *počęti*), a da se odrazio i kao *a* dokazuje primjer *odь ure začat'ê* (20v), iako nalazimo i *od počela* (20v).

Nekoliko ovdje izdvojenih jezičnih karakteristika ukazuje na čuvanje hrvatsko-staroslavenske tradicije s jedne strane (/ne/provođenje druge palatalizacije, uporaba slova *šta*, čuvanje staroga znaka za *jat*, čuvanje izostavnika kao staroga znaka za *jer* i sl.),[85] dok s druge strane odrazi *jata*, primjerice, i vokalizacije poluglasa u prijedlozima (uopće jaka čakavska vokalnost i na drugim pozicijama, usp. primjere *mani* 25r; *kadi* 19r; *množastvo* 24r; *pravadni* 23v) više pokazuju vernakularan karakter, čakavsko-senjsko uporište. Tako je to i s primjerima odraza prednjega nazala u *a*, premda je to obilježje jednako tako i dijelom hrvatske staroslavenske norme.[86] Sve u svemu, grafija i fonologija upućuju nas na hrvatsko-staroslavenski jezik,[87] zasigurno s izraženijim čakavskim elementima, što je u skladu sa zaključcima dosadašnjih jezikoslovnih istraživanja provedenih u okviru projekta komu se pridružuje i ovo poglavlje.

[85] Ta obilježja pretežno su grafijska, iako nisu isključivo grafijska.

[86] Kada su određena jezična obilježja zajednička hrvatskoj crkvenoslavenskoj i vernakularnoj (čakavskoj) normi, vjerujemo da broj potvrda, odnosno statistički pokazatelj može presuditi u korist jednoga, odnosno drugoga sustava. Ima međutim onih koja su naglašeno vernakularna (čakavska), poput prefiksa *pri-* ovjerena kao *pr-* (*prnesi* 18v).

[87] U novome vijeku taj amalgamski sustav proširuje, razumije se, svoje temeljno (kasno)srednjovjekovno određenje, pa se uklanja autorskim 16-stoljetnim koncepcijskim rješenjima koja tragaju za hibridnim jezikom općega (nadregionalnog) tipa što slično funkcionira u različitim funkcionalnim stilovima (usp. Hercigonja 1997b: 120–123).

V.

Tipičan lingvometodički predložak visokoškolske jezičnopovijesne nastave upravo je književno-umjetnički tekst, a uvodni se dio motrenoga djela (od 2. do 27. lista) takvim i ocjenjuje (Hercigonja 1975: 229; Dürrigl 1998: 40–41). Među jezična sredstva kojima se tekst stilizira na način svojstven hrvatskoglagoljskoj pismenosti možemo ubrojiti eksplikativno-stilsku kontaktnu sinonimiju (dijadu, trijadu bliskoznačnih riječi) (Dürrigl 1998: 42; Hercigonja 2006: 229; Tafra 2018: 485; Čupković 2013: 139). Isprva označena kao sredstvo nadrastanja dijalektnih razlika i pospješivanja razumljivosti teksta,[88] uočljiva je u hrvatskostaroslavenskom zborničkom korpusu (Hercigonja 1983: 424–425), a kasnije i kod hrvatskih protestanata (Eterović 2016: 382), pa kod Glavinića, da bi u Vramčevoj *Kronici* i Belostenčevu *Gazofilaciju* dosegnula svoj vrhunac, premda se – kako vidimo – ne javlja samo u normativnoj rječničkoj literaturi (Vončina 1988: 194; Moguš 2009: 76, 96; Tafra 2018: 475). Svojstvena je i djelima bosanskih franjevaca kao i Bartolu Kašiću (Gabrić Bagarić 2010: 149). *Meštrija* stoga može poslužiti bilo kao *polazni, vježbeni* ili *provjerbeni* tekst za iznalazak i opis kontaktne sinonimije, razvrstane prema kriteriju dvočlanosti, tročlanosti izraza; vrste riječi u sinonimnom nizu, tipa vezničke riječi koja ih povezuje; kontaktnih sinonima u užemu i širemu smislu (*leksem : leksička sveza*, usp. Vigato 2021: 413) i sl.

Tablica 3. Kontaktni sinonimi (u širemu smislu)
– *Meštrija dobra umrtija* (1507./1508.)

LEKSEM I LEKSIČKA SVEZA (**sveza *ča estь / to estь***)	**LEKSEM I LEKSIČKA SVEZA** (**veznik *i, ali***)
brimêna teška ča e(stь) tela 5r	dobrovolno i hotenimь načinom 5r
disimulacionь. to e(stь) potolicu 18v	mruća ali na smrtь postavlena[89] 24v
g(ospod)nû mol(i)tvu ča e(st) O(t)čen<ašь> 24v	od l(i)karie duhovne i remediê 16v
lipimi besedami. to e(stь) govor(e)ĉi ča mu e drago 18v	tentacionь ali načinь od iskušen'ê 8r

[88] Tafra napominje da je do kodifikacije hrvatskoga jezika moguće razaznati nekoliko tipičnih funkcija leksičkih i gramatičkih sinonimnih nizova: integrirajuću književnojezičnu funkciju (oblikovanje naddijalektnoga izraza), objasnidbenu i stilsku (2018: 475).

[89] Eterović 2016: 381, 391.

Tablica 4. Kontaktni sinonimi (veznici *i, ali, alitь/aliti*) – *Meštrija dobra umrtija* (1507./1508.)

Kontaktni sinonimi (veznik* i*)			
IMENICE	**GLAGOLI**	**PRIDJEVI**	**PRILOZI**
erezie i blude i suporsticioni 11v–12r (trijada)	da posramêt se tada i postidet se 24r	dobrihь i izibranihь 5r	dobro i seguro od voga svita iziti. oče 5v
hlada mira i pokoê 21v (trijada)	da vzveselet sê i vzr(a)duût se 24r	pravomь i istinnomь 17r	dobro i seguro umre 6r
hodatainicu i pomoćn(i)cu 15r	ishaê i biži 19r	skrušeno i smereno 8v	hotenno i dobrovolno 5v
mukamь i boleznemь[90] 24v, 26r	naputi se i nauči 17v	svitalь i bliskaûći se 25r	kripko i muški 17v
mukь i nevolь 25v	naputit' i naučitь 16r	taću i hi<n>benu 17r	prvo i poglav(i)to 16r
mukь i žlkosti 24v	odpustili i prostili (bi)[91] 12v	ugodni i drazi 7v	
nevolь i mukь 22v	potribue i vz(i)skue 6r	verna i devota i dostoina 27r (trijada)	
pom'nu i skrbь 16r	prikazati i pokazati 24v (2x), 26r	vs(a)ki krst'ênińь dobar i devotь 6r	
prahь i popelь 14v	pročti i reci 27r	zlimь i nečistimь 5r	
pribežiće i ubegnutie 15r	študiêi i uči 19r		
punti i sentencie 19r			
s pomnû i devocionomь 25r			
škodu i uvriin'e 12v			
za častь i počten'e i kriposть 14v			

[90] Šarić i Wittschen 2008: 482.

[91] Šarić i Wittschen 2008: 311.

za to odkrivenie i z'očitovan'e[92] 25r			
za vse nevole. muke i stuženiê 24v (trijada)			
z'nanie i pametь 18r			
Kontaktni sinonimi (veznik *ali*)			
IMENICE	**GLAGOLI**	**PRIDJEVI**	**PRILOZI**
argumentь ali viden'e 13r	dela ali čini 7v	blagostivi ali dobrostivi 22r	
bludi ali erêziû 7r	izmite ali oslobodite 15r	neskvrnna ali neprikosnena 21v	
bogatastvo ali blago 19r	nauči se ali naputi 17v	predrečenu ali predstavlenu 19r	
ishodь ali porodь 16v	obdržati ali posledovati 12v	svitovni ali telesni[93] 10r	
iskušnamь ali[94] napastemь 17v	prilagai ali davai 9r		
napasti ali tent(a)c(i) oni 6v	pristupa ali se primišue 19r		
nevole ali muke 24v	uiti ali ozdraviti 10r		
ni odlučen'ê ali nadiên'ê umiraûtь 16r	uteči ali se e osl(o) bodit 5v		
poglaviti artikuli ali členi odь vere 11v			
prilikami ali pritčami 19r			
saznaniê ali procineniê 12r			
tovariša ali priêtela 27r			

[92] Šarić i Wittschen 2008: 295.

[93] Šarić i Wittschen 2008: 473.

[94] *Corr.* alo.

Kontaktni sinonimi (veznik *alitь/aliti*)			
IMENICE	**GLAGOLI**	**PRIDJEVI**	**PRILOZI**
k smrti alitь k umrtiû 16r		otvorênu aliti rêči očitu (istinu) 24r	pravo aliti istinno 17r
lûtu oružiû aliti sulicamь nepriêtelь 26r			
moimь dostoênstvom' alitь deli 25r			
od nauka alitь pokriplen'ê nêmoćnoga 15v			
vhoen'e aliti prišastie 19r			

U tablicama ponuđen pregled sinonima naravno nije samo osvjedočenje potpunih sinonima, koji su bez ostatka istoznačni i zamjenjivi u svim kontekstima (uglavnom su to domaće riječi i posuđenice), nego i djelomičnih, nepotpunih (bliskoznačnih), koji su zamjenjivi u nekim kontekstima (usp. Tafra 2018: 471; Šarić i Wittschen 2008: 9). Vidimo također da su najbrojniji primjeri nominalnoga karaktera te da većina potvrda funkcionira u tipu eksplikativne sinonimije, (su)graditeljice razumljivoga *općeg* jezika, čemu u prilog govore sljedeći odnosi: veza stranih/internacionalnih i hrvatskih riječi (npr. *bludi ali erêziû* 7r; *erezie i blude i suporsticioni* 11v–12r; študiêi i uči 19r; *napasti ali tent(a)c(i)oni* 6v; *artikuli ali členi odь vere* 11v; *argumentь ali viden'e* 13r), potom veza dviju (recimo inodijalektnih) hrvatskih riječi (npr. *tovariša*[95] *ali priêtela* 27r; *lûtu oružiû aliti sulicamь nepriêtelь* 26r; *prahь i popelь* 14v), pa i starijih (crkvenoslavenskih) i novijih (vernakularnih) leksema (npr. *prilikami ali pritčami* 19r)[96] i sl. Neki su primjeri istinska potvrda stilogene funkcije, tj. želje da se izrazom intenzivira ekspresija (npr. *da posramêt se tada i postidet se* 24r;[97] *nevolь i mukь* 22v – *nevole ali muke* 24v – *mukь i nevolь* 25v).

[95] Iako sveslavenska riječ stranoga podrijetla, prilagođena prema mađarskome jeziku, vezuje se najprije za kajkavski govor i pismenost (Šimić 2007: 364).

[96] Usp. Radošević i Dürrigl 2021: 507.

[97] Tipična stilska funkcija koja se razlikuje od objasnidbene (eksplikativne) kontaktne sinonimije (Hercigonja 1983: 425; 2006: 229).

Među ostale stilogene postupke zastupljene u *Meštriji* ulazi i razmjerno česta uporaba antiteze, što je – s obzirom na djelo u potpunosti usmjereno na isticanje polarizacije linijom *dobra* i *zla, sotone* i *anđela, neba* i *zemlje, smrti* i *života* – i očekivano (Dürrigl 2008: 42): *ali nenavisti dostoêньe(stь) ali lubve* 9r–9v; *ali porь ali priprosti* 6r; *ali svitovni ali redovni* 11v; *ali zdravi ali nemoćni* 9v; *bolši e(stь) danь od' smrti negoli danь od(ь) roen'ê* 5r; *desperacionь ka e(stь) suprotь ufan'û* 8r; *dobritь na utišen'e. zalitь na postienie* 8r; *odь ure začat'ê tvoego*[98]*. do ure umrt'ê* 20v; *toliko dobarь koliko zalь* 8r.

Na sličan su način ustrojeni protagonisti dobra, odnosno zla, pa i njihovi pratitelji čije je mjesto u srednjovjekovnom bestijariju sasvim jasno ucrtano.

Tablica 5. Protagnosti dobra i zla – *Meštrija dobra umrtija* (1507./1508.)

ZLO	DOBRO
tako da učinitь vsaki ali zdravi ali nemoćni. premorenь biva **d(ь)êvalь** 9v	svitli zborь **anĵelovь** da prideть t(e)bi suprotivь 23v
da odbignetь od t(e)be strašni **sotona** sa svoimi **slugami** 23v	mir g(ospodi)na našega **is(u)-h(rst)a** i kripostь muke nega i bl(agoslovle)nie **vsihь s(ve)tihь** izabranihь. budite meû manom' 15v
da ne od **pasь p<a>klenihь** požrla bi se 14r; obrani nega kripko odь **drakuna paklenoga** 21v	i mêû **ovcami** svoimi t(e)bê istinni onь **pastirь** da poznaeть 24r

Supostojanje jezičnih elemenata iz različitih sustava – crkvenoslavenskoga i vernakularnoga – koje je svojstveno hrvatsko-staroslavenskom jeziku možda je najslikovitije iskazao akademik Damjanović kada je u rukopisnoj zborničkoj literaturi, poglavito korizmenim propovijedima Broza Kolunića, nalazio stiliziranu dvojnu uporabu crkvenoslavenske lične zamjenice *az* i vernakularne *ja*, pri čemu prva pripada visokome stilu, odnosno njome govori Bog, dok potonja mjesto nalazi u nižemu, pa njome govori čovjek (Damjanović 2008a: 21), što se i *Meštrijom* može oprimjeriti.

[98] *Corr*. tvoege.

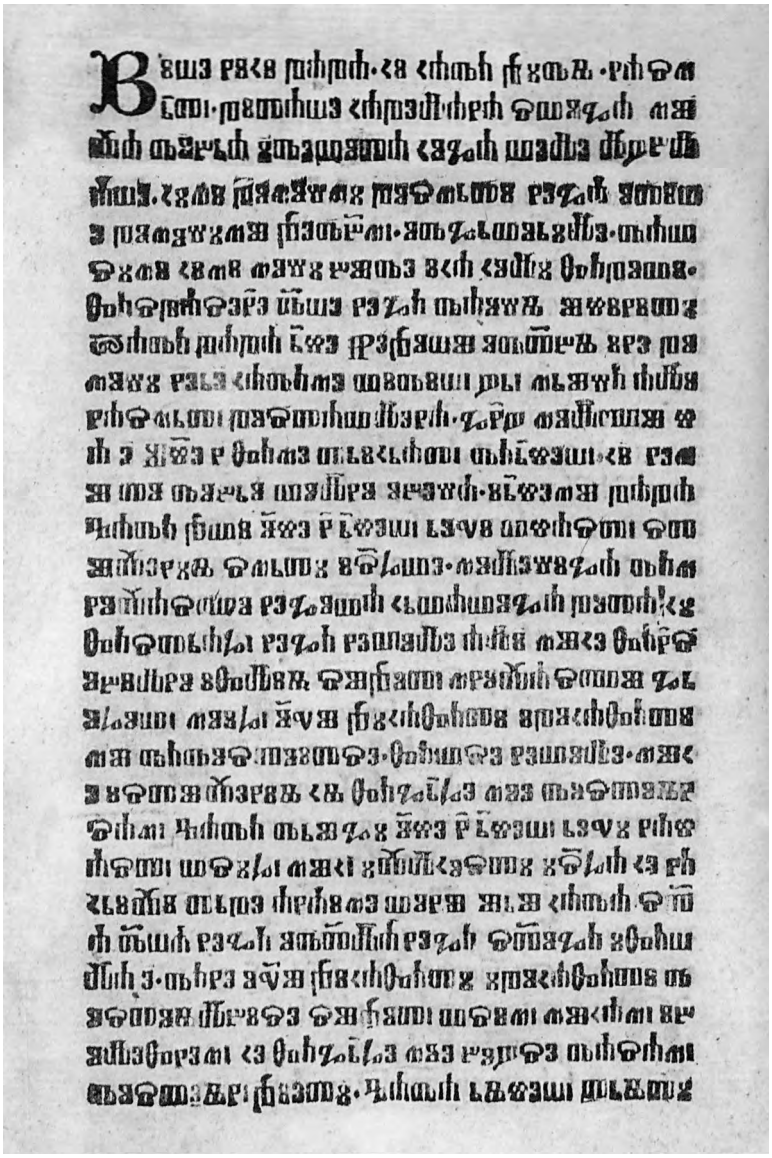
Tablica 6. Supostojanje zamjenice *az* i *ja* – *Meštrija dobra umrtija* (1507./1508.)

KAKO GOVORI BOG?	KAKO GOVORI ČOVJEK?
b(og)ь ki e(stь) istina. prezь hine klnuĉi se proroku obeĉa govoreĉi. živu **azь** goveritь g(ospod)ь. neĉu semrti grišniku da pače da obratitʼ se i živetь. 9v	g(ospo)d(i)ne is(u)-h(rst)e rai tvoi prošu. ne za cenu dostoên'stva moega. budućі **ê** prahь i popelь i nevolanь grišn(i)kь 14v

VI.

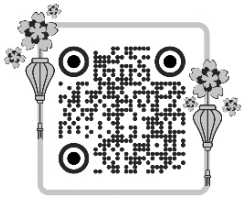
Interpretacija odabranih grafijsko-fonoloških (/ne/provođenje druge palatalizacije, uporaba slova *šta*, čuvanje staroga znaka za *jat* i izostavnika kao staroga znaka za *jer*, bilježenje odraza *jata* i vokalizacije poluglasa u prijedlozima te odraza prednjega nazala), leksičko-semantičkih i stilskih značajki (kontaktna sinonimija, antiteza) neliturgijskoga djela senjske glagoljske tiskare – koje znamo pod nazivom *Meštrija (od) dobra umrtija* (1507./1508.) – pokazala je da je ta nevelika tiskovina hrvatskih glagoljaša funkcionalan lingvometodički predložak (ne samo) u visokoškolskoj jezično-povijesnoj nastavi. Biranim jezičnim postupcima i nedovoljno istraženim izrazom literarne kvalitete, *Meštrija* uspijeva pokazati kakve su bile načelne smjernice hrvatskoglagoljske književnojezične koncepcije na razmeđu kasnoga srednjega i novoga vijeka, posebice glede pozicioniranja tradicije hrvatsko-staroslavenskoga idioma na *novu* (vernakularnu) ljestvicu književnojezičnih varijanata u 16. stoljeću. Uzme li se navedeno u obzir, *Meštrija* postaje plastičnom potvrdom navoda akademika Damjanovića prema kojemu »nema nikakve mogućnosti da se napiše dobra povijest hrvatskoga jezika bez poznavanja glagoljičnoga korpusa« (2008a: 6).

Prilog 1. Ulomak iz *Meštrije* (*Prilika* koja pripovijeda o ukazanju pape nakon smrti) – nastavna vježba latiničnoga prijepisa uglate glagoljice, priprema teksta za daljnju jezičnu obradu u nastavi[99]

[99] *Meštrija dobra umrtija s ritualom*, Senj, 1507./1508. (Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Zagreb, R II A – 16° – 7). Digitalizirana inačica dostupna je na poveznici: https://digitalna.nsk.hr/?pr=iiif.v.a&id=15219 (stranica posjećena 15. travnja 2025.).

Slijedi isti ulomak iz *Meštrije* prepisan latinicom (2024: 65–67, 24r–25r) koji kodom brzoga odgovora u zvučnome zapisu prati Mirko Mišković:

»Prilika
Biše niki papa. ki kada pridê. na sm-
r'tь. pitaše kapelana svoga mu-
ža dobra i devota koga vele lûbl-
aše. kimi pomoĉmi po smrti nega otiš-
e pomoĉi mu pred b(ogo)mь. odgovori le. da v-
simi kimi moĉi bude i ka koli zapovi.
za spasen'e d(u)še nega da oĉê učiniti
Tada papa r(e)če Ne prošu od t(e)bê ine po-
moĉi nere kada me vidišь ûrь mruĉa ali
na smrtь postavlena. g(ospod)nû mol(i)tvu č-
a e(stь) O(t)čen<ašь> za me trikratь da r(e)češь. ki nem-
u to dobrovolno obeĉa. i r(e)če mu papa
Kada prvi o(t)čen(ašь) r(e)češь reci v častь st-
uženiê smrti is(u)h(rsto)ve. moleĉi ga da m-
nožastvo negova krvavoga pota ki
za strahь nega nevole ali muke za n(a)s'
obilno izliê suprotь množastvu gr-
ihovь moihь o(t)cu prikazati i pokazati
mu da dostoit se. za vse nevole. muk-
e i stuženiê kê za gr(i)he moe dostoên
samь Kada drugi o(t)čen(ašь) r(e)češь reci na č-
astь vsihь mukь i žlkosti is(u)h(rst)a ke na
križi trpe a naime v onu uru kada s(ve)t-
a d(u)ša nega od t(e)la nega s(ve)toga izaš-
la e. da ne o(t)cu prikazati i pokazati d-

ostoêl bi se suprotь vsimь mukamь i b-
oleznemь ke za gr(i)he moe boû se da samь
dostoênь prieti. Kada rêčešь trêti
o(t)čen<ašь>. reci v častь neizrečene lûbve i-
s(u)h(rst)a ka nega od n(e)b(e)sь na zemlû. za trp(i)t-
i vse ove muke pripela. da toeû lûbv-
iû mene spasti i nebo mani otvoriti d-
ostoêl bi se. ki moimь dostoênstvom'
alitь deli spasenь b(i)ti ne mogu ni nê-
besko kralevstvo obdržati To rekš-
i obeĉa se kapelanь vsa ta dobrovol-
no učiniti. ko i učini s' pomnû i devoci-
onomь kimь more Po smrti vrativši sê
papa svitalь i bliskaûĉi se hvale
velike nemu vzda gov(o)r(e)ĉi da bez vs-
ake muke bi izb(a)vlenь. z(a)čь po prvomь o(t)čen-
aši is(u)h(rst)ь potь svoi krvavi za me poka-
za o(t)cu vsu moû nevolû odigna Po d-
rugomь o(t)čen(a)š(i). po gorkosti vsihь muk(ь) n-
ega. vse gr(i)he moe k(ako) i oblake odpra Po
tr(e)tomь o(t)č(e)n(a)ši. za lûbavь ku nebo otvor-
i i mene s radostiû vpela. za to odkr-
ivenie i z(a) očitovan'e ko r(e)čeni kapêlan'
mnozimь odkri v mnozihь mestihь obič-
ai e(stь) postalь da ondi r(e)čeni načinь moli-
tvê pred' umiraûĉimi devoto obslуž-
ue se.«

17.
STOLJEĆE:

Zaboravljena glagoljaška početnica

Azbukividnêk slovinskiĵ (1629.) u mreži hrvatskoglagoljskih početnica

I.

Fra Rafael Levaković[100] rođen je oko 1590. godine u Jastrebarskome u obitelji priprosta roda. Vrlo je rano, prema običajima tadašnjega vremena, ušao u franjevački samostan s nakanom postati redovnikom i svećenikom franjevačkoga reda. U njegovu zavičaju nalazilo se u tome vremenu nekoliko franjevačkih samostana[101] u kojima se mladi Rafael mogao susresti s redovnicima franjevcima tadašnje provincije Bosne Hrvatske sv. Križa[102]. Školovao se na vlastitim učilištima svoje franjevačke provincije na Trsatu te, kao nadareni student, na teološkim učilištima u Italiji.[103] Tijekom školovanja na Trsatu učiteljem mu je bio drugi znameniti franjevac provincije Bosne Hrvatske fra Franjo Glavinić, što će bitno odrediti daljnji tijek života fra Rafaela Levakovića.[104]

Upravo zahvaljujući svome učitelju i tadašnjemu provincijalu Bosne Hrvatske, fra Rafael Levaković 1626. godine odlazi u Rim u službu Zbora za širenje vjere (*Congregatio de propaganda fide*)[105], a povjerena mu je zadaća obnove hrvatsko-

[100] Biografske crte o fra Rafaelu Levakoviću uglavnom se donose prema: Katičić 2010: 13–19.

[101] Jedan od njih nalazi se u njegovu rodnome mjestu, Jastrebarskome. U blizini su, također, bili i samostani u Kotarima i Samoboru. Svakako je zanimljivo spomenuti da je četiri stoljeća poslije u sjeni samostana u Kotarima (kojim su tada upravljali franjevci trećoredci glagoljaši) rođen znameniti hrvatski paleoslavist fra Josip Leonard Tandarić (1935. – 1986.).

[102] Provincija Bosna Hrvatska sv. Križa nastala je podjelom dotada jedinstvenoga franjevačkoga Reda manje braće 1517. godine kao sljednica prethodne istoimene opservantske vikarije. Vikarija Bosna Hrvatska, pak, nastaje podjelom Bosanske vikarije 1514. godine na dva dijela: Bosnu Srebrenu, koja je obuhvaćala samostane koji su se u tome trenutku nalazili na području pod osmanskom vlasti, i Bosnu Hrvatsku, koja je obuhvaćala samostane koji su se u tome trenutku nalazili na slobodnome prostoru (Hoško 2010: 21).

[103] Katičić (2010: 15) školovanje u Italiji *pretpostavlja*, dok Hoško (2010: 30), izgleda, drži sigurnim.

[104] Fra Franjo Glavinić, tada provincijal Bosne Hrvatske, spominje da njegova provincija »ima mladoga svećenika, nekoć mog učenika, koji osim drugoga znanja zna i tri jezika, naime latinski, talijanski i ilirski, odnosno slavenski, njegov materinski jezik« (citat preuzet iz: Hoško 2010: 30). Riječ je upravo o fra Rafaelu Levakoviću.

[105] Sacra Congregatio de Propaganda Fide – Sveta kongregacija za širenje vjere ili Zbor za širenje vjere (Rim, 1622.). U našim se tekstovima nerijetko sreću skraćeni izrazi (*Kongregacija, Propaganda, Zbor*) koji se odnose na tu kongregaciju i njezinu tiskaru – *Typographia Polyglotta* – osnovanu 1626. godine.

glagoljskih liturgijskih knjiga. Tijekom sljedećih dvadesetak godina kao plod toga rada u tiskari spomenutoga rimskoga Zbora fra Rafael Levaković tiskat će pet glagoljskih izdanja:[106] dva liturgijska djela i tri crkvena neliturgijska. Neliturgijska djela su sljedeća: prijevod Bellarminova maloga katekizma 1628. godine[107], glagoljska početnica 1629. godine[108] i prijevod (načinio ga je Šimun Budinić) direktorija za ispovjednike i pokornike 1635. godine[109] (godinu dana poslije tiskan je i latinicom). Levakovićeva liturgijska izdanja su glagoljski misal tiskan 1631. godine[110] i brevijar tiskan 1648. godine.[111]

Rad fra Rafaela Levakovića na izdanju novih liturgijskih knjiga, prilagođenih latinskim tipskim izdanjima proizišlim iz liturgijske reforme koja je uslijedila nakon Tridentskoga koncila (1545. – 1563.), usko je povezan i sa širim crkvenopolitičkim interesima Rimske kurije. Jedan od njih, posebno nakon uspješno obnovljenoga crkvenoga jedinstva između dijela pravoslavnih vjernika i Katoličke Crkve na području Ukrajine[112], bio je i sjedinjenje s istočnim, pravoslavnim Crkvama, a važnu »platformu za sjedinjenje« Rim je svakako vidio i u hrvatskome glagoljaštvu. Vođen idejom približavanja vjernicima pravoslavnih Crkava,

[106] Pregled Levakovićevih glagoljskih izdanja nalazi se u: Nazor 2010: 317–327, odnosno Nazor 2008: 125–127.

[107] Puni naziv: *Naukъ karstĵanski kratak. Da se može lasno na pamet naučiti. In Roma, Nella Stampa della Sac. Congr. de Propag. Fide, MDCXXVIII. Con licenza de' superiori.*

[108] Puni naziv: *Azbukividnêk slovinskiĵ iže opčennim načinom Psalterič nazivaet se. Pismom b. Ĵerolima stridonskago prenapravlen o. f. Rafailom Levakovičem Hervačaninom čina manših brat obsluževaûčih, Deržave Bosne Hervatske. U Rimu, va vitiskalnici Svete Skupščini ot razmnoženiê veri. Leta čȟĩž (=1629.). Sa prizvoleniem starešihъ.*

[109] Puni naziv: *Ispravnik za erei ispovidnici, i za pokornih. Prenesen nigda sъ Latinskoga Êzika u Sloviñskiĵ, po Popu Šimunu Budineu : A sada pismenni glagolskimi ispisan, i napečaćen, O Rafailom Levakovičem. Romae, Typis Sac. Congr. de Propag. Fide. 1635. Superiorum permissu.*

[110] Puni naziv: *Missale Romanum Slavonico idiomate iussu S. D. N. Urbani Octavi editum – Missal rimskiĵ va ezik slovenskiĵ sazdan poveleniem P. G. N. pape Urbana Osmago. Romae, Typis et impensis Sac. Congr. de Propag. Fide. MDCXXXI. Superiorum permissu.*

[111] Puni naziv: *Breviarium Romanum Slavonico idiomate iussu S. D. N. Innocentii P. P. X editum – Časoslovъ rimskii slavinskimъ êzikomъ poveleniemъ S. G. N. Inokentiê papi X vidanъ. Romae, Typis et impensis Sac. Congr. de Propag. Fide. 1648. De Superiorum licentia.*

[112] Prva takva obnova jedinstva (ili »unija«) sklopljena je 1596. godine u Brest-Litovsku u Ukrajini, kao plod pokušaja velike obnove crkvenoga jedinstva Katoličke Crkve i istočnih Crkava na Firentinskome koncilu 1439. godine. Tom, i mnogim drugim kasnijim partikularnim obnovama jedinstva, nastaju *grkokatolici*. Za naše prostore najvažnija je bila obnova crkvenoga jedinstva između Rima i istočnoga vladike Šimuna Vratanje 1611. godine, čime je osnovana Svidničko-marčanska eparhija, kojoj je danas sljednica grkokatolička Križevačka eparhija utemeljena 1777. godine (Šanjek 1996: 359–360).

ali također i stavom prema kojemu je »izvorni« crkvenoslavenski jezik očuvan upravo u istočnim liturgijskim knjigama – pod nadzorom ukrajinskih grkokatolika[113] – upravo je u Levakovićevim djelima započeo postupak istočnoslavenizacije hrvatskoglagoljskih liturgijskih knjiga.[114] Općepoznato je da se postupak istočnoslavenizacije kod Rafaela Levakovića provodio postupno. Dok se većina istraživača slaže s time da njegovo izdanje misala iz 1631. godine treba i dalje promatrati unutar hrvatske redakcije crkvenoslavenskoga jezika,[115] njegovo izdanje brevijara iz 1648. godine već je pokazatelj vrlo dosljedne istočnoslavenizacije te se može smatrati napuštanjem hrvatske crkvenoslavenske tradicije (Nazor 2010: 317–327; Blažević Krezić 2020: 165–167).[116]

U kontekstu ostvarivanja ponovnoga sjedinjenja Katoličke Crkve s pravoslavnim Crkvama papa Inocent X. imenovao ga je ohridskim nadbiskupom.[117] Međutim, svoju biskupsku stolicu fra Rafael Levaković nikada nije preuzeo. Čekajući na odlazak u Ohrid, uglavnom je boravio u Kotoru i Zadru. U Zadru je i preminuo 1. prosinca 1649. godine.

Djelo i život fra Rafaela Levakovića još uvijek nisu dobro istraženi ni poznati. U hrvatskoj kulturnoj povijesti njegova je slika uglavnom opterećena istočnoslavenizacijom hrvatskoglagoljskih liturgijskih knjiga[118] koja se vrlo često promatrala

[113] Neumorni istraživač rimskih arhiva, fra Marko Japundžić, piše o tome: »Glavnim nadzornikom Propagandinim pri izdavanju slavenskih knjiga bio je Ukrajinac Metodije Terlecki, unijatski biskup Helma i Beleca. Terlecki je sa svojim bazilijancima uspio nametnuti mišljenje da je pravi i ispravni jezik crkvenih knjiga onaj što su ga upotrebljavali sjedinjeni Ukrajinci« (1995: 175).

[114] Tijekom povijesti istraživanja ove pojave u našoj znanstvenoj literaturi rabio se i pojam »rusifikacija« te, posebno u novije vrijeme, »ukrajinizacija«. Pojam »istočnoslavenizacija« skovala je slovenska paleoslavistica Vanda Babič (2000: 36–38).

[115] Drukčiji se stav može pronaći kod npr. Josipa Hamma koji početak »ruskoga razdoblja« u hrvatskoglagoljskoj književnosti vidi upravo u *Levakovićevu misalu* 1631. godine (1971: 218).

[116] Valja napomenuti kako je sam fra Rafael Levaković vrlo aktivno sudjelovao u naporima Rimske kurije oko sjedinjavanja s istočnim kršćanima. Poznata je njegova misija u Vlašku s tom nakanom, kao i neuspjeli pokušaj da postane vladikom Marčanske biskupije (Barišić 2010: 52–78), ali i djela s ondašnjom kontroverzističkom tematikom, kao što je spis *De Sancti Spiritus processione*.

[117] Treba napomenuti da ga je još prije habsburški car bio imenovao naslovnim smederevskim biskupom, ali Rim to imenovanje nije prihvatio.

[118] Hrvatska paleoslavistička znanost ipak je po tom pitanju prema fra Rafaelu Levakoviću bila nešto blaža nego prema kasnijim »istočnoslavenizatorima«. Tako npr. Josip Hamm piše: »Japundžić, koji je vršio istraživanja u arhivima Propagande, otvoreno kaže da Levaković, što se jezika tiče, u Rimu nije imao slobodne ruke, pa to objašnjava cenzurom i jednostranim shvaćanjima za kojima su se povodili tamošnji unijati« (1971: 216–217).

samo kroz prizmu prekida s naslijeđenom tradicijom.[119] Pa ipak, kako to ističe Radoslav Katičić, »istraživanje Levakovićeve osobe i djela nije samo težak, nego je i poprilično nezahvalan zadatak. Oko toga se sigurno ne će uzbibati naša kulturna sredina. A ipak je rad na izvršavanju toga zadatka toj sredini jako potreban. Bez izdašnijih rezultata na tom polju ne možemo razumjeti svoju kulturnu povijest u njezinu suvislu tijeku, a to znači da ne možemo razumjeti sebe« (2010: 14).

II.

»*Početnica* Andrije Torresanija poslužila je još jedanput kao tekstualni predložak, i to Rafaelu Levakoviću, koji je u Propagandinoj tiskari 1629. izdao *Azbukividnêk slovinski iže općenim načinom psalterić nazivaet se*« (Bratulić 2007: 25). Opisujući, dakle, povijest hrvatskoglagoljskih početnica, naš uvaženi stručnjak sve ih promatra u kontinuitetu počevši od one nama danas najstarije poznate, a to je hrvatskoglagoljska početnica tiskana 1527. godine u Torresanijevoj *oficini* u Veneciji. To, pak, znači da se i svaki opis Levakovićeve početnice[120], kojim se ovdje bavi, nužno mora smjestiti u širi kontekst hrvatskoglagoljskih početnica te da se njihovi sadržaji nužno moraju promatrati usporedno.

Općepoznato je da su hrvatskoglagoljske početnice bile udžbenici »pasivne pismenosti«, odnosno one su omogućavale stjecanje sposobnosti da se tekst pročita, a ne da se vlastite misli i osjećaji izražavaju pismeno (Tandarić 1993: 52). Pa ipak, isti autor priznaje da su one »temelj svake kulturne djelatnosti, prijeko potrebno sredstvo za razvoj svake, pa i najskromnije književnosti« (Tandarić 1993: 56). Što se tiče hrvatskoglagoljskih početnica, one redovito prethode iz-

[119] Znamenite su, po tome pitanju, riječi fra Marka Japundžića o »una triste pagina nella storia del glagolismo croato« (citirano prema: Hamm 1971: 219). Iako se ne može osporavati da je postupak istočnoslavenizacije doista označio prekid s tradicijom koja se stoljećima razvijala upravo na našim prostorima, ne bi se smjelo olako prelaziti preko ovoga razdoblja povijesti hrvatskoga glagoljaštva. Stjepan Damjanović tako piše: »Polemika s gledištima i postupcima iz daleke prošlosti nema nikakva smisla. Rusificiranje hrvatskih glagoljskih tekstova možemo ocijeniti kao štetno za prirodni razvitak hrvatske glagoljične tradicije, ali time rusificirane hrvatskoglagoljske knjige ne prestaju biti dijelom naše kulturne tradicije, tim više što one nerijetko pokazuju veliku naobrazbu svojih autora« (Damjanović 2005: 15).

[120] Još Ivan Kukuljević Sakcinski ovako opisuje Levakovićevu početnicu: »Mala ova knjižica od 61 stranah u osmini glagolicom tiskana, znamenita je radi mješovita sadržaja; jer osim azbuke glagolske i ćirilske, ima još i psalme Davidove, piesme i različite molitve za djetcu koristne.« Može se reći da je ovim riječima točno sažeo sadržaj ove početnice. Sakcinski upozorava na dvije poetske Levakovićeve tvorevine u početnici (stihove s unutarnje naslovne stranice i *Deset zapovijedi*) te prenosi glagoljicom tekst psalma 112 (Kukuljević Sakcinski 1868: 288).

danjima značajnijih liturgijskih knjiga.[121] S obzirom na njihovu primarnu svrhu i narav potrebno je imati na umu da su »ambicije ovakvih izdanja bile svedene na to da knjiga pomogne u svladavanju čitanja, a ne da nudi jezične koncepte« (Damjanović 2014: 69), ali – a to je osobito važno upravo za promatranu početnicu – »sačuvane početnice (azbukvari, abecedariji, psaltiri) pokazuju i to kakav je stav prema jeziku vladao u njihovo vrijeme« (Tandarić 1993: 54).[122]

Levakovićevoj početnici prethode tri glagoljske početnice. Prva je već više puta spomenuta: to je najstarija hrvatskoglagoljska početnica objavljena u Veneciji 1527. godine. Samo nekoliko godina poslije, vjerojatno na samom početku rada riječke glagoljske tiskare 1530. godine, tiskan je Kožičićev *Psaltir*. Tri desetljeća poslije, u vremenu kada je naše glagoljaštvo djelomično bio zahvatio protestantski reformacijski pokret, 1561. godine u Urachu je tiskana *Tabla za dicu*. Uz već navedenu Bratulićevu tvrdnju da se Levakovićeva početnica nastavlja na onu najstariju, svakako je pri istraživanju njezina sadržaja potrebno uzeti u obzir i Kožičićevu. Protestantska početnica, u skladu sa svjetonazorom svojih izdavača, u svome se sadržaju poprilično udaljava od prethodno spomenutih.[123]

Fra Rafael Levaković svoju je početnicu tiskao u tiskari rimskoga Zbora za širenje vjere 1629. godine.[124] Ona, dakle, prethodi njegovu značajnome liturgijskome djelu, a to je misal koji je tiskan dvije godine poslije 1631. godine. U skladu sa svime prethodno rečenim, sasvim je jasno da se već u njegovoj početnici može iščitati stav prema tome koji i kakav jezik bi se trebao rabiti u izdavanju liturgij-

[121] Donekle je to upitno za našu najstariju početnicu. Iako se ne može potvrditi izravna poveznica između nje i hrvatskoglagoljskoga misala koji je 1528. godine priredio fra Pavao Modrušanin, postoji velika vjerojatnost da su te knjige jedna o drugoj ovisile (Bratulić 2007: 20).

[122] Tandarić još izričitije kaže: »Ono što je Kožičić provodio u svojim liturgijskim izdanjima, nagovješteno je već u Psaltiru; isto tako, izdavači Početnice pokazuju kakav je odnos prema pojedinim tekstološkim i jezičnim pitanjima bio na snazi u jednom dijelu glagoljaškoga prostora« (1993: 54). Stjepan Damjanović, također, komentar najstarije hrvatskoglagoljske početnice uključuje u poglavlje koje se bavi jezičnim koncepcijama (2014: 68–69).

[123] U ovome se prikazu ona, stoga, ne uzima u obzir. Jedina je dodirna točka između njezina sadržaja i Levakovićeve početnice, osim azbučnoga niza i tablice sricanja, tekst *Molitve Gospodnje* i *Apostolskoga simbola vjere*. Iako se u obje nalazi tekst *Deset Božjih zapovijedi*, oni su toliko različiti da se uopće ne mogu uzeti u usporednu analizu. Sadržaj je konzultiran prema pretisku i prijepisu: Šikić, Anita. 2007. *Glagoljična i ćirilična Tabla za dicu. Tübingen, 1561*. Hrvatska sveučilišna naklada. Zagreb.

[124] Važno je napomenuti da je ponovno izdana 1693. godine također u istoj tiskari. U novome izdanju djelomično su popravljene pogreške iz prethodnoga, promijenio se grafetički postav stranice, mogu se pronaći razlike u bilježenju palatalnosti, pisanju *jerova* i sl. Ipak, ta se dva izdanja najviše razlikuju u grafičkom prilozima (Tvorić 2010: 110–114).

skih izdanja, što je i bila njegova prvotna zadaća i služba u Zboru. Već površnim pregledom teksta može se ustanoviti kontinuitet između njegova izdanja početnice i misala, ali i poprilični diskontinuitet u odnosu na izdanje njegova brevijara 1648. godine, za koji je općepoznato da je poprilično istočnoslaveniziran. Njegova početnica, kao i prethodne dvije relevantne za ovu problematiku,[125] nastaje s ciljem stjecanja sposobnosti uporabe misala.[126] Upravo je stoga razumljivo da okosnicu njezina sadržaja čine liturgijski tekstovi, uz druge molitvene tekstove i neke dodatke koji čine novinu u povijesti razvoja glagoljskih početnica.

Početnica fra Rafaela Levakovića[127] – za razliku od one iz 1527. godine[128] – ima naslovnu stranicu na kojoj se, kako je tada uobičajeno, nalazi dug naslov djela, podatci o mjestu i vremenu tiskanja i o dopuštenju poglavarā za tiskanje. Zanimljivo je primijetiti kako je ovo jedino Levakovićevo izdanje u kojemu je naslov u potpunosti tiskan na glagoljici i crkvenoslavenskome jeziku.[129] Na naslovnoj se stranici također nalazi grafički prilog, medaljon koji se susreće i na njegovim drugim izdanjima.[130] Naslov Levakovićeve početnice pisan je na crkvenoslavenskome jeziku.[131] Svoje djelo Levaković naziva *Azbukividnêk* napominjući da se takva vrsta priručnikā još naziva i *psaltirićem*.[132] Precizira da je riječ o početnici

[125] Usporedbom Levakovićeve početnice s drugim početnicama, ali i njezinim jezikom, grafolingvističkom razinom opisa te metodologijom učenja čitanja koja iz nje proizlazi bavila se Alojzija Tvorić (2010).

[126] O »liturgijskoj obojenosti« hrvatskoglagoljskih početnica v. poglavlje *Najstarije hrvatskoglagoljske početnice: između udžbenika osnovne pismenosti i programatskih filoloških djela*.

[127] Za usporedbu Levakovićeve početnice s drugim početnicama konzultirani su sljedeći pretisci i prijepisi: Turčinović, Josip. 1976. *Psaltir*. Kršćanska sadašnjost. Zagreb; Budiša, Dražen. 2007. *Prva hrvatskoglagoljska početnica 1527.* Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Nacionalna i sveučilišna knjižnica – Školska knjiga. Zagreb; Hekman, Jelena. 2005. *Mateo Karaman. Bukvar.* Ex libris. Split – Zagreb.

[128] Kožičićeva počinje grafikom na kojoj je prikazan sv. Šimun i latiničnim naslovom: *Psaltir*. Protestantska početnica, kao i ona kasnija Karamanova, također imaju naslovnu stranicu.

[129] U svim drugim njegovim izdanjima na naslovnoj stranici nalazi se, uz glagoljski tekst, latinski ili talijanski tekst, bilo da je riječ o prijevodu naslova, bilo da je riječ o nekom drugom tekstu.

[130] Samo na misalu je taj medaljon različit od ostalih, premda i u drugim izdanjima postoje neke razlike u izgledu (Tvorić 2010: 108–109, 112–114).

[131] Lako je u naslovu primijetiti npr. uporabu crkvenoslavenske odnosne zamjenice *iže*, dočetno *-t* za treće lice jednine prezenta, gramatički morfem *-ago* u pridjevskoj sklonidbi, ništični morfem za genitiv množine imenica glavne sklonidbe za muški rod, uporabu crkvenoslavenskoga oblika za komparativ, uporabu leksema *činъ* (u značenju redovničkoga reda) itd. Ipak, u naslovu se pronalazi i oblik *deržave* (izvorno: *drъžava*) koji se može tumačiti kao čakavsko-kajkavski regionalizam.

[132] Najstarija početnica iz 1527. godine nema nikakvoga naslova, Kožičićeva je nazvana *Psaltir*, a Karaman svoju početnicu naziva *Bukvar*. Iznimno je vrijedan podatak da fra Rafael Levaković svoje djelo

koja se odnosi na učenje pisma »b(laženago) Ĵerolima Stridonskago«, što se u ono vrijeme odnosilo na glagoljicu.[133]

Na unutrašnjoj stranici naslovnice nalazi se glagoljski (ovaj put na hrvatskome jeziku!) i talijanski tekst koji naznačava da se ova knjiga »daje gratis«, odnosno zabranjuje se njezino prodavanje. Hrvatski glagoljski tekst dulji je od talijanskoga: riječ je zapravo o poetskome šesterostihu s parnim srokom. U drugim početnicama prije i poslije Levakovića ne nalazi se ništa slično.[134]

Levakovićeva početnica započinje, kako je to i uobičajeno, nizanjem slova azbuke i tablicom sricanja. Razlika u odnosu na ostale početnice je u tome što se u Levakovićevoj posebno nalaze izdvojeni znakovi za samoglasnike.[135]

Potom slijede dvije osnovne kršćanske molitve: *Molitva Gospodnja* i molitva *Zdravo, Marijo*. Isto je tako i u početnicama koje prethode Levakovićevoj, kao i u kasnijoj Karamanovoj početnici.[136]

U Levakovićevoj početnici zatim slijedi novina u odnosu na prethodne, a to je molitva blagoslova stola i u srok sročen tekst *Deset Božjih zapovijedi*. Riječ je o osmerostihu s parnim srokom (aa, bb, cc, dd). Karamanova početnica u tome slijedi Levakovićevu.[137]

---

naziva i *azbukividnjakom* i *psaltirom*. Valentin Putanec to smatra izravnom potvrdom da su se u hrvatskoj terminologiji pojam *bukvar* i pojam *psaltir* rabili kao istoznačnice, označavajući početnicu za učenje pisanja. Prema njegovu tumačenju, riječ je o kulturološkome utjecaju Akvilejske patrijaršije s obzirom na to da se u mletačkome i furlanskome dijalektu talijanskoga jezika termin *salterio/salteri/saltero* rabio upravo za početnice (Putanec 1979).

[133] Riječ je dakako o tada proširenoj »jeronimskoj teoriji« o postanku glagoljskoga pisma. U prethodnim početnicama nije naveden nikakav naziv, dok Karaman glagoljicu također podvodi pod ime sv. Jeronima, a ćirilicu pod ime sv. Ćirila (Konstantina). Danas znamo da su glagoljica i ćirilica jedna drugoj često »posuđivale« ime, pa je tako »kurilovica« Upyra Lihog vjerojatno glagoljica, a Poljičani su svoju ćirilicu nazivali upravo glagoljicom (Damjanović 2012: 49, 52). Zanimljivo je spomenuti da je upravo Levakovićev učitelj Franjo Glavinić prvi koji je primijenio naziv glagoljica u današnjem značenju te riječi. Bilo je to u njegovu pismu Zboru za širenje vjere 11. siječnja 1626. godine (Blažević Krezić i Lukić 2025: 53).

[134] Također se ne nalazi ni u drugome izdanju Levakovićeve početnice!

[135] Tvorić također primjećuje da je to posebnost Levakovićeve početnice i u odnosu prema onima koje joj prethode, ali i prema kasnijoj Karamanovoj (2010: 110).

[136] Ovaj tip početnica zapravo se često i naziva »paternoster-abecedar« (Bratulić 2007: 19).

[137] Karaman također donosi *Deset Božjih zapovijedi* sročenih u osmerostih, ali je tekst nešto drukčiji: »Edina Boga počitai / Ni ego vsue pominai. / Prazdnikъ prazdnui, i Nedêlê. / Čti čestiû roditelê. / Ne ubii dêlomь, ni slovomь / Ni lûbodêistvui podь nebomь. / Ne kradi, velitь Sozdatelь. / Ni budi ložnii svidêtelь. / Ne želai ženi bližnêgo. / Ne želai veči čuždago.« (2005: 20).

Sljedeća cjelina nastavlja se na prethodne početnice[138], a riječ je o skupini psalama. Prema »novome brojenju«[139] riječ je o psalmima: 110, 111, 112 i 113. To su psalmi koji su se nekoć nalazili raspoređeni za nedjeljnu večernju liturgiju časova. U Levakovićevoj početnici, za razliku od početnica koje mu prethode, izostavljen je peti psalam s večernje, a to je psalam 114. Isto je i u Karamanovoj početnici.

Potom slijedi cjelina koja se usko nadovezuje na prethodnu, a koju čine dva novozavjetna hvalospjeva: Marijin *Veliča* i Šimunov *Sad otpuštaš*. Oba su teksta također dio liturgije časova: *Veliča* je himan večernje službe, a *Sad otpuštaš* povečerja. Ova se cjelina nalazi u obje početnice koje prethode Levakovićevoj, a također i u Karamanovoj početnici.

Sljedeća cjelina također se nastavlja psalmima: riječ je o psalmu 130 i 51, vrlo značajnim psalmima koji su se rabili u mnogim prilikama. U ovoj cjelini Levaković nasljeduje početnicu iz 1527. godine, a u tome ga nasljeduje i Karaman.

U Levakovićevoj početnici potom se nalazi *Apostolski simbol vjere*, koji je – kao što je slučaj i u najstarijoj početnici – podijeljen u dvanaest cjelina, u skladu s legendom da je svaki od dvanaest apostola sastavio po jedan članak. U podjeli teksta na članke u dvjema početnicama postoji razlika kod članaka koji su pripisani apostolima Bartolomeju i Mateju. Karamanova početnica slijedi raspored Levakovićeve, a kod Kožičića tekst je donesen bez podjele po člancima.

Sljedeću cjelinu u Levakovićevoj početnici čine tri molitve: antifona *Zdravo, Kraljice*, molitva anđelu čuvaru i molitva *Anđeoski pozdrav*. Karaman ovdje potpuno nasljeduje Levakovića, dok se u prethodnim početnicama nalazi samo antifona *Zdravo, Kraljice*.

Potom slijedi cjelina u kojoj se donose tekstovi povezani s euharistijskim slavljem (redom mise). Riječ je o tekstu *Proslova Evanđelja po Ivanu*[140] te o pristupnim molitvama (psalam 43, molitva opće ispovijedi i odrješenja). Ta se cjelina nalazi i u obje početnice koje prethode Levakovićevoj, kao i u kasnijoj Karamanovoj.

[138] Levakovićeva početnica ovdje slijedi početnicu iz 1527. godine, dok je u Kožičićevu *Psaltiru* raspored nešto drukčiji.

[139] O »novome« i »starome« brojenju v. poglavlje u ovoj knjizi pod nazivom *Najstarije hrvatskoglagoljske početnice: između udžbenika osnovne pismenosti i programatskih filoloških djela*.

[140] Taj se tekst nekoć redovito čitao na kraju euharistijskoga slavlja. Vidi: *Najstarije hrvatskoglagoljske početnice: između udžbenika osnovne pismenosti i programatskih filoloških djela*.

Nastavak Levakovićeve početnice sadržajna je novina u odnosu na one koje mu prethode. Taj dio započinje dvjema poetskim tvorevinama: pobožnim molitvama previđenim za osobno moljenje tijekom obreda podizanja posvećenih euharistijskih prilika. Riječ je o po dva četverostiha (dva za podizanje euharistijskoga kruha i dva za podizanje kaleža) od kojih su prvi pisani u ukrštenome sroku, a drugi u obgrljenome sroku. Karamanova početnica također donosi ove poetske tvorevine, ali u nešto drukčijem tekstualnom obliku.[141] Poslije ovoga Levaković donosi tekst litanijskih zaziva Blaženoj Djevici Mariji sa završnom oracijom (ti su litanijski zazivi poznati kao *Lauretanske litanije*). Isto se nalazi i u Karamanovoj početnici.[142]

Sljedeća važna novina u Levakovićevoj početnici u odnosu na one koje joj prethode jest nekoliko tablica.[143] U prvoj Levaković navodi »svezanice« odnosno ligature (njih ukupno četrdeset i dvije) i njihovo razrješenje.[144] Potom dolazi tablica s ukupno šezdeset i tri kratice koje prate prijedlozi razrješenja.[145] Iznimno su zanimljive posljednje dvije tablice. U prvoj Levaković donosi glagoljičnu azbuku navedenu u dva stupca (velika verzalna slova i mala slova), slovna imena

[141] U Karamanovoj početnici prvi četverostih glasi: »Eže rodi presvêtaê / Dêva, zdravstvuĭ, Hrista / têlo. / Bogъ čelovêkъ : Plotь živaê, / I Božestvo vsegda cêlo. / Zdravstuĭ naše Siĭ spasenie / Putь i životь, iskupь vêka : / tvoê milostь namь velika / Otь grêhь budi izbavlenie.« Drugi glasi: »Krovi Hrista budi zdrava / Nebesnoe svêto pitie. / Spasitelna volna prava, / Drago našihь grêhь omitie. / Zdravstvui vodo istekšaê / zdravstui krovi prolivaê, / Izь êzvi boka slavnago / Hrista na krestê bivšago.« (2005: 50).

[142] U Karamanovoj se početnici nalazi vrlo zanimljiv postupak u ovome tekstu. Uz sedam zaziva Karaman je stavio arapske brojke od 1 do 7 ispred samoga zaziva. Brojkama je označio one zazive u kojima je uz postojeći hrvatski izraz u tekstu litanija donio i istočnu crkvenoslavensku varijantu na koncu teksta litanija. Tako je npr. brojkom *1* označen zaziv: »Mati božestvenniê milosti«, a na koncu litanija uz oznaku *1* stoji: »Milosti [čitai] blagodati«, brojkom *2* zaziv »Uzroče našeê radosti«, a na koncu litanija uz istu oznaku stoji: »Uzroče [čitai] istočniče« itd.

[143] Tvorić također ističe da se prvi put tek u Levakovićevoj početnici pojavljuju usporedni prikazi svih triju pisama (2010: 104). Milan Moguš i Josip Vončina u vezi s njima ističu sljedeće: »Ti popisi jedan su od jakih argumenata protiv Maretićeve tvrdnje da se stari hrvatski književnici nisu obazirali na glagoljicu i ćirilicu. Osim toga, Levakovićevi popisi slova pokazuju kako on u svojoj ranoj fazi zamišlja hrvatsku latinicu.« (Moguš i Vončina 1969: 71). Proslavljena je također njihova tvrdnja kako je »šteta« što Levakovićevi prijedlozi usustavljivanja latinične grafije nisu imali značajnijega odjeka jer su mogli ozbiljno pridonijeti sređivanju tadašnje ortografske zbrke (Moguš i Vončina 1969: 72).

[144] Usporedbe radi, Leonard Tandarić u *Prvotisku misala* pronalazi: trideset ligatura velikih slova bez title i devet s titlom te osam ligatura malih slova s titlom i dvije bez title (1993: 136).

[145] Skreće se pozornost na naslov ove tablice: »Skraćenice, eže vь Missali niné vitiskuûćim se (...)«. Poznato je da je 14. kolovoza 1628. godine osam probnih listova misala već bilo na raspolaganju (Blažević Krezić i Lukić 2025: 58). U svakom slučaju, pokazuje se nedvojbena veza između Levakovićeve početnice i njegova misala iz 1631. godine.

ispisana na glagoljici[146], ćiriličnu azbuku (također velika i mala slova), latiničnu abecedu (velika i mala slova) i brojevnu vrijednost[147]. Druga tablica ima približno jednak sadržaj,[148] ali je složena prema ćiriličnoj azbuci te se donosi prijepis na glagoljici, latinici i brojevna vrijednost slova[149].

Posljednji je tekst Levakovićeve početnice molitva *Zdravo, Marijo*, ali na latinskome jeziku i to tako da je latinski tekst ispisan najprije glagoljicom, potom ćirilicom i u trećemu redu latinicom.[150] Prilikom preslovljavanja Levaković se držao fonetskoga načela, pa je tako preslovio *gracia* (prema latinskome *gratia*), *tecum* (prema *tecum*) itd.

Sve ove novine u posljednjemu dijelu Levakovićeve početnice nalaze se i u Karamanovoj početnici. On najprije na isti način donosi latinski tekst molitve *Zdravo, Marijo*, a potom tablicu ligatura i skraćenica (opširnije nego u Levakovića). Kod Karamana se, pak, azbučna tablica nalazi na početku početnice, prije tablice sricanja, ali bez brojevne vrijednosti slova (one su navedene u posebnom odjeljku).

Uzevši u obzir sav opisani sadržaj početnice fra Rafaela Levakovića, mogla bi se predložiti sljedeća tematska podjela sadržaja:

1) uvodni dio (azbučni niz, popis samoglasnika, tablica sricanja)
2) osnovne katoličke molitve
3) osnovni tekst kršćanskoga morala (*Deset zapovijedi*)

[146] U skladu s tada proširenim vjerovanjem podvedena je pod naziv »Illyricum Hieronymianum« (sc. Azbukividarium).

[147] Brojevne vrijednosti se kod Levakovića donose do slova *č* koje označava brojku 1000. Levaković u svojoj tablici donosi i one glagoljske grafeme koji imaju samo brojevnu vrijednost, odnosno *ʒ* (=8), *ï* (=10) i *ô* (=700). Za njih nije naveden verzalni oblik u glagoljici, niti vrijednost na latinici.

[148] M. Moguš i J. Vončina (1969: 71) upozoravaju na određene nepodudarnosti: ćiriličnih slova, recimo, ima više od glagoljičnih pa se u drugoj tablici donosi veći broj usporednih latiničnih rješenja, a vidljive su i određene neujednačenosti, npr. za veliko slovo *g* u prvoj tablici Levaković predlaže latinično *Gh*, a u drugoj *G* (1969: 71). Nadalje, svojim latiničnim ekvivalentima Levaković pokazuje uglavljenost u tradiciju »južne zone hrvatske latinične grafije« od koje odstupa, kada je potrebno, iz praktičnih razloga (primjerice za označavanje maloga slova *ž* latiničnim nizom *sh* kako bi se razlikovalo od znaka *x* koji stoji za ćirilično *kši*).

[149] Zamjećuje se da je Levaković brojevnu vrijednost slova ćirilice označio prema tradiranom načinu po kojemu se njihova vrijednost razlikuje od one u glagoljskoj azbuci.

[150] »...time [se] po prvi puta u tiskanim početnicama susreću sva tri hrvatska pisma, iako tekst nije, dakle, pisan hrvatskim jezikom« (Tvorić 2010: 121, usp. Moguš i Vončina 1969: 67).

4) osnovni tekst kršćanske vjeroispovijesti (*Apostolski simbol vjere*)
5) izvadci iz liturgije časova
6) izvadci iz misne liturgije
7) molitve iz baštine pučke pobožnosti
8) tekstološke upute za uporabu misalskoga teksta (tablica ligatura i skraćenica)
9) usporedne tablice pismovnih sustava.

Latinski tekst molitve *Zdravo, Marijo* tiskan na trima pismovnim sustavima očito je imao samo ulogu praktičnoga predočavanja sadržaja koji se nalazi u usporednim tablicama. Teško bi bilo pretpostaviti neku drugu svrhu ovoga teksta.

Valja uzeti u obzir kako je ovakva podjela sadržaja poprilično proizvoljna. S jedne strane, to nije podjela koja proizlazi iz samoga rasporeda sadržaja u Levakovićevoj početnici (npr. molitva anđelu čuvaru koja je izričaj pučke pobožnosti smještena je između dijelova koji su preuzeti iz časoslova i reda mise). S druge, pak, strane bio bi moguć i drukčiji pristup pa bi se npr. moglo govoriti o biblijskim tekstovima, o euhološkim tekstovima itd. Smisao je ovakvoga predočavanja sadržaja početnice upozoriti na njezine dvije temeljne zadaće. Ona je, kao i druge glagoljaške početnice toga vremena, ponajprije udžbenik čitanja glagoljskih tekstova (»pasivna pismenost«). Međutim, ona je ujedno i svojevrsni »liturgijski udžbenik« koji učenika – u to vrijeme najčešće pripravnika za prezbitersku službu – priprema za svakodnevnu uporabu liturgijskih knjiga, ponajprije misala, a zacijelo i brevijara.

Pregledom sadržaja Levakovićeve početnice i njegovom usporedbom sa sadržajem drugih početnica doista se može ustanoviti kako ona pokazuje kontinuitet ovakve literature u hrvatskoglagoljskoj književnosti. Može se doista složiti s Bratulićevom tvrdnjom da je najstarija hrvatskoglagoljska početnica poslužila kao »tekstualni predložak« Levakovićevoj. Od ukupno dvadeset i osam tekstualnih jedinica koje se nalaze u Levakovićevoj početnici, njih sedamnaest (praktički 60%) korespondira s jedinicama iz najstarije hrvatskoglagoljske početnice. Međutim, Levakovićeva početnica, i s obzirom na njezin sadržaj, ipak predstavlja novinu u razvoju takve literature. Ona je sadržajno puno bogatija u odnosu na sve prethodne te njezin sadržaj postaje osnovom za izdavanje kasnijih početnica (Karamanovo izdanje gotovo potpuno, u sadržajnome smislu, nasljeduje Levakovićevu početnicu). U odnosu na prethodna izdanja, u Levakovića se može primijetiti znatno umnažanje molitava marijanskoga karaktera te tekstova poput *Deset Božjih zapovijedi* i pučkih molitava euharistijskoga karaktera. Izdava-

nje Levakovićeve početnice još uvijek je vrijeme velike katoličke obnove nakon protestantskih reformacija te se spomenuti tekstovi zacijelo trebaju iščitavati u tome kontekstu i kao utvrđivanje tipično katoličkih elemenata nasuprot protestantskim. Svakako su velika novina Levakovićeve početnice tablice s ligaturama, kraticama i azbučnim nizovima slova. Upravo zahvaljujući njima, Levakovićeva početnica može se promatrati kao veliki korak naprijed u razvoju »hrvatske glagoljaške filologije«.

Tablica 7. Usporedba sadržaja: PLev (Levakovićeva početnica), P1527 (najstarija hrvatskoglagoljska početnica iz 1527. godine), PKož (Kožičićev *Psaltir*), PKar (Karamanova početnica)

PLev	**P1527**	**PKož**	**PKar**
Azbučni niz	+	+	-
Popis samoglasnika	-	-	-
Tablica sricanja	+	-	+
Molitva Gospodnja	+	+	+
Molitva Zdravo, Marijo	+	+	+
Blagoslov stola	-	-	+
Deset zapovijedi	-	-	+
Ps 110	+	+	+
Ps 111	+	+	+
Ps 112	+	+	+
Ps 113	+	+	+
Marijin hvalospjev	+	+	+
Hvalospjev starca Šimuna	+	+	+
Ps 130	+	-	+
Ps 51	+	+	+
Apostolski simbol vjere	+	+	+
Antifona Zdravo, Kraljice	+	+	+
Molitva anđelu čuvaru	-	-	+
Molitva Angelus	-	-	+
Proslov Evanđelja po Ivanu	+	-	+
Ps 43	+	+	+

Obrazac opće ispovijedi i odrješenja	+	+	+
Molitve prilikom podizanja euharistijskih prilika	-	-	+
Lauretanske litanije	-	-	+
Tablica ligatura	-	-	+
Tablica skraćenica	-	-	+
Usporedne tablice pismovnih sustava	-	-	+
Tekst Ave, Maria	-	-	+

III.

Tablica 8. Usporedba odabranih tekstova triju početnica[151]

P1527	PKož	PLev
Psalam 110		
[1]Rečê g(ospod)ь g(ospode) vê moemu . sedi o dêsnoû menê . doidêže položu vragi tvoe . podnožiû nogama tvoima .	[1]Reče gospodь g(ospode) vê moemu : sedi o desnoû menê . Doidêže položu vragi tvoe : podnožie nogama tvoьima.	[1]REče Gospodь Gospodeve[152] moemu : Sedi o desnuû mene. Dondeže[153] položu vragi tvoé[154] : podnožiû nogama tvoima[155].
[2]Žazalь sili tvoee pošle ti gospodь ot siona . i odoblêeši po sredê vragь tvoihь	[2]Žazalь sili tvoee pošlet ti g(ospod)ь odь siona : gospodui po sredê vragь tvoihь.	[2]Žazalь sili tvoeé pošletь[156] Gospodь ot Siona : udoblêĵ[157] po sredi[158] vragь tvoihь.

[151] U podnožnim se napomenama komentiraju oblici Levakovićeva *Azbukividnjaka* u odnosu prema prvim dvjema početnicama.

[152] Veliko početno slovo nije zabilježeno u prvim dvjema početnicama, a u Levakovića jest. Ono se prilično dosljedno javlja prilikom bilježenja upravnoga govora, početka rečenice, prilikom bilježenja zemljopisnih i osobnih imena. Ponavlja se u odabranim tekstnim uzrocima tablice, ali ne komentira svaki put.

[153] Razlika prema prvim dvjema početnicama.

[154] Grafijska razlika prema prvim dvjema početnicama (*é*) (v. Moguš i Vončina 1969: 71). Ponavlja se u odabranim tekstnim uzrocima tablice, ali ne komentira svaki put.

[155] Levaković usklađen s prvom početnicom. U Kožičića dolazi do zamjene dativnoga *podnožiû* u akuzativno *podnožie*, što također odgovora stanju u latinskome (i grčkome) predlošku.

[156] Levaković usklađen s Kožičićem. U prvoj početnici uočava se oblik trećeg lica jednine prezenta bez crkvenoslavenskoga dočetnoga *-t* (*pošle*), dok se u drugim dvjema nalazi tipični crkvenoslavenski oblik (*pošlet*).

[157] Po uzoru na prvu početnicu i stcsl. oblik *udoblêti.*

[158] Ikavski odraz *jata.*

[3]S toboû vladičastvo v danь sili tvoee . v svêtlotahь svetihь . is črêva prêe dannice rodih tê .	[3]S toboû počelo v danь sili tvoee : v svetlotahь svetihь is črêva prêe dannice rodihь te.	[3]Sь toboû načalstvo[159] vь danь sili tvoeé va svetlotahь[160] svetihь : is čreva[161] prežde[162] dannice rodihь te[163].
[4]Klet se g(ospod)ь i ne raskaet se . ti esi erêi va vêki. po činu mêlhisedêkovuь	[4]Klet sê g(ospod)ь i ne raskaet sê : ti esi erêi va veki po činu melhisêdekovu :	[4]Klet se[164] Gospodь, i ne raskaet se : ti esi ereĵ[165] va veki po činu Melhisedekovu.
[5]Gospodь o dêsnoû tebê skrušilь estь v danь gnêva svoego cesari .	[5]Gospodь o desnoû tebê : skrušilь e(stь) v danь gneva svoego krali.	[5]Gospodь o desnuû tebe[166] : sokrušil[167] estь vь[168] danь gnéva[169] svoego cari[170].
[6]Sasuditь êzikomь isplnitь padaniê . skrušitь glavi po zemli mnogomь .	[6]Sasuditь êzikomь i isplnitь padaniê : skrušitь glavi po z(e)mli mnogoi.	[6]Sasuditь êzikomь ispulnitь[171] padaniê : sokrušitь[172] glavi na zemĵi mnogimь[173].

[159] Uporaba istočnoga crkvenoslavenskoga leksema. U prvoj početnici nalazi se izraz posvjedočen u spomenicima hrvatske redakcije, Kožičić rabi hrvatski izraz, dok je kod Levakovića izraz specifičan za istočnu redakciju.

[160] Vokaliziran poluglas u prefiksu samo kod Levakovića.

[161] Ekavski odraz *jata*.

[162] Čuvanje staroga *žd*.

[163] Odraz prednjega nazala zabilježen slovom *e*, kako je očekivano, u Kožičića i Levakovića.

[164] Također očekivano *e* na mjestu nazala u Levakovića.

[165] Uporaba *đerva* za *j* u Levakovića, a ne slova i kako je uobičajeno u hrvatskoglagoljskoj tradiciji i u prvim dvjema početnicama.

[166] Etimološko *e* samo u Levakovića.

[167] Icsl. vokalizacija samo u Levakovića.

[168] Bilježenje štapića samo u Levakovića.

[169] Ekavski odraz *jata* u Levakovića.

[170] Uporaba istočnoga crkvenoslavenskoga leksema. Prva početnica rabi leksem uobičajen u tekstovima hrvatskoga crkvenoslavenskoga jezika, Kožičić donosi hrvatski leksem, a Levaković rabi leksem uobičajen u istočnim crkvenoslavenskim tekstovima.

[171] Bilježenje slogotvornoga *l* drukčije je u Levakovića (*ul*).

[172] Icsl. vokalizacija samo u Levakovića.

[173] Levaković je bolje usklađen s prvom početnicom u izrazu, uz iznimku uporabe prijedloga *na*, a ne *po*, i oblika *mnogimь*, a ne *mnogomь*. Također, bilježi meko *l (zemĵi)*.

[7]is potoka na puti pietь . sego radi vznesêtь glavu.	[7]Izь potoka na puti pi : sego radi vznesê glavu.	[7]Is[174] potoka na putu pietь[175] : sego radi voznese[176] glavu.
Apostolsko vjerovanje		
[1]Veruû v boga oca vsemogûcago . tvorca nebu i zemli	[1]Veruû v boga oca vsemogûcago : tvorca neba i z(e)mle.	[1]VEruû vь[177] Boga Otca vsemogûcago, tvorca neba i zemlé[178].
[2]I va isukrsta sina ego edinogo gospoda našego	[2]I va isukrsta sina ego : edinogo g(ospod)a našego.	[2]I va Isusa Hrista sina ego edinago[179] Gospoda našego.
[3]Iže početь estь otь duha s(ve)ta roenь izь marie dêvi	[3]Ki početь e(stь) odь duha sveta : roenь izь marie devi.	[3]Iže[180] začetь[181] estь ot[182] Duha sveta, roen iz[183] Marie Devi.
[4]Mučen pri putancêemь pilatê raspetь mrtavь i pogrebenь bistь	[4]Mučenь podь ponciemь pilatomь : propetь mrtavь i pogrêbenь.	[4]Mučen pod[184] Pontsciem Pilatomь, raspet[185], mertav[186], i pogrebenь[187].
[5]Snide v ad . i v treti danь vskrse ot m[r]tvihь	[5]Snide va adь : treti danь vskrse od mrtvihь.	[5]Snede[188] vь[189] ad, treti danь voskrese ot mertvihь[190].

[174] Levaković usklađen s prvom početnicom u bilježenju asimilacije po zvučnosti (*is*).

[175] U Levakovića oblik podudaran s oblikom u prvoj početnici.

[176] Morfološki gledano, Levakovićev oblik podudaran je s Kožičićem, uz icsl. vokalizaciju (*vo-*) i micanje *jata*.

[177] Bilježenje štapića samo u Levakovića.

[178] Genitivna konstrukcija u Levakovića, usklađena s Kožičićem (kao znak pomlađivanja).

[179] Pridjevski nastavak *-ago* u Levakovića.

[180] Csl. zamjenica *iže* u prvoj početnici i u Levakovića.

[181] Tvorbena varijanta (prefiks) drukčija u Levakovića.

[182] Oblik *ot(ъ)* u Levakovića i u prvoj početnici.

[183] Izostao *jer* u Levakovića.

[184] Levaković i Kožičić usklađeni u odabiru prijedloga *pod(ъ)*.

[185] Tradicionalna tvorbena varijanta u prvoj početnici i kod Levakovića (*raspet-*).

[186] Drugačije bilježenje slogotvornoga *r* samo kod Levakovića (*-er-*).

[187] Ekavski odraz u Levakovića i u prvoj početnici, ali kod Levakovića izostaje *istъ* kao kod Kožičića.

[188] *Snede* samo kod Levakovića.

[189] Bilježenje štapića samo u Levakovića.

[190] Sekvencije *vo-* i *-er-* samo u Levakovića (*voskrese, mertvih-*).

[6]Vzide na nebêsa i seditь o desnoû boga otca vsemogûcago	[6]Vzide na nebo : seditь o desnuû b(og)a otca vsemogûcago.	[6]Vzi∫de[191] na nebesa[192], seditь o desnuû[193] Boga otca vsemogûcago.
[7]I ot tudu paki hoćetь priti suditi živim i mrtvimь	[7]Od tudu priti oće suditi živie i mrtvie.	[7]Od tudu pridet[194] suditi živie, i mertvie[195].
[8]Veruû duha svetoga svetu crikavь katuličasku	[8]Veruû v duha svetago. Svetu crikavь katolič(a) sku	[8]Veruû vь Duha svetago[196]. S(ve)tu Cerkav[197] Katoličasku[198],
[9]Svêtihь opčinu.	[9]Svetih opčinu.	[9]Svetihь opščinu[199].
[10]Otpuščenie . grêhovь .	[10]Grêhovь otpuščênie.	[10]Otpuščenie[200] grehovь[201].
[11]Plti vskrêšenie	[11]Tela vskrešênie.	[11]Pulti[202] voskrešenie[203].
[12]V životь vêčni AMENЬ	[12]I životь večni. Amen.	[12]I život večni∫ь[204]. Amenь.

Promotre li se dva birana teksta iz tablice ne samo u prvim dvjema hrvatskoglagoljskim početnicama nego i u Levakovićevu *Azbukividnjaku*, uočava se da su tamošnji 17-stoljetni tekstni uzorci zasigurno priređeni prema polazišnim (tradicionalnim) hrvatskoglagoljskim, čak u većoj mjeri prema prvoj hrvatskoglagoljskoj početnici, kako je to uostalom zabilježio akademik Bratulić (1983: 20), a potvrđeno je i u usporednoj analizi sadržaja Levakovićeve početnice unutar ove rasprave u knjizi, dok su određena naknadna podudaranja s Kožičićevim rješenjima – uglavnom sintaktičkoga karaktera – zapravo odraz nastojanja da se tek-

[191] Specifična uporaba *đerva* samo kod Levakovića.

[192] Čuva se oblik stare *s*-promjene u Levakovića i u prvoj početnici. U Levakovića s etimološkim *e*.

[193] Levaković usklađen s Kožičićem. Budući da u kanonskim tekstovima crkvenoslavenskoga jezika pronalazimo oblik *desnǫjǫ*, očekuje se oblik *desnuû*.

[194] Levaković futur izražava na stariji (crkvenoslavenski) način – prezentom svršenoga glagola.

[195] Kožičić i Levaković imaju izravni objekt u akuzativu.

[196] Kožičić i Levaković imaju tradicionalan pridjevski nastavak.

[197] Samo Levaković ima sekvenciju *-er-*.

[198] Levaković bilježi *-a-* kao i Kožičić.

[199] Samo kod Levakovića *-šč-*.

[200] U prvoj početnici i kod Levakovića zabilježeno etimološko *-e-*.

[201] Ekavski odraz samo kod Levakovića.

[202] Leksički odabir Levaković je uskladio s prvom početnicom, ali sa sekvencijom *-ul-*.

[203] Icsl. *vo-* i ekavski odraz *jata* u Levakovića.

[204] Ekavski odraz *jata* i specifična uporaba *đerva* u Levakovića.

stovi u većoj mjeri usklade s latinskim izvornikom. S grafijsko-fonološke razine možda je najprije uočljivo funkcionalno bilježenje velikoga početnoga slova u *Azbukividnjaku*. U svjetlu poslijetridentskoga redigiranja dolazi naime do novoga usklađivanja liturgijskih i religijskih termina s latinskima kroz reformu slavenskoga (i hrvatskoga) biblijskoga prijevoda, tj. njegova ravnanja prema *Vulgati*.[205] S druge pak strane, poznato nam je da su slova protestantske tiskare iz Uracha poslužila kao model rimskoj tiskari koja je djelovala pri Kongregaciji za širenje vjere i koja je bila nadležna za otiskivanje glagoljičnih knjiga tijekom 17. i 18. stoljeća (Babič 2000: 60–61; Damjanović 2007: 20). Vanda Babič (2010: 137–149) čak je analizirala konkretna slovna (grafička) rješenja koja predstavljaju sponu *Konzul – Levaković* (npr. slovo *šta* s trima točkicama itd.), istaknuvši da su Levakovićev *Bukvar* iz 1629. i *Misal* iz 1631. grafički i pravopisno zasnovani na ustaljenome sustavu protestantskih glagoljičnih izdanja Stipana Konzula Istranina. Premda su se kasnija ukrajinizirana izdanja udaljila od te prvobitne veze, svejedno su zadržala Konzulov princip oblikovanja novih glagoljičnih grafema (postojeći glagoljski znak + *signum superscriptum*). U tome ključu – poslijetridentske prakse i nasljedovanja protestantskih rješenja – valja tumačiti i velikim slovima zabilježena zemljopisna i osobna imena u Levakovićevu *Azbukividnjaku* (usp. Žagar 2013b: 491) – npr. *Gospodь ot Siona* (4), *Melhisedekovu* (4), *Marie Devi* (11), *Pontsciem Pilatomь* (11). Tomu je tako i kada se promotri interpunkcijski inventarij Levakovićeve početnice, napose pojava zareza u našim uspoređenim tekstovima, tj. u *Vjerovanju*, koje nema u prvim dvjema hrvatskoglagoljskim početnicama (uz točku, dvotočku i upitnik kao znakove koje su također imala izdanja hrvatskih protestanata u 16. stoljeću po uzoru na tadašnji latinični tisak, Žagar 2013b: 492). Nadalje, zanimljivo je bilježenje umekšanih *l* i *n* u Levakovićevoj početnici koje je također dijelom u sprezi s protestantskim rješenjima (usp. Moguš i Vončina 1969: 71; Žagar 2013b: 489–490), ali i 17-stoljetnim ukrajiniziranim liturgijskim izdanjima[206] (Babič 2000: 118): *kñige* (u. naslovnica), *ostuñ* (u. naslovnica), *ñim* (3)[207], *na zeml̃i* (2), *Gospodñi* (5), *mañši* (11), *višñeû* (12), vidi i: *Pozdravlénie* (2), *niné* (2), *Nedelé* (3), *roditelé* (3), *gnéva* (4), *koé* (24), *na*

[205] Glagoljični se tekstovi 17. stoljeća usklađuju s *Rimskim brevijarom* (1568.) i *Rimskim misalom* (1570.), kao i s latinskom *Biblijom* (*Nova Vulgata – Siksto-Klementina*, 1604.).

[206] Najprije se misli na *Levakovićev misal* (1631.) te na *Paštrićev misal* (1706.) koji se još uvijek drže hrvatskostaroslavenskim spomenicima.

[207] Specifična je i uporaba u prijedložnim svezama s ličnom zamjenicom za 3. lice koja je prefigirana: npr. *bez ñega* (13) (usp. Babič 2000: 118).

zemlj̃i (4)[208], *kralj̃ice* (11, 19), *pošlj̃i* (14), također: *lûdemь* (5). Na nekoliko je mjesta zabilježeno glagoljično slovo *i* s natpisanom crticom prilikom označavanja akuzativa jednine lične zamjenice za treće lice te množinske akuzativne enklitike lične zamjenice za prvo lice – *da posadit ī* (6), *vseli se vь nī* (13, 14, v. i na str. 16) – što je također znak istočnoslavenizacije (ukrajinizacije) koju bilježi i Vanda Babič, specifično u *Levakovićevu* i *Paštrićevu misalu* (akuzativ jednine lične zamjenice za treće lice, akuzativ množine lične zamjenice za prvo i drugo lice, 2000: 117), dok se od *Levakovićeva brevijara* iz 1648. nadalje taj znak javlja za *jeri*. Protestantskomu nasljeđu i ukrajiniziranoj tradiciji (Žagar 2013b: 490; Babič 2000: 118) pripada također pojava slova *šta* s trima točkicama za *šć* koja je zapravo samo jedanput zabilježena u tekstu Levakovićeve početnice[209] – *otpušćaeši* (7) – uz onu uobičajenu praksu bilježenja glasa *ć* istim slovom: npr. *psalteriĉ* (v. naslovnica), *opĉennim* (v. naslovnica), *Levakovićem Hervaĉaninom* (v. naslovnica), *piću* (4), *moćь* (21); *skupšćini* (v. naslovnica), *dopušća* (u. naslovnica), *otpuščaemo* (2), *šćedar* (4), *poskrešćet* (6), *tašće* (7), ali *otpušćaeši* (7). Uporaba slova *đerv* nadilazi tradicionalnu hrvatskoglagoljsku liturgijsku primjenu, u okviru koje se taj znak rabio za bilježenje mekoga grčkoga *g'* i čakavskoga odraza psl. skupine **dj*, što među ostalim znači da se Levakovićeva početnica usklađuje s novim grafijskim uzorima rimskoga glagoljičnoga tiska, ostajući dakako na tragu protestantske tradicije (Žagar 2013b: 489; Babič 2000: 117): npr. *Ĵerolima* (v. naslovnica), *moĵ* (u. naslovnica, 12), *pokoĵ* (u. naslovnica), *daĵ* (2), *svetkuĵ* (3); *slovinskiĵ* (icsl. utjecaj, v. naslovnica), *lûdiĵ* (icsl., 6), *bezakoniĵ* (8), *praviĵь* (9), *moeĵ* (9), *kerviĵ* (10), *vziĵde* (11), *anĵelu* (12), *Božiĵ* (12), *ustroĵь* (12), *prevelikiĵ* (15), *pomiluĵ* (19). Bilježenje slogotvornih glasova *r* i *l* u Levakovićevoj početnici usklađeno je, očekivano, sa stanjem u istočnoslaveniziranome *Misalu* (1631.) (usp. Babič 2000: 160–165) koji je još uvijek uglavljen u hrvatskoglagoljsku tradiciju, doduše ne isključivo liturgijskoga karaktera jer njoj nisu svojstvene zamjene slogotvornih glasova. U neliturgijskim glagoljskim tekstovima kasnoga srednjovjekovlja bilježe se svakovrsne zamjene (Damjanović 2008a: 61–62), a u Levakovićevoj početnici one svjedoče o čakavskome i kajkavskome jezičnome utjecaju, odnosno našoj tradiciji (sekvencije *ar* i *ul*/*lu* pogotovo, dijelom i *er* kao kajkavsko-čakavski utjecaj, no isto tako i kao utjecaj istočnoslavenizacije), dok su primjeri s *re* i *or* vjerojatno zabilježeni isključivo pod utjecajem istočnoslavenizacije (npr.

[208] I na drugim pozicijama: npr. *gordié* (7). V. hrvatsku protestantsku praksu (Blažević Krezić 2019: 65).

[209] I na stranici 21 u popisu *svezanica*, tj. ligatura, te u završnoj tablici (str. 28) koja donosi popis ćiriličnih i glagoljičnih grafema praćenih latiničnim ekvivalentima.

Krestitelû, 15; *preskorbna*, 15): v. slogotvorno *r – er* (najviše potvrda) – *Deržave Bosne Hervatske* (v. naslovnica), *semerti* (2), *derži* (3), *serdcemь* (4, 6), *utverdi se* (6, 9), *deržavu* (7), *poterpitь* (8), *otverzi* (9), *kerviĵ* (10), *ot mertvihь* (11), *žertvu* (10), *miloserdiê* (11), *pervo* (12), *kervь* (17), *kervco* (17), *neoskverьñena* (18), *zercalo* (18), *červь* (26), ali i *ar – žartva* (10), *re – iskrennuû* (3), *voskrese* (11), *Krestitelû* (15); *ra – trapezi* (3), te *or – preskorbna* (15); slogotvorno *l – ul – dulgi* (2), *dulžnikomь* (2), *pulna* (2), *ispulnitь* (4); *pult / pulti* (11, 13, 16), *sulznemь* (12), *pultskie* (14), ali i *lu – slunca* (6).

Budući da su tragovi istočnoslavenizacije najuočljiviji na grafijsko-fonološkoj razini (Babič 1997: 63–70), njoj se i u ovome jezičnome osvrtu posvećuje zamjetna pozornost, a pogotovo je zanimljivo bilježenje jerovskoga znaka i njegove vokalizacije. U Levakovićevu *Azbukividnjaku*, kao i u *Misalu* (1631.), svjedočimo prorijeđenoj uporabi jerovskoga znaka uglavnom u suglasničkih završetaka riječi (npr. *slovoklopnêkь*, 1; *našь*, 2; *hlebь našь*, 2; *simbolь*, 10; *Hristomь Gospodomь našimь*, 20). Glede bilježenja jerovskoga znaka (štapića) u prijedlozima i prefiksima, zatječemo sljedeće stanje. Prijedlog/prefiks **vь > va, vo* (*vь*) zabilježen je u raznim varijantama – s jerovskim znakom ili vokaliziran, uglavnom prema pravilima o čuvanju ili gubljenju tj. vokalizaciji jerova u hrvatskocrkvenoslavenskim tekstovima navedenima u literaturi (usp. Gadžijeva 2014: 81). Rijetko je kada u prijedlogu zabilježen suglasnik (*v, k, s*) bez jerovskoga znaka (štapića), kada, naravno, nije nastupila vokalizacija: npr. *vь napastь* (2), *vь časь* (2), *vь časti* (3), *vь danь* (4), *vь zapovedehь* (5), *vь domu* (5), *vь Boga* (10), *vь Duha* (10), *vь Missali* (22) : *va vitiskalnici* (v. naslovnica), *va veki* (4), *va vseh* (4), *va vek veka* (4), *va vse veki vika* (29), *va tmi* (5), *va svetlotahь* (4), *va slovo* (8), *va slovesihь* (9), *va utrobi* (9), *va Isusa Hrista* (10), *va ime* (3, 14), *va otdanie* (16). Samo jednom zabilježen je, pod utjecajem istočnoslavenizacije, prijedložni oblik *vo – vo svedetelstvo* (13) (usp. Babić 2000: 156). U prefiksima pak bilježimo češću pojavu icsl. *vo-* (uz *va-*): *vavedi* (2), *vazvah* (8), *vavedista* (15), ali i *voznese* (4), *vozvestit* (5), *voshoćetь* (5), *vozneset se* (6), *vozdvizaeĵ* (6), *voznoseĵ* (6), *vozradova* (7), *voznese* (7), *vozlûbil* (9), *voskrese* (11), *voskrešenie* (11), *vozdišemo* (12), *vozvesti* (12), *voskuû* (14, 15), *vozveselet* (16), *vozdvignutĵe* (16), *vozraduet* (17). Pojavljuje se i *u* (< **vь*) u nekoliko primjera: *u Rimu* (v. naslovnica), *u tebe* (8), *u ñego* (8), *u Boga* (13). Prijedlog/prefiks *sa, so* ili *sь* uporabljen je ovisno o okruženju, a vokalizacija *jera* pojavljuje se očekivano ispred skupa *vs/sv* i konsonanata (npr. *s* i *z*, usp. Gadžijeva i dr. 2014: 81; Damjanović 2008a: 67–69): npr. *sь toboû* (2, 4), *sь mirom* (7), *sь vami* (16); *sa prizvoleniem* (v. naslovnica), *sa knezi* (6). U prefik-

sima potvrđujemo oblike *saziždi* (9), *sagreših* (15), *sasude* (18), ali i *sokrušil* (4), *sokrušitь* (4), *sotvoril* (4), *sotvorene* (5), *sotvori* (7), *sotvorihь* (9), *sokrušenь* (10), *sohrani* (12). Kod uporabe prijedloga *kь, ka* također su očekivane potvrde: npr. *kь večeri* (3), *kь tebe* (10), *kь oltaru* (14) : *ka otcem* (7), *ka anĵelu stražcu* (12), *ka Bogu* (14, 15), *ka voskreseniê* (20). Javlja se jedanput i icsl. *ko* (*ko Gospodeve,* 15) (usp. Babič 2000: 154).

Zanimljive su, nadalje, potvrde hcsl. vokalizacije nekadašnjega jakoga *jera* u jednosložnim riječima kao što su veznik **nъ*, zamjenica **sь* ili **tъ*: npr. *na izbavi* (2), *na ot Boga* (14), *sa prĭjde* (13), *ne bê ta s(ve)tь* (13), koje su uglavnom tako zabilježene i u prvoj glagoljskoj početnici (1527.). Bilježi se također par primjera vokalizacije *jera* u prijedlogu *od(a)*: *oda vseh* (8), *oda vsih* (16). Zamjetni su, k tomu, tragovi hcsl., ali i i icsl. vokalizacije (*-o-, -e-* umj. *-a-*) u inicijalnim i medijalnim slogovima, pa i oni koji su znak jake čakavske vokalnosti (Gadžijeva i dr. 2014: 80): npr. *semerti* (2)[210], *žazalь* (3), *danь* (4), *zalь* (16), *vopel̃* (16), *togda : tagda* (10), *bogatastvo* (5), *množestvu* (8), *katoličasku* (11). Slično je s primjerom *upovati* (6). Znak za *jat* rjeđe se, u odnosu na prve dvije hrvatskoglagoljske početnice, pronalazi na etimološki pretpostavljenim mjestima, napose za *ě* (npr. *bê*, 4, 8; *želênie*, 6; *živête*, 27; *vêde*, 27). U Levakovićevu je *Azbukividnjaku* osobito često zabilježen ekavski odraz *jata* u sredini riječi, no ima također potvrda ikavskoga odraza (v. stanje u *Misalu* 1631., Babič 2000: 135):

– ekavski odraz: npr. *veri* (v. naslovnica), *hlebь našь* (2), *grešnike* (2), *zapovedi* (3), *nedelé* (3), *svedok* (3), *čreva* (4), *prežde* (4), *veki* (4), *gnéva* (4), *dela* (4), *lepota* (4), *va vekь zavetь* (5), *večnuû* (6), *grešnik* (6), *pesanь* (7), *smerenie* (7), *greha* (9), *pobediši* (9), *obelû se* (9), *snega* (9), *ocesti* (9), *smerna* (10), *telce* (10), *veruû* (10), *devi / devo* (10, 11, 12), *steni* (10), *večnĭjь* (11), *grehovь* (11), *voskrešenie* (11), *vozvesti* (12), *človekom* (13), *svedetelstvuetь* (13), *verovali* (13), *večnĭ̂* (16), *vsehь grehovь* (G mn., 16), *tela* (16), *zvezdo* (19), *utešitelnice* (19), *človek* (24), *veki vika* (29),

– ikavski odraz: npr. *vire* (u. naslovnica), *cine* (u. naslovnica), *zapovid* (u. naslovnica), *slovinski* (u. naslovnica), *virenicu* (3), *tilo* (16), *divi* (16), *cilo* (16), *svita* (16)[211], *veki vika* (29).

[210] Vanda Babič zapaža da je u pitanju čakavski oblik (2000: 148).

[211] Velik broj potvrda ikavskoga odraza *jata* bilježi se, primjerice, na unutarnjoj naslovnici te na 16. i 17. stranici u stihovanim molitvama što prate podizanje euharistijskoga kruha te podizanje kaleža: npr. »ZDravo budi Hrista tilo, / Rođenno o[t] svete Divi : / Pult živaê, božstvo cilo, / Pravi človek i resnivi.

Bilježi se čak slovo *jat* za izvorno *i* u primjeru *slovoklopnêkъ* (1), a posebnu skupinu čine sa staroslavenskom i hrvatskoglagoljskom tradicijom usklađeni primjeri bilježenja *jata* za glasovnu skupinu *ja*: npr. *azbukividnêk* (v. naslovnica), *ot razmnoženiê* (v. naslovnica), *Gospodnê* (2), *volê tvoê* (2), *Božiê* (2), *êzikomъ* (4), *bratiê* (22) itd.

U duhu je hrvatskoglagoljske tradicije bilježenje odraza prednjega nazala iza *č*, *ž*, *š* i *j* u *a*: npr. *êzikomъ* (4), *načalo* (5), *ne priêše* (14). Također, sukladno istaknutoj tradiciji, nema zabilježenoga slova *f* u primjerima *pilipъ* (11), *upovati* (6), *upovaî* (15)[212]. Očekivana je, u tom ključu čitana, i redukcija glasa *h* u inicijalnom slogu: *vъ ad* (11). Zasvjedočeno je i konzervativno bilježenje vitacističkoga oblika u primjeru *Vartolomeîъ* (11). Odraz je praslavenskoga **d'* zabilježen kao glas *j* (u različitim slovnim rješenjima), ali ima i potvrda staroga *žd* – npr. *tuû* (3), *roen* (11); *prežde* (4), *utverždene* (5), *hoždû* (14), *temžde* (20). Očekivano je i neprovođenje sekundarne jotacije u primjerima *zdravîe* (u. naslovnica), *treti* (11), *vozdvignutîe* (16), *pitîe* (17), *omitîe* (17) i sl. U slučaju prefigiranoga glagola *iti*, suglasnički skup *-jt-/-jd-* nije podvrgnut metatezi i jotovanju (usp. Lukežić 2012: 227): npr. *vzîde* (11), *sa prîde* (13). U prijedložnim svezama uglavnom se provodi asimilacija po zvučnosti: npr. *bes cine* (u. naslovnica), *is čreva* (4), *is potoka* (4), *is prestola* (7), tj. *iz glubin* (8), *zъ duhomъ* (16), *zъ êzvi* (17); usp. *ot razmnoženiê* (v. naslovnica), *ot Siona* (4), *otъ sluha* (6), *otvrati* (9), tj. *odpusti* (2), *od nepriêzni* (2), *odkup* (16).[213]

Uzmu li se u obzir morfološke značajke, utvrđuje se da Levakovićeva početnica razmjerno dobro čuva pomlađene hrvatske crkvenoslavenske sklonidbene obrasce, kako u imenica tako i u ostalih imenskih riječi. Imenice glavne promjene muškoga i srednjega roda pridržavaju očekivane gramatičke morfeme *o-/jo*-osnova, no, bilježe se – isto tako – i noviji nastavci kao znak jezične inovacije i/ili po-

/ Zdravo resno budъ spasenîe, / Put, živote, odkup svita : / Budъ nam desna tva čestita / Oda vsih zalъ izbavlenîe«. Još je Dorothea König (2000: 258), pišući o Levakovićevoj početnici, istaknula pojavu »narodnoga jezika« na unutarnjoj naslovnoj stranici, u parafrazi *Deset Božjih zapovijedi* (3) te u ovim, već spomenutim, molitvama (16, 17), ali i u molitvi *ka Anîelu stražcu* (12) te u završnoj pohvali koju smo prometnuli u svojevrsni *moto* knjige.

[212] U potonjim dvama ipak vide se tragovi icsl. vokalizacije.

[213] Malić (1993: 197) napominje kako se kod prefiksa *nad-, ob-, od-, pod-* ne bilježe asimilacije (u stcsl. kanonu s poluglasom), za razliku od *bez-, iz-, raz-, vъz-* (u stcsl. kanonu bez poluglasa i s provedenim glasovnim promjenama na granici morfema). Prefiks *ot-* crkvenoslavenizam je, tvrdi Malić (1993: 197), a ne asimilacijom izmijenjen lik *od-*. U oba ta oblika asimilacija po zvučnosti ne bilježi se, pa oblik *od-* dolazi i pred bezvučnim, a oblik *ot-* i pred zvučnim suglasnicima.

mlađivanja. Primjerice, u lokativu jednine pretežno pronalazimo oblike s ekavskim odrazom *jata* (i provedenom glasovnom promjenom druge palatalizacije na očekivanim pozicijama): *na sude* (5), *u Boze* (7), *dole* (12), *vъ mire* (13),[214] ali pojavljuje se i noviji gramatički morfem *-u* koji se vjerojatno proširio iz *u*-osnova (Kuzmić i Kuzmić 2015: 20): *po činu* (4), *na putu* (4), *na Križu* (17). U vokativu jednine dobro se čuva morfemska opreka *-e* (za *o*-osnove) – *u-* (za *jo*-osnove), a prva palatalizacija provedena je ondje gdje je očekivana: npr. *Bože* (8), *duše* (17), *stole* (18), *uzroče* (18), *aganče* (19); *izbavitelû* (17). Instrumental jednine tih imenica javlja se s nastavcima *-om* i *-em*: *pomišl̃eniem, slovom, i delom* (15). U nominativu i vokativu množine čuva se stari gramatički morfem *-i*, a provodi se – kada je potreba – i druga palatalizacija: *otroci* (6), *človeci* (24). Genitiv množine zna se pojaviti u tradicionalnome obliku – s ništičnim gramatičkim morfemom koji se u pismu može (i ne mora) označiti štapićem (npr. *vragъ tvoihъ*, 4; *del*, 5), no češće se javljaju oblici s gramatičkim morfemom *-ov(ъ)* koji dolazi iz *u*-promjene (Gadžijeva i dr. 2014: 116): *vsehъ grehovъ* (16), *prorokov* (19), *apostolov* (19), *mučenikov* (19), *ispovednikovъ* (19). U dativu i akuzativu množine također se čuvaju stari nastavci *-om(ъ)/-em(ъ)* i *-i/-e* – npr. *dulžnikomъ našimъ* (2), *ka otcem* (7), *êzikomъ* (4); *svetki* (3), *vragi* (3), *cari* (4), *grehi* (19); *roditelé* (3), ali *grešnike* (2)[215]. Takav je i instrumental množine (*-i*) – *zubi svoimi* (6), *êziki* (6), *sa knezi* (6) – pri čemu zamjećujemo da nisu djelovali analogijski procesi te da se druga palatalizacija ne provodi u osnova na velar. Zabilježeni su k tomu i dvojinski oblici tih imenica: npr. u dativu na *-oma* (*svetima Apostoloma*, 15), u akuzativu koji je podudaran s genitivom po kategoriji živosti na *-u* (*svetoû Apostolu*, 15). Aktivne su i manjinske deklinacije (*i-*, *u-*, *n-*, *t-, s-*promjena) također s mnogim inovacijama – primjerice utjecajima nastavaka glavne promjene – koje su mahom zasvjedočene još u tradicionalnim hrvatskim crkvenoslavenskim tekstovima: G jd. *sina* (3)[216], *neba* (10)[217], D jd. *Gospodeve* (3, 15)[218], A jd. *na Gospoda* (6)[219], *slovo* (8), V jd. *Gospodi* (4), ali *sine* (17)[220], L jd. *vъ*

[214] Nalazi se još i oblik *vъ Missali* (22) kao potvrda utjecaja meke deklinacijske inačice na tvrdu.

[215] Nastavak *-e* rijetko je potvrđen kod imenica s osnovom na tvrdi suglasnik.

[216] Nastavak glavne promjene, kategorija živosti. Takav je i akuzativni oblik (10).

[217] Kao glavna promjena.

[218] Prema starijem obliku *-(e)vê* za koji se drži da je postao ukrštavanjem staroga nastavka D jd. *u*-osnova i nastavka L jd. *o*-osnova.

[219] Nastavak glavne promjene.

[220] S nastavkom glavne promjene.

domu (5), *na nebesi* (6)[221], N mn. *sinove* (12), G mn. *vseh lûdîĵ* (8) (usp. Babič 2000: 194), D mn. *slovesem* (3), *lûdemъ* (5), A mn. *slovesa* (5), *na nebesa* (11), L mn. *na nebesihъ* (6)[222], *va slovesihъ* (9).

Imenice ženskoga roda glavne *a-/ja*-promjene u genitivu jednine čuvaju morfemsku opreku *-i* : *-e* – npr. *skupščini* (v. naslovnica), *veri* (v. naslovnica), *utrobi* (2, 12), *trapezi* (3), *sili* (3), *rabi svoeé* (7), *devi* (17), *êzvi* (17); *dannice* (4), *neba i zemlé* (10), *iz Marie* (11). Lokativ jednine češće se bilježi s nastavkom *-i*, čak i kod tvrdih osnova, što se tumači preuzimanjem nastavka meke promjene, a ne ikavskim odrazom *jata* (Gadžijeva i dr. 2014: 102): *na zemL̃i* (2), ali i *va istini i pravoti* (5), *va slavi* (6), *va utrobi* (9), *va tmi* (13), *o pravdi* (10). U vokativu jednine *a-/ja*-promjene imenice s osnovom na tvrdi suglasnik čuvaju nastavak *-o*, dok imenice s mekim suglasnikom u završetku osnove uglavnom imaju *-e*, no javlja se i nastavak *-o*: *duše moê* (7), *otvetnice* (12), *Marie* (18), *utešitelnice* (19), *kraL̃ice* (19); *vodo* (17), *devo* (18), *zvezdo* (19), ali i *kervco* (17), *ružo* (18), *korabL̃o* (19). Ponekad se javlja vokativni oblik koji je izjednačen s nominativnim (*Maria*, 2; *Mariê*, 12). Zabilježen je k tomu i stari nastavak instrumentala jednine (*-oû/-eû*): *mišceû svoeû* (7). Množinski su padeži također očekivano zabilježeni, primjerice u nominativu (*steni*, 10), genitivu (*glubin*, 8), akuzativu (*nedelé*, 3) i lokativu množine (*vъ ženahъ*, 2). Pronalazi se i gdjekoji dvojinski oblik, primjerice u akuzativu (*ustne*[223] *moi*, 10), genitivu (*ruku*, 5) i dativu (*nogama tvoima*, 3). Prisutni su tragovi sporednih deklinacija, u prvome redu dakako *i*-promjene, ali i *v*-promjene, tj. *r*-promjene (npr. G jd. *od nepriêzni*, 2; *do noći*, 8; *pulti*, 11; D jd. *večeri*, 3; A jd. *vь napastь*, 2; *mater*, 7; V jd. *mati*, 2; L jd. *časti*, 3; I jd. *mislîû*, 7; *blagostîû*, 12; N mn. *kosti*, 9; G mn. *zapovedi*, 3; L mn. *vь zapovedehъ*, 5; *vь guslehъ*, 15). Poseban odvojak predstavljaju dvojinski tragovi imenica *oči* i *uši*: N i A dv. *êko videsta oči moi* (7), *budita uši tvoi* (8), *oni tvoi miloserdni oči* (12). Vidi se da i zamjenice i pridjevi, kao i glagoli, zadržavaju dvojinske oblike.[224]

U deklinaciji zamjenica spominjemo crkvenoslavenske oblike ličnih zamjenica: npr. *azъ* (N jd., 9), *mene* (G jd., 3), *mne* (D jd., *e* za nekadašnji *jat*, 7, 9, 12), ali i

[221] Ne bilježi se očekivani nastavak *-e*, nego *-i*. Stari suglasnički nastavak *-e* za L jd. rijedak je i u izvornome hcsl. jeziku (Gadžijeva i dr. 2014: 125). Usp. *po slovesi* (13).

[222] Oblik na *-ih(ъ)* prema *jo*-osnovama.

[223] S ekavskim odrazom *jata* u nastavku.

[224] *Novije* dvojinske oblike sročne zamjenice (i pridjeva) sa završnim *-i* neki tumače množinskima jer su se u A mn. upotrebljavala dva nastavka: *-i*<*-y*, koji je bio vrlo rijedak, i dominantniji *-e*<*-ę*.

mi (D jd., 14), *kъ tebe* (D jd., ekavski nastavak, 8, 10, 12), no javlja se i *tebi* (D jd., ikavski nastavak, 4, 9, 15), *za me* (A jd., 15), *Gospodь sъ toboû* (I jd., 2); *nasъ* (A mn., 17), *nam* (D mn., 16), *vami* (I mn., 16) itd.

Potvrđena je uporaba odnosne zamjenice *iže, jaže, ježe* (v. naslovnica, 2, 3, 11), ali i zamjenice *ki, ka, ku* (3, 19), pa i *koji, koja, koje* (doduše samo u uvodnim i završnim napomenama Levakovićeve početnice: u. naslovnica, 24)[225] (usp. Babič 2000: 266). Na istoj je unutarnjoj naslovnici potvrđen hrvatski genitivni oblik na *-oga* (*ovoga*), ali dalje u tekstu svjedočimo očekivanim crkvenoslavenskim padežnim oblicima neličnih zamjenica: npr. *bez ñego* (G jd., 13), *svoego* (G jd., 4), *sego* (G jd., 4), *tvoeé* (G jd., ž. r., 3, 12), ali i *našié* (G jd., ž. rod, 2), *emu* (D jd., 15), *vь sem* (L jd., m. rod, 12), *moeĵ* (L jd. ž. r., 9), *tvoeĵ* (10), *tem* (I jd., ekavski, 13), *tvoimь* (I jd., 9); *naših* (G mn., 17), *imь* (D mn., 14), *svoimi* (I mn., 6) itd. Neodređena zamjenica *vьsь* uglavnom ima ekavske oblike na mjestu *jata* unutar gramatičkih morfema, no zna se pojaviti i koji ikavski: npr. *vsehь grehovь* (G mn., ekavski odraz, 16), *oda vseh* (8), ali i *oda vsih* (16), *vsim* (D mn., 15), *vsemi* (ekavski biljeg na mjestu *jata*, I mn., 6). Potvrđene su također zamjenice *kto* (6, 8) i *čto* (13), odnosno njihove izvedenice.

Pridjevi se mogu javiti u dugim i kratkim oblicima koji uglavnom prate hcsl. normu (Gadžijeva i dr. 2014: 164; Babič 2000: 289–292), a bilježe se kako međusobni utjecaji tvrde i meke inačice deklinacije pridjeva tako i utjecaji zamjeničke sklonidbe na pridjevsku: npr. *Gospodañ* (N jd., m. rod, kratki oblik, 12), *vsemogi* i *miloserdniĵ* (N jd., m. rod, dugi oblik, 16); *neprepodobna* (G jd., m. rod, kratki oblik, 14), *nepravedna* (G jd., m. rod, kratki oblik, 14), *lastiva* (G jd., m. rod, kratki oblik, 14), *Stridonskago* (G jd., m. rod, dugi oblik, v. naslovnica), *božastvenne* (G jd., ž. rod, kratki oblik, utjecaj meke deklinacije na tvrdu, 18), *blaženie* (G jd., ž. rod, dugi oblik, 7); *blaženomu* (D jd., m. rod, dugi oblik, utjecaj zamjeničke deklinacije, 15), *blaženoĵ* (D jd., ž. rod, dugi oblik, utjecaj zamjeničke deklinacije, 15); *nišĉa* (A jd., m. rod, kratki oblik, 6), *uboga* (A jd., m. rod, kratki oblik, 6), *blaženago* (A jd., m. rod, dugi oblik, 15), *edinago* (A jd., m. rod, dugi oblik, 3), *vsemogûcago* (A jd., m. rod, dugi oblik, 10), *blagoslovenniĵь* (A jd., m. rod, dugi oblik, 12), *blaženu* (A jd., ž. rod, kratki oblik, 15), *večnuû* (A jd., ž. rod, dugi oblik, 5), *svetuû* (A jd., ž. rod, dugi oblik, 15); *božiĵ* (V jd., m. rod, dugi

[225] Već smo napomenuli da su u pitanju narodnojezičnim elementima obilježeni dijelovi Levakovićeve početnice.

oblik, 12), *slatkaê*, *presvetaê* (V jd., ž. rod, dugi oblik, 12); *Erusolimskie* (N mn., ž. rod, dugi oblik, 10); *gordié* (A mn., m. rod, dugi oblik, 7) itd.

Naći se mogu i komparativni pridjevski oblici: *manših* (G mn., v. naslovnica), *starešihъ* (G mn., v. naslovnica), *vekši* (N jd., 11), *mañši* (N jd., 11) itd.

Konjugacija glagola najvećim je dijelom tipična za hrvatski crkvenoslavenski jezik u kasnijim razvojnim etapama, počevši s razdobljem od 14. do 16. stoljeća kada je za glagoljski sociolingvistički kompleks karakteristična čakavsko-crkvenoslavenska triglosija (usp. Gadžijeva i dr. 2014: 19–20), iako u obzir, naravno, uzimamo i naknadnu novovjekovnu situaciju kada se počinje provoditi istočnoslavenizacija glagoljičnih tekstova pa umjesto triglosije govorimo o crkvenoslavensko-hrvatskome bilingvizmu.

Prezentska paradigma potvrđuje se s očekivanim gramatičkim morfemima, a kao svojevrsnu inovaciju izdvajamo prevagu vernakularnoga nastavka *-mo* u prvome licu množine prezenta, potom i sporadičnu pojavu gramatičkoga morfema *-m* u prvome licu jednine prezenta: npr. *položu* (1. lice jd., 3), *azъ znaû* (1. lice jd., 9), *molû* (1. lice jd., 15), ali i *ispovem* (1. lice jd., 15, usp. Babič 2000: 317); *otpušćaeši* (2. lice jd., 7), *umieši me* (2. lice jd., 9), *vzemleši* (2. lice jd., 19); *nazivaet se* (3. lice jd., v. naslovnica), *pošletъ* (3. lice jd., 4), *ne raskaet se* (3. lice jd., 4), *sasuditъ* (3. lice jd., 4), *ispulnitъ* (3. lice jd., 4), *pietъ* (3. lice jd, 4), *veličitъ* (3. lice jd., 7); *otpuščaemo* (1. lice mn., 2), *vapiemo* (1. lice mn., 12), *vozdišemo* (1. lice mn., 12), *budemo* (1. lice mn., 20), *molimo* (1. lice mn., 20); *vozmogut se* (3. lice mn., 24).

Imperativni oblici također su karakteristični, jednostavni i složeni (analitički) s česticom *da*, a izdvojiti se može uporaba reduciranoga oblika *bud(ъ)*, uz – već poznatu – prisutnost novijega nastavka *-mo* za prvo lice množine: npr. *daĵ* (2. lice jd., 12, 16), *vavedi* (2. lice jd., 2) *(ne) bud(ъ)* (2 lice jd., 3, 16)[226], *sedi* (2 lice jd., 3), *udoblêĵ* (2. lice jd., 4); *sveti se* (3. lice jd., 2), *pridi* (3. lice jd., 2), *budi* (3. lice jd., 2, 6), *da osvetit se* (3. lice jd., 3), *da posadit ī* (3. lice jd., 6); *pomolimo se* (1. lice mn., 20); *da saziždut se* (3. lice mn., 10) itd.

Uglavnom su zabilježene potvrde sigmatskoga prvoga aorista, jedanput čak s mlađim starohrvatskim (čakavskim) nastavkom *–(s)mo* u prvome licu množine

[226] Pojavljuje se u već spomenutim dijelovima Levakovićeve početnice koji imaju upadljive narodnojezične elemente.

koji nije svojstven normi hcsl. jezika (Galić 2014: 99)[227], ali se u taj okvir ne uklapa *Kožičićev misal* s dosljednom primjenom rečene inovacije (Ceković, Sanković i Žagar 2010: 148–149): npr. *sagreših* (1. lice jd., 15); *vseli se* (3. lice jd., 13), *začet* (3. lice jd., s prezentskim *-t*, 12), *bist* (3. lice jd., isto s *-t,* 13); *bê* (3. lice jd., 13); *bisi* (3. lice jd., 13)[228]; *vidihom* (1. lice mn., 14), ali i *–(s)mo* u obliku *poznasmo* (1. lice mn., 20)[229]; *rodiše se* (3. lice mn., 14) itd.

Hrvatska crkvenoslavenska norma iziskuje i pojavu participa pa će se ovdje izdvojiti tek nekoliko primjera sklonjivoga aktivnoga participa prezenta: npr. *miluеĵ* i *daeĵ* (N jd., m. rod, dugi oblik, 5); *veselêcemu* (D jd., m. rod, dugi oblik, 14, 15, usp. Babič 2000: 368); *gredućago* (A jd., m. rod, dugi oblik, 13); *vitiskuûčim se* (L jd., m. rod, dugi oblik, 22); *tužeče, plačuče* (stari nastavak *-e*, N mn., m. rod, kratki oblik, 12); *obsluževaûčih* (G mn., m. rod, dugi oblik, v, naslovnica), *boečim se* (D mn., dugi oblik, 4, 7), *veruûčim* (D mn., dugi oblik, 14) itd.

Prezent svršenoga glagola služi izricanju budućnosti (futura prvoga): npr. *pridet* (3. lice jd., 11), *ublažetъ* (3. lice mn., 7). Pronalazimo također složenih glagolskih oblika, primjerice perfekt (npr. 2. lice jd. – *esi ugotoval*, 8; *vozlûbil esi*, 9; 3. lice jd. – *sokrušil estъ*, 4; *sotvoril est*, 4) i kondicional (1. lice jd. – *dal bim*, 10).

Čuvaju se najzad i dvojinski glagolski oblici kod kojih uočavamo izjednačavanje oblika za drugo i treće lice duala (Gadžijeva i dr. 2014: 236–242), primjerice *videsta* (3. lice dv. aorista, 7), *nastavista* (3. lice dv. aorista, 14), *vavedista* (3. lice dv. aorista, 15), *budita* (3. lice dv. imperativa, 8)[230].

Među leksičke zanimljivosti vrijedi uvrstiti tipične staroslavenizme poput imenice *pravota* (pravednost, 5), *ûnostъ* (mladost, 15), *mirъ* (svijet, 19), *nine* (sada, 22), *slovo* (riječ, govor, razum, *Sveto pismo*, 3, 5, 14), *vragъ* (neprijatelj, 3, 6), *ščedar* (milosrdan, 4) itd., ali i moguće regionalno obilježene riječi poput izraza *ostuñ* (u. naslovnica), *svetki* (reg. *svetak*, 3), *stražac* (reg., kajk., 12, pronalazi se i u Kašićevu u rukopisnome rječniku), *dika* (29), ali i *sadъ* (29) umjesto *nine*. Istočnoslavenski – ponajprije zbog provedenih vokalizacija – zvuče izrazi kao što

[227] Što je usporedivo s inovacijama u prvome licu množine prezenta i imperativa, također uočljivima u tekstu Levakovićeve početnice.

[228] Knjiški oblik specifičan za hcsl. jezik (Gadžijeva i dr. 2014: 241).

[229] Ne samo da je u pitanju mlađi nastavak nego i oblik nastao analogijom prema drugome licu množine aorista.

[230] Poopćavanje nastavka *-ita* u svih glagola.

je *vopel̃* (16), ali i potvrde riječi *carstvie* (3), *car* (4). Zasvjedočeno stanje u skladu je s tvrdnjom Josipa Hamma (1971: 215–216) o heterogenoj jezičnoj koncepciji Rafaela Levakovića koja je primijenjena u *Misalu* tako da prepoznajemo čakavsko-crkvenoslavensku, kajkavsku i ukrajinsku/komisijsku komponentu.

IV.[231]

naslovnica

AZBUKIVIDNÊK
SLOVINSKIĴ
IŽE OPĈENNIM NAČINOM
PSALTERIĈ NAZIVAET SE.
Pismom
B. ĴEROLIMA STRIDONSKAGO
PRENAPRAVLEN
O. F. Rafailom Levakoviĉem Hervaĉaninom
Čina Manših brat Obsluževaûĉih,
Deržave Bosne Hervatske.

U RIMU,
va Vitiskalnici Svete Skupšĉini ot raz-
množeniê Veri. Leta čh̃iz̃ (=1629.)
Sa prizvoleniem Staréšihь.

[231] Latinični prijepis Levakovićeve početnice pripremljen je prema digitaliziranome primjeru Bavarske državne knjižnice u Münchenu: https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb10922349?page=,1 (stranica posjećena 4. travnja 2025.). Slijeđene su uobičajene transliteracijske norme: rabljeni su znakovi *ĉ, ê, ь, û, ĵ* i sl., također je kurziviran slijed *šć* zabilježen slovom *šta* s trima točkicama u izvorniku. Vjerno su se nastojali prenijeti i drugi nadslovni znakovi Levakovićeva glagoljičnoga teksta. Inicijali se razlikuju veličinom slova od ostatka teksta. Broj stranice obilježen je na gornjem središnjem stranič-nom mjestu. Kratice su razriješene, a upozorili smo i na eventualne tiskarske pogreške. Već postojeći prijepis Levakovićeve početnice (koji ne sadrži završne tablice) nalazi se u: König 2000: 264–277.

unutrašnja naslovnica

zbor, koi istine vire radi plodu
Kñige se bes cine dopušĉa narodu.
Da zapovid k tomu, da se ne prodaû
Nego da svakomu za ostuñ se daû.
Moli dakle Boga, Slovinski puče moj̑,
za zbora ovoga zdravj̑e, želû, pokoj̑.

D'ordine dell' Illustrissimi Signori Cardinali della Sacra Congregatione de Propaganda Fide, si dispensano gratis.

stranica 1[232]

Azbukividnêk.

+ A a b v g d e ž ʒ
z ï i ĵ k l m n o p r s
t u f h ō ĉ c č š ь ê û.

Samoglasnice. A e i o u ê ь.

Slovoklopnêkъ.

Ba be bi bo bu bê bь
Va ve vi vo vu vê vь
Ga ge gi go gu gê gь
Da de di do du dê dь
Ža že ži žo žu žê žь
Za ze zi zo zu zê zь
Ĵa ĵe ĵi ĵo ĵu ĵê ĵь
Ka ke ki ko ku kê kь
La le li lo lu lê lь
Ma me mi mo mu mê mь
Na ne ni no nu nê nь
Pa pe pi po pu pê pь
Ra re ri ro ru rê rь
Sa se si so su sê sь
Ta te ti to tu tê tь
Fa fe fi fo fu fê fь

A 2 ha

[232] Numeraciju stranica naknadno smo zabilježili, tj. dodali.

stranica 2

Ha he hi ho hu hê hь
Ĉa ĉe ĉi ĉo ĉu ĉê ĉь
Ca ce ci co cu cê cь
Ča če či čo ču čê čь
Ša še ši šo šu šê šь

Molitva Gospodnê.

OTČE našь iže esi na nebesihь:
Sveti se ime tvoe: pridi car-
stvie tvoe: Budi volê tvoê :
Êko na nebesi i na zeml̃i. Hlebь našь
vsakdanñiĵ daĵ namь danasь: I od-
pusti namь dulgi naše: êkože i mi
otpušĉaemo dulžnikomь našimь: I ne
vavedi nas vь napastь. Na izbavi
nas od nepriêzni, Amenь.

Pozdravlénie Anĵelsko.

ZDRAVA Maria, milosti pul-
na, Gospodь sь toboû: Blago-
slovenna ti vь ženahь, i bla-
gosloven plodь utrobi tvoeé Isusь.
Sveta Maria, mati Božiê, moli
za nasь grešnike, niné i vь časь se-
merti našié, Amen.

Bla-

stranica 3

Blagoslovenie trapezi.

BLagoslovite: Bog. Eže po-
loženo est, i priložit se Slo-
vesem Božiem da osvetit se.
Va ime Ot+ca, i Si+na, i Du-
+ha sveta. Amenь.

BLagoslovite: Bogъ. Kь veče-
ri života, reci nam Hriste
pridite. Va ime Ot+ca, i
Si+na, i Du+ha sveta, Amen.

Deset zapovedi Zakona.

ČAsti Boga edinago.
Ni priseži ñim krivago.
Svetki svetkuĵ i Nedelé.
Derži vь časti roditelé.
Uboica ne bud zlivi.
Lupež. Bludnik. Svedok krivi.
Virenicu iskrennuû,
Ni stvar žudi kugod tuû.

Psalamь Davidovь.

REče Gospodь Gospodeve moemu:
Sedi o desnuû mene. Dondeže
položu vragi tvoé : podnožiû
nogama tvoima. Žazalь sili tvoeé

A 3 po-

stranica 4

pošletь Gospodь ot Siona: udoblêĵ
po sredi vragъ tvoihь. Sь toboû na-
čalstvo vь danь sili tvoeé va sve-
tlotahь svetihь: is čreva prežde
dannice rodihь te. Klet se Gospodь,
i ne raskaet se: ti esi ereĵ va veki
po činu Melhisedekovu. Gospodь o
desnuû tebe: sokrušil estь vь danь
gnéva svoego cari. Sasuditь êzi-
komь ispulnitь padaniê: sokrušitь
glavi na zeml̃i mnogimь. Is potoka
na putu pietь: sego radi voznese
glavu. Slava Otcu, i Sinu: i Du-
hu svetu. Êkože bê iskoni, i niné i
vsagda i va veki vekъ. Amenь.

ISpovem se tebi Gospodi vsimь
serdcemь moimь: vь sovete pra-
vednihь i sañmi. Veliê dela
Gospodnê: iziskana va vseh volêh
ego. Ispovedanie i velь lepota de-
lo ego: i pravda ego prebivaetь va
vek veka. Pametь sotvoril est ču-
des svoih milostiv i ščedar Gos-
podь: piču dalь estь boečim se ego.

Po-

stranica 5

Pomenetь va vekь zavetь svoĵ: krepost del svoih vozvestit lûdemь svoim. Dati im dostoênie êzik: dela ruku ego istina, i sudь. Verne vse zapovedi ego, utverždene va vekь veka: sotvorene va istini i pravoti. Izbavlénie posla lûdemь svoimь: zapovede va vekь zavetь svoĵ. Sveto i strašno ime ego: načalo premudrosti strah Gospodñi. Razumь blagь vsemь tvoreĉimь ego: hvala ego prebivaetь va vekь veka. Slava otcu etc.

BLaženь mužь boeĵ se Gospoda: vь zapovedehь ego voshoĉetь zelo. Silno na zeml̃i budet ime ego: rad pravih blagoslovit se. Slava i bogatastvo vь domu ego: i pravda ego prebivaetь va vek veka. Vsiê va tmi svetь ego: milostivь, i ščedarь, i pravedanь. Blagь človekь milueĵ i daeĵ, rasmotrit slovesa svoê na sude: êko va vekь ne podvižit se. V pametь

A 4 Več-

stranica 6

večnuû budet pravednik: oть slu-
ha zla ne uboit se. Gotovo serdce
ego upovati na Gospoda, utverdi se
serdce ego: ne podvižit se donde-
že prezritь vragi svoé. Rastoči,
dade ubogimь, pravda ego prebiva-
et va vek veka: rog ego vozneset
se va slavi. Grešnik uzritь, i pro-
gnévaet se, zubi svoimi poskreš-
ĉet, i rastaet se: želênie grešnih
pogibnet. Slava Otcu, i Sinu: i
Duhu svetu.

HValite otroci Gospoda: hva-
lite ime Gospodñe. Budi ime
Gospodñe blagoslovenno: oть
sele i do veka. Ot vostoka slun-
ca do zapada: hvalno ime Gospod-
ñe. Visok nada vsemi êziki G(ospo)d: i na
nebesihь slava ego. Kto êko G(ospo)d Bogь
naš, na visokih živiĵ: i na smerenaê
prizirae na nebesi i na zemL̃i? Voz-
dvizaeĵ oᵗ zemlé nišĉa: i oᵗ gnoišĉa
voznoseĵ uboga. Da posadit ī sa
knezi: sa knezi lûdiĵ svoihь. Iže

obi-

stranica 7

obitati tvoritь neplodnu vь domu:
mater čedь veseleču se. Slava.

Pesanь blaženie Marie.

VEličitь: duše moê Gospoda.
I vozradova se duhь moj̑ь: u
Boze spase moem. Êko prizre na sme-
renie rabi svoeé : se bo otь sele u-
blažetь me vsi rodi. Êko sotvori
mne velika, iže silan est: i sveto
ime ego. I milost ego ot roda vь ro-
di : boečim se ego. Sotvori deržavu
mišceû svoeû: rastoči gordié mi-
sliû serdca svoego. Nizloži sil-
nié is prestola: i voznese smerenié.
Lačučie ispulni blagъ: i bogatie
otpusti tašče. Priêtь Izrailê
otroka svoego: pomenuvь milostь
svoû. Êkože glagola ka otcem na-
šim: Avraamu, i semene ego va veki.
Slava Otcu.

Pesanь Simionê.

NIné otpušćaeši raba tvoego Gos-
podi: po glagolû tvoemu sь mi-
rom. Êko videsta oči moi: spa-

senie

stranica 8

senie tvoe. Eže esi ugotoval: pred
licem vseh lûdiĵ. Svet na otkri-
venie êzikъ: i slavu lûdiĵ tvoihъ
Izrailê. Slava Otcu, i Sinu: i
Duhu svetu. Êkože bê iskoni, i ni-
né, i vsagda.

Psalamъ Davidovъ.

IZ glubin vazvah kъ tebe G(ospod)i:
Gospodi usliši glasъ moĵъ.
Budita uši tvoi vnemlûĉe:
glas molitvi moeé. Aščе bezakoniê
nazriši Gospodi: G(ospod)i kto poterpitъ?
Êko u tebe oceščenie estъ: i zakona
tvoego radi poterpih te Gospodi.
Poterpe duša moê va slovo ego:
upova duša moê na Gospoda. Otъ
straže ûtrenneé do noĉi: da upova-
etъ Izrail na Gospoda. Êko u Gos-
poda milostъ: i mnogoe u ñego iz-
bavlenie. I ta izbavit Izrailê:
oda vseh bezakoniĵ ego. Slava.
Psalamъ Davidovъ.

POmiluĵъ me Bože : po veliceĵъ
milosti tvoeĵъ. I po množes-

tvu

stranica 9

tvu ščedrotь tvoihь: ocesti be-
zakonie moe. Naĵpače omiĵ me otь
bezakoniê moego: i otь greha moego
očisti me. Êko bezakonie moe azь
znaû: i grehь moĵь protivu mne estь
vinu. Tebi edinomu sagrešihь, i
zloe predь toboû sotvorihь : da o-
pravdiši se va slovesihь tvoihь, i
pobediši vnegda sudiši se. Se bo
istinu vozlûbil esi: bezvestnaê
i taĵnaê premudrosti tvoeé êvilь
mi esi. Okripiši me osopom, i očišču
se: umieši me, i pače snega obelû se.
Sluhu moemu dasi radost i vese-
lie: i vozraduût se kosti smere-
nié. Otvrati lice tvoe oᵗ greh moih:
I vsa bezakoniê moê ocesti. Serd-
ce čisto saziždi va mne Bože: i
duhь praviĵь obnovi va utrobi mo-
eĵ. Ne otverzi me oᵗ lica tvoego: i
duha svetago tvoego ne otimi ot
mene. Vozdaĵ mi radostь spaseniê
tvoego: i duhom vladičnim utverdi
me. Nauču bezakonnié putem tvoimь:

i ne-

stranica 10

i nečastivi kъ tebe obratet se. Izbavi me ot kerviĵ Bože, Bože spaseniê moego: i vozraduet se êzikъ moĵ o pravdi tvoeĵ. Gospodi ustne moi otverzeši: i usta moê vozvestet hvalu tvoû. Êko aŝče bi voshotel žertvi, dal bim ubo: va vsesožeženĵih ne blagovoliši. Žartva Bogu duh sokrušenь: serdca sokrušena i smerna Bože ne uničižiši. Ublaži Gospodi blagovoleniem tvoimь Siona: da sazižḋut se steni Erusolimskie. Togda ublagovoliši žertvu pravdi, voznošeniê i vsesožeženiê: tagda vozložet na oltarь tvoĵ telce. Slava.

Simbolь Apostolski.

Petarь.

VEruû vь Boga Otca vsemoguĉago, tvorca neba i zemlé.

Andreĵь.

I va Isusa Hrista sina ego edinago Gospoda našego.

Êkov

stranica 11

Êkov vekši.
Iže začetь estь
ot Duha sveta,
roen iz Marie De-
vi.

Ivanь.
Mučen pod Pont-
sciem Pilatomь,
raspet, mertav,
i pogrebenь.

Toma.
Snede vь ad, tre-
ti danь voskrese
ot mertvihь.

Êkovь mañši.
Vziĵde na nebe-
sa, seditь o de-
snuû Boga otca
vsemoguĉago.

Pilipь.
Od tudu pridet
suditi živie, i
mertvie.

Vartolomeĵь.
Veruû vь Duha
svetago.

Mateĵь.
S(ve)tu Cerkav Ka-
toličasku, Sve-
tihь opšĉinu.

Simon Hananeĵ.
Otpušĉenie gre-
hovь.

Tadeĵь.
Pulti voskreše-
nie.

Matiê.
I život večniĵь.
Amenь.

Pozdravlenie kь Devi Marii.

ZDrava KraĬice mati miloser-
diê, živote, slatkosti, i

ufa-

stranica 12

ufanie naše zdravo. Kь tebe vapiemo, izagnani sinove Evini. Kь tebe vozdišemo tužeće, i plačuće vь sem sulznemь dole. Nu ubo otvetnice naša oni tvoi miloserdni oči kь namь obrati. I Isusa blagoslovenniĵь plodь utrobi tvoeé, nam po sem izagnaniû ukaži. O milostiva, O dobrostiva, O slatkaê Devo Mariê. vr. Spodobi me, hvaliti te Devo presvetaê. Ot. Daĵ mne silu proti vragomь tvoimь. Amenь.

Molitva ka Anĵelu stražcu.

ANĵele Božiĵ, iže esi stražac moĵь, mene tebi preporučenna blagostiû višñeû, danas prosviti, sohrani, ispravi, i ustroĵь. Amenь.

Vnegda zvonit se Zdrava Mariê.
Na pervo zvonenĵe.

Anĵel Gospodañ vozvesti Marii, i začet ot Duha sveta. Zdrava Maria, etc.

Na

stranica 13

Na drugo zvonenĵe.

Se raba Gospodnê, budi mne po slovesi tvoem. Zdrava Mariê, etc.

Na treto zvonenĵe.

I Slovo pult bist, i vseli se vь nī. Zdrava Mariê, etc.

Začelo svetago Evanĵeliê po Ivanu. Oᵗ. Slava tebi Gospodi.

ISkoni bê Slovo : i slovo bê u Boga: i Bog bê slovo. Se bê iskoni u Boga. Vsa tem biše: i bez ñego ničtože bisi. Eže bist, vь tom život bê: i život bê svet človekom : i svet va tmi svetit se, i tma ego ne obьêtь. Bisi človek poslan oᵗ Boga, emuže ime bê Ivanь. Sa prĭĵde vo svedetelstvo, da svedetelstvuetь o svette (!): da vsi verovali bi imь. Ne bê ta s(ve)tь: na svedetelstvoval da bi o svette (!). Bê svetь istinniĵь, iže prosvêaetь vsakogo človeka gredučago vь mir sa. Vь mire bê: i mirь temь bi-

sti :

stranica 14

sti: i mir ego ne pozna. Va svoê pri-
de: i svoi ego ne priêše. Eliciže pri-
êše ego, dastь imь oblastь čedomь
Božĵim biti: veruûĉim va ime ego.
Iže ne oᵗ kerviĵ, ni oᵗ pohoti pult-
skie, ni ot pohoti mužeskie: na oᵗ Bo-
ga rodiše se. I Slovo pult bistь:
i vseli se vь nī, (i vidihom slavu
ego, slavu êko edinočedago oᵗ otca,)
pulno blagodati, i istinni. oᵗ. Bo-
gu hvali.

Kь Missi pristup.

VNidu kь oltaru Božiû. oᵗ. Ka
Bogu veseleĉemu ûnost moû.

Psalamь.

SUdi mi Bože, i rassudi prû
moû: ot êzika neprepodobna:
ot človeka nepravedna i la-
stiva izbavi me. Êko ti esi Bože
krepost moê: voskuû otrinu me, i vo-
skuû setueĵ hoždû, egda stuža-
etь mi vragь. PošĴi svetь tvoĵь, i
istinu tvoû: da me nastavista, i

va-

stranica 15

vavedista vъ goru svetuû tvoû,
i vъ sela tvoê. I vnidu kъ oltaru
Božiû: ka Bogu veselećemu ûnostъ
moû. Ispovem se tebi vъ guslehъ Bo-
že, Bože moĵъ: voskuû preskorbna
esi duše moê, i voskuû smućaeši me?
Upovaĵ na Boga, êko ešće ispovem se
emu: spasenie licu moemu, i Bogъ
moĵъ. Slava Otcu.

ISpovedam se Bogu vsemogućemu, blaženoĵ Marii vsagda Devi, blaženomu Mihovilu Arhanĵelu, blaženomu Ivannu Krestitelû, svetima Apostoloma Petru i Pavlu, vsim Svetim, i tebi Otče, êko zelo sagreših pomišl̃eniem, slovom, i delom : moĵ greh, moĵ greh, moĵ prevelikiĵ greh. Zato molû blaženu Mariû vsagda Devu, blaženago Mihovila Arhanĵela, blaženago Ivanna Krestitelê, svetoû Apostolu Petra i Pavla, vse Svete i tebe Otče moliti za me ko Gospodeve Bogu našemu.

B Smi-

stranica 16

POmiluĵ vas vsemogi Bog, i ot-
pustiv grehi vaše privedi vas
vь život večniĵ. oᵗ. Amenь.

VA otdanie, otrešenie, i otpuš-
ĉenie vsehь grehovь našihь da
podast nam vsemogi i milo-
serdniĵ Gospodь. oᵗ. Amenь. vr. Bože
ti obraĉь živiši nī. oᵗ. I lûdi tvoi
vozveselet se o tebe. vr. Êvi namь
Gospodi lice tvoe. oᵗ. I spasenie
tvoe daĵ namь. vr. Gospodi usliši
molitavь moû. oᵗ. I vopeĨ moĵ kь te-
be da pridet. vr. Gospodь sь vami.
oᵗ. I zь duhomь tvoimь.

Na vozdvignutĵe Tela H(rsto)va,
da rečet se.

ZDravo budi Hrista tilo,
Rožděnno oᵗ svete Divi:
Pult živaê, božstvo cilo,
Pravi človek i resnivi.
Zdravo resno budь spasenĵe,
Put, živote, odkup svita:
Budь nam desna tva čestita
Oda vsih zalь izbavlenĵe.

Na

stranica 17

Na vozdvignutĵe Čaši,
da rečet se.

KErvь Hristova da si zdrava,
Nebeskoe sveto pitĵe:
Spasitelna volna prava,
Drago naših greh omitĵe.
Zdrava kervco prolitaê
Zь êzvi boka Hristovago:
O na Križu viseĉago
Zdrava vodo prezdravaê.

Letanie B. MARIE Devi.

Gospodi pomiluĵь.
Hriste pomiluĵь.
Gospodi pomiluĵь.
Hriste sliši nasь.
Hriste usliši nasь.
Otče nebeski Bože, pomiluĵ nasь.
Sine izbavitelû mira Bože, pomi-
luĵ nasь.
Duše sveti Bože, pomiluĵ nasь.
Sveta Troice edini B(ož)e, pomiluĵ nas.
Sveta MARIE. Moli za nasь.
Sveta Bogorodice. moli.

B 2 Sve-

stranica 18

Sveta Devo Devicь. moli za nasь.
Mati H R I S T O V A. moli.
Mati božastvenne milosti. moli.
Mati neporočnaê. moli.
Mati prečistaê. moli.
Mati nevreždenna. moli.
Mati neoskverьńena. moli.
Mati lûbimiê. moli.
Mati čudnaê. moli.
Mati Stvoritelê. moli.
Mati Spasitelê. moli.
Devo premudraê. moli.
Devo častnaê. moli.
Devo propovednaê. moli.
Devo moguĉaê. moli.
Devo milostiva. moli.
Devo vernaê. moli.
Zercalo prvdi (!). moli.
Stole premudrosti. moli.
Uzroče naše radosti. moli.
Sasude duhovni. moli.
Sasude častovni. moli.
Sasude znamenita bogolûbstva. mol(i).
Ružo taĵnaê. moli.

Tur-

stranica 19

Turne Davidovъ. moli za nasъ.
Turne bilokostiĵ. moli.
Dome zlatniĵ. moli.
KorabL̃o uvetnaê. moli.
Vrata nebeskaê. moli.
Zvezdo ûtrenñaê. moli.
Zdravie nemoĉnihъ. moli.
Pribežišĉe grešnihъ. moli.
Utešitelnice tužnihъ. moli.
Pomoĉnice Hristiênska. moli.
KraL̃ice Anĵelska. moli.
KraL̃ice Patriarkov. moli.
KraL̃ice Prorokov. moli.
KraL̃ice Apostolov. moli.
KraL̃ice Mučenikov. moli.
KraL̃ice Ispovednikovъ. moli.
KraL̃ice Devihъ. moli.
KraL̃ice vsih Svetihъ. moli.
Aganče Božiĵь, ki vzemleši grehi
mira, Prosti nam Gospodi.
Aganče Božiĵь, ki vzemleši grehi
mira, Usliši nasь Gospodi.
Aganče Božiĵь, ki vzemleši grehi
mira, Pomiluĵ nas.

B 3 Hri-

stranica 20

Hriste sliši nasь.
Hriste usliši nasь.
Gospodi pomiluĵь.
Hriste pomiluĵь.
Gospodi pomilujь.
vr. Moli za nasь sveta Bogorodice.
oᵗ. Da dostoĵni budemo obećaniemь Hristovimь.

Pomolimo se.

MIlost tvoû, molimo Gospodi, umomь našim vleĵь da ože (!), anĵelu blagovestuûću, Hrista sina tvoego vьpulćenie poznasmo: mukoû ego i križemь ka voskreseniê slavi privedemo se. Temžde Hristomь Gospodomь našimь. oᵗ. Amenь.

Sle-

stranica 21

Sledet Svezannice, i ñih moĉь ili
vrednosть.

ab[233]	valê	ab	ko	valê	ko
ap		ap	lû		lû
aš		aš	mo		mo
aû		aû	no		no
bo		bo	o^{t}		ot
br		br	pa		pa
vd		vd	pl		pl
vo		vo	po		po
vr		vr	pr		pr
vt		vt	pt		pt
gd		gd	tv		tv
go		go	tvo		tvo
gr		gr	to		to
eže		eže	tr		tr
žd		žd	ho		ho
za		za	hr		hr
zv		zv	ša		ša
zo		zo	ĉ		šĉ
zr		zr	êv		êv
iže		iže	ûr		ûr
ili		ili	û^{t}		ût

B 4 Skra-

[233] U originalu su u lijevom stupcu ispisane glagoljske ligature.

stranica 22

Skraĉenice, eže vъ Missali niné vi-
tiskuûĉim se, obreĉuût se.

B̃ь	čti	Bogъ
Bã		Boga
Bṽe		Bogove
Bẽ		Bože
Bm̃		Bogom
Bũ		Bogu
Bž̃n		Blažen
Bž̃na		Blažena
BĨv		Blagoslov
BĨvite		Blagoslovite
BĨnь		Blagosloven
BĨven		Blagoslovlenь
BĨna		Blagoslovlenna
BĨû		Blagoslovû
BĨvlû		Blagoslavlêû
Brẽ̃		Bratiê
G̃ь		Gospodь
Gã		Gospoda
Gṽe		Gospodeve
Gd̃ь		Gospod
Gĩ		Gospodi
Gm̃ь		Gospodomь

Gũ

stranica 23

Gũ	čti	Gospodu
Gñь		Gospodañь
Gñe		Gospodñe
Gñê		Gospodnê
Gñû		Gospodnû
GĨь		Glagol
GĨa		glagola
GĨû		glagolû
Ẽ		est
Mč̃k		mučenik
Mč̃ka		mučenika
Mč̃ca		mučenica
S̃s		slovesь
S̃sa		slovesa
S̃tь		svet
S̃ta		sveta
S̃tago		svetago
S̃te		svete
S̃ti		sveti
S̃to		sveto
S̃tu		svetu
H̃ь		Hristusь
H̃sь		Hristusь
Hã		Hrista

H̃v

stranica 24

H̃vь	čti	Hristovь
Hṽa		Hristova
Hṽo		Hristovo
H̃e		Hriste
Hẽ		Hriste
H̃nin		Hristiênin
H̃rski		Hristiênski
H̃m		Hristom
Hũ		Hristu
c̃k		človek
c̃ka		človeka
c̃l̃k		človek
ć c̃ski		človečaski
č c̃skim		človečanskim
c̃ku		človeku
c̃ci		človeci
ẽ		êko

Aššĉe budut koé inne: semь Pravilom, i skazaniem predanimь lasno poznati vozmogut se.

AZ-[234]

[234] U originalu napisano na latinici.

stranica 25

AZBVKIVIDARIVM[235]
Illyricum Hieronymianum, habens
correspondentes characteres Cy-
rillianos, seu Seruianos,
& Latinos.

Hieron.		*Nomen.*	*Cyrillian.*		*Potestas.*		*N.*
A	a	azъ	***A***	***a***	*A*	*a*	*1*
B	b	buki	***B***	***b***	*B*	*b*	*2*
V	v	vide	***V***	***v***	*V*	*v*	*3*
G	g	glagole	***G***	***g***	*Gh*	*gh*	*4*
D	d	dobro	***D D***	***d***	*D*	*d*	*5*
E	e	est	***E***	***e***	*E*	*e*	*6*
Ž	ž	živite	***Ž***	***ž***	*X*	*sh*	*7*
	ʒ	zelo	***ʒ***	***ʒ***			*8*
Z	z	zemlê	***Z***	***z***	*Z*	*z*	*9*
	ï	iže		***i***			*10*
I	i	ĵi	***I***	***i***	*I*	*i*	*20*
Ĵ	ĵ	ĵe	***I***	***i***	*Y*	*j*	*30*
K	k	kako	***K***	***k***	*K*	*k*	*40*
L	l	lûdi	***L***	***l***	*L*	*l*	*50*
M	m	mislite	***M***	***m***	*M*	*m*	*60*
N	n	našь	***N***	***n***	*N*	*n*	*70*

Оnь

[235] U nastavku teksta ono što je u izvorniku napisano na latinici prenosi se *ukošenim slovima*, a ono što je u izvorniku napisano na ćirilici prenosi se ***ukošenim podebljanim slovima*.**

stranica 26

O	o	onъ	***O***	***o***	*O*	*o*	*80*
P	p	pokoĵ	***P***	***p***	*P*	*p*	*90*
R	r	reci	***R***	***r r***	*R*	*r*	*100*
S	s	slovo	***S***	***s***	*S*	*s*	*200*
T	t	terdo	***T***	***t***	*T*	*t*	*300*
U	u	ukъ	***U***	***u u***	*V*	*u*	*400*
F	f	fertъ	***F***	***f***	*F*	*f*	*500*
H	h	hir	***H***	***h***	*H*	*h*	*600*
	ō	otъ					*700*
Ĉ	ĉ	šĉa	***Ĉ***	***ĉ***	*Ch*	*ch*	*800*
C	c	ci	***C***	***c***	*Cz*	*ç*	*900*
Č	č	červъ	***Č***	***č č***	*C*	*c*	*1000*
Š	š	ša	***Š***	***š***	*Sc*	*sc*	
Ь	ь	ĵerь	***Ь***	***ь***			
Ê	ê	ĵadь (!)	***Ê***	***ê ê***	*Ya*		
Û	û	ĵusь	***Û***	***û***	*Yu*		

Az-

stranica 27

Azbukiuidarium Seruianum,
D. Cyrilli.[236]

Cyrill.		*Nomen.*	*Hieron.*		*Potest.*		*N.*
A	***a***	azъ	A	a	*A*	*a*	*1*
B	***b***	buki	B	b	*B*	*b*	
V	***v***	vêde	V	v	*V*	*v*	*2*
G	***g***	glagole	G	g	*G*	*gh*	*3*
D D	***d***	dobrô	D	d	*D*	*d*	*4*
E	***e***	estъ	E	e	*E*	*e*	*5*
Ž	***ž***	živête	Ž	ž	*X*	*sh*	
Ʒ	***ʒ***	ʒêlo		Ʒ			*6*
Z	***z***	zemьli	Z	z	*Z*	*z*	*7*
I	***i***	íi	I	i	*I*	*i*	*8*
Θ	***ɵ***	thita			*Th*		*9*
Ï	***ï***	iže	Ï	ï			*10*
Í	***í***	íôta	Ĵ	ĵ	*Y*	*j*	*10*
K	***k***	kako	K	k	*K*	*k*	*20*
L	***l***	lûdi	L	l	*L*	*l*	*30*
M	***m***	mislite	M	m	*M*	*m*	*40*
N	***n***	našь	N	n	*N*	*n*	*50*
Ǯ	***ǯ***	kši			*X*	*x*	*60*
O	***o***	onь	O	o	*O*	*o*	*70*
P	***p***	pokoi	P	p	*P*	*p*	*80*

i sko-

[236] Tablica se ne prenosi kao sasvim vjerna izvorniku zbog čega je donesena u slikovnome prilogu na kraju ovoga poglavlja knjige.

stranica 28

Ҫ	***ҫ***	i skopita					*90*
R	***r r***	reci	R	r	*R*	*r*	*100*
S	***s***	slovo	S	s	*S*	*sz*	*200*
T	***t***	terdo	T	t	*T*	*t*	*300*
V	***v***	îpsilonь			*Y*	*y*	*400*
U	***u u***	ukь	U	u	*V*	*u*	*400*
F	***f***	fertь	F	f	*F*	*f*	*500*
H	***h***	hirь	H	h	*H*	*h*	*600*
Ѱ	***ѱ***	psi	Ps		*Ps*		*700*
Ѡ	***w***	ôtь			*O*		*800*
Ĉ	***ĉ***	ĉa	Ĉ	ĉ ĉ	*SƐt*	*ch*	
C	***c***	ci	C	c	*Cz*	*ç*	*900*
Č Č	***č č***	červь	Č	č	*C*		*1000*
Š	***š***	ša	Š	š	*Sc*		
Ь	***ь***	jerь	Ь	ь			
Ê	***ê***	ie, ja, i	Ê	ê	*Ie, ja*		
JA	***ja***	ía	Ê	ĵa	*Ya*		
JE	***je***	íe	ĵe		*Ye*		
JO	***jo***	ío	ĵo		*Yo*		
JU	***ju***	íu	Û	û	*Yu*		

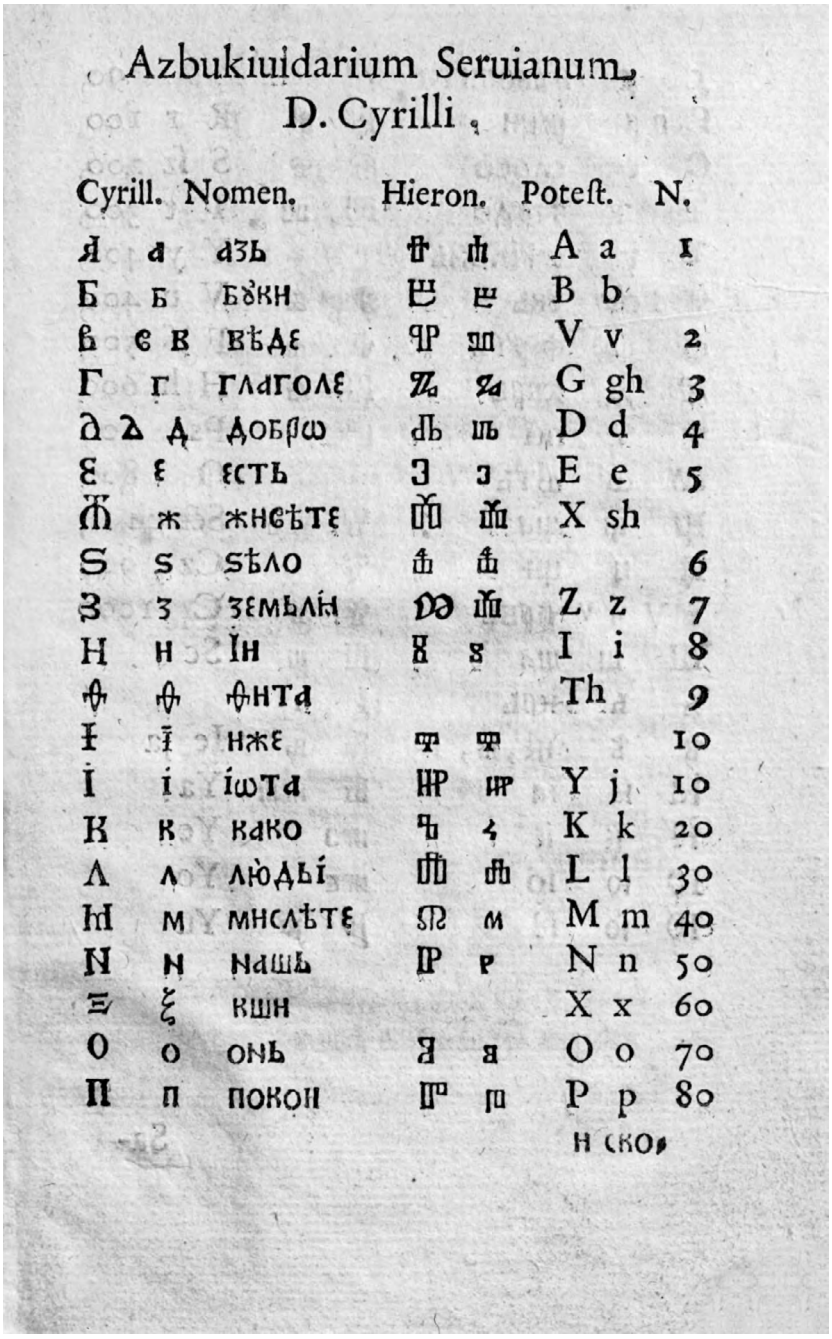
Sa-

stranica 29

Salutatio Angelica, Latine

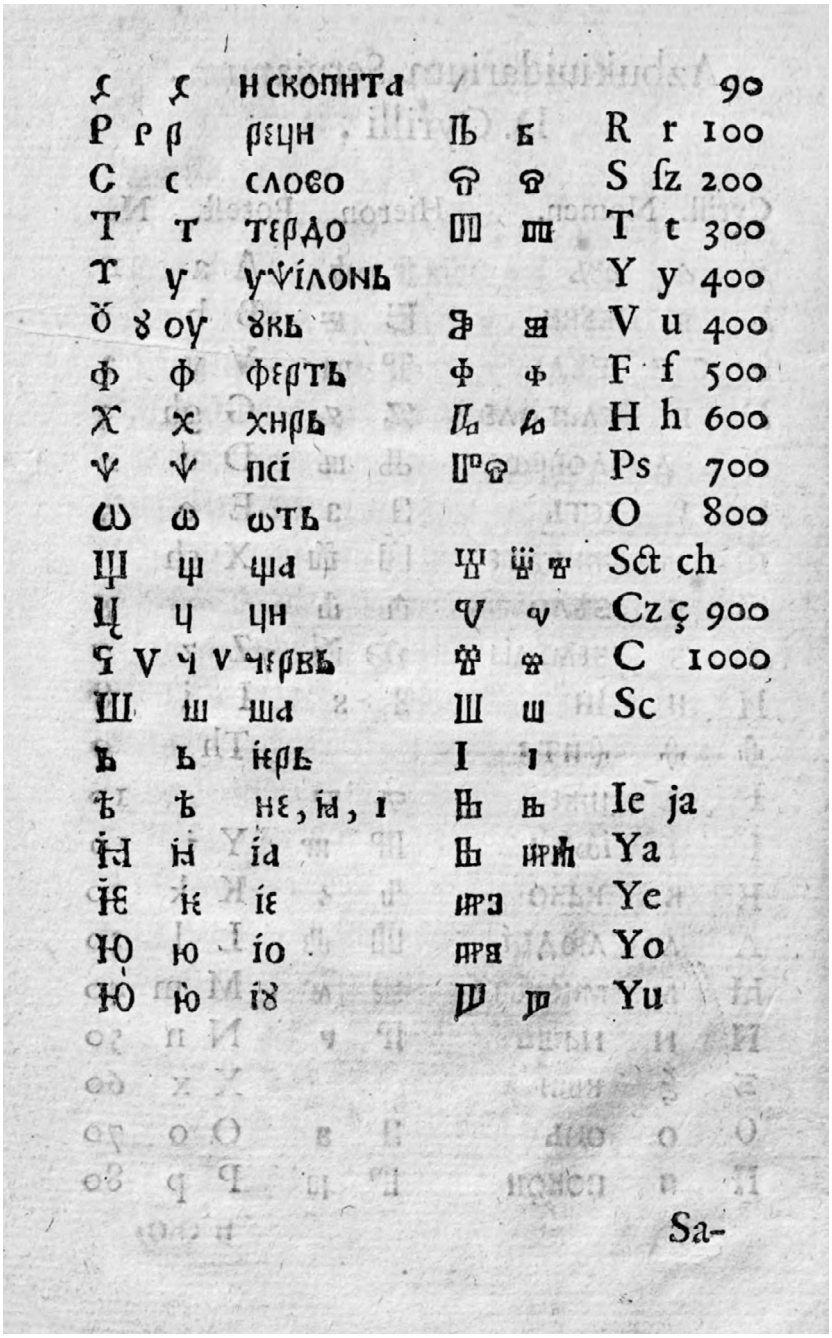
Ave Maria, gracia plena, dominus
Ave Maria, gracia plena, dominus
Ave, Maria, gratia plena, Dominus
tekum : benedikta tu in mulieribus
tekum : benedikta tu in mulieribus
tecum : benedicta tu in mulieribus,
еть benediktusь fruktusь ventrisь
еть benediktusь fruktusь ventrisь
et benedictus fructus ventris
tui Ĵesusь. Sankta Maria materь
tui Ĵesusь. Sankta Maria materь
tui IESVS. Sancta Maria mater
Dei, ora pro nobis pekkatoribus nunk
Dei, ora pro nobis pekkatoribus nunk
Dei, ora pro nobis peccatoribus nunc
et in hora mortis nostre. Amenь.
et in hora mortis nostre. Amenь.
& in hora mortis nostrae. Amen.

Hvala Bogu, čast, i dika
Sadь, i va vse veki vika.

Azbukiuidarium Seruianum,
D. Cyrilli.

Cyrill.		Nomen.	Hieron.		Poteſt.		N.
Я	а	аЗЬ			A	a	1
Б	б	БѢКИ			B	b	
в	є в	вѣДЄ			V	v	2
Г	г	ГЛАГОЛЄ			G	gh	3
Д	д	ДОБРѠ			D	d	4
Є	є	ЄСТЬ			E	e	5
Ж	ж	ЖИВѢТЄ			X	sh	
S	s	SѢЛО					6
З	з	ЗЄМЬЛѦ			Z	z	7
И	и	ІИ			I	i	8
ѳ	ѳ	ѳИТА			Th		9
Ѯ	ї	ИЖЄ					10
І	і	ІѠТА			Y	j	10
К	к	КАКО			K	k	20
Л	л	ЛЮДЬІ			L	l	30
М	м	МИСЛѢТЄ			M	m	40
Н	н	НАШЬ			N	n	50
Ѯ	ѯ	КШИ			X	x	60
О	о	ОНЬ			O	o	70
П	п	ПОКОИ			P	p	80

Slika 1. Ulomak iz Levakovićeve početnice (1629., str. 27 i 28)

18.
STOLJEĆE:

Zakutno glagoljaštvo – Cvelfer i Rus

Marko Japundžić o Mateju Karamanu i *hrvatskim liturgijskim jezicima* 18. stoljeća

I.

Iako ga hrvatski filolozi uglavnom (pre)poznaju kao franjevca trećoredca koji je polovicom 20. stoljeća *živo* raspravljao o postanku i podrijetlu glagoljice, manje je znano kako se Marko Japundžić (1914. – 2000.)[237] iskazao i kao vrstan poznavatelj hrvatskoglagoljskih liturgijskih tekstova 14. i 15. stoljeća. Posebnu je istraživačku pozornost posvetio novijoj povijesti glagoljaštva, tj. 17. i 18. stoljeću, razdoblju zahvaćenu *rusifikacijom*, točnije istočnoslavenizacijom hrvatskoglagoljskih liturgijskih knjiga i postupnom prevlasti vernakularne (narodne) pismenosti (usp. Babič 2000). Imajući istaknuto u vidu, s punim pravom možemo utvrditi kako je Japundžić svojim znanstvenim i praktičnim radom podupirao model cjelovitoga konceptualiziranja hrvatskoga glagoljaštva (i glagolizma) kao jezičnoga, književnoga i kulturnoga projekta sazdana od srednjovjekovnih i novovjekovnih razvojnih (pod)razdoblja. U ovome se poglavlju metodom povijesne sociolingvistike pristupa opisu i analizi studija Marka Japundžića (1961., 1995.) koje su bile posvećene Mateju Karamanu i Stjepanu Rusiću. Nastoji se utvrditi kako je Japundžić produbljivao razumijevanje (i uzajamnost) predstandardnih i standardnih razdoblja hrvatskoga jezika, ponajprije ukazivanjem na različite jezične politike i tipove hrvatskoga liturgijskoga jezika u 18. stoljeću.

Podsjetimo, još je Vatroslav Jagić 1913. godine ukazao na pet temeljnih razvojnih razdoblja »hrvatskoga glagolizma«. Prvo razdoblje – prema njegovoj razdiobi – obuhvaća vrijeme od prvih zasvjedočenih susreta Hrvata s djelom Svete braće, i najstarijih sačuvanih spomenika, sve do 1248. godine kada je papa Inocent IV., potaknut molbom senjskoga biskupa Filipa, dopustio da se po starome običaju upotrebljava *slovenski jezik glagolskog pisma kod sv. mise i druge službe Božje*. Dru-

[237] Japundžićevi su bio-bibliografski podaci dostupni u knjizi *Tragom hrvatskoga glagolizma* koju su priredili akademik Stjepan Damjanović i umirovljeni sveučilišni profesor, također franjevac trećoredac glagoljaš, fra Petar Bašić (1995: 205–209). U novije vrijeme – 2023. godine – fra Mirko Mišković sličnom je crticom obilježio godišnjicu smrti fra Marka Japundžića, nazvavši ga glagoljašem iz graničarske Cvelferije. Više na: https://franjevcitrecoredci.hr/v-pominanie-fra-marko-japundzic-fratar-glagoljas-iz-granicarske-cvelferije/ (stranica posjećena 2. travnja 2025.).

go se razdoblje odnosi na 13., 14. i 15. stoljeće – sve do početka tiskanja glagoljskih knjiga, dakle od 1248. do 1483. godine, kada je izišlo prvo tiskano izdanje glagoljskoga *Misala*. Treće razdoblje zahvaća 15., 16. i prvu trećinu 17. stoljeća, od 1483. do 1630. godine, kada je po nalogu Svete Stolice Rafael Levaković počeo raditi na reformi hrvatskoglagoljskih liturgijskih knjiga, napose *Misala* i *Brevijara*. Četvrto se razdoblje odnosi na početak Levakovićeva uređivačkoga i priređivačkoga rada, utemeljena na ruskim (istočnim) novocrkvenoslavenskim liturgijskim knjigama i normativnoj literaturi. Nastojanja su *istočnoslavenizatora* usavršena u Karamanovim liturgijskim izdanjima koja »izazvaše živahnu polemiku i narodnu reakciju, ali bez uspjeha«. To se razdoblje proteže od 1631. do potkraj 18. stoljeća. Peto razdoblje zahvaća kraj 18. i čitavo 19. stoljeće, a vrijeme je preporoda »glagolskog pitanja u slovenskoj nauci« na kojemu su radili mnogi slavenski znanstvenici dajući zanimljiva književna ploda u vidu novoga izdanja hrvatskoga crkvenoslavenskoga *Misala* iz 1893. godine (1913: 10–11). Budući da je razdoblje istočnoslavenizacije u izravnoj vezi s 19-stoljetnim procesom obnove crkvenoslavenskoga bogoslužja i ćirilometodske baštine, naša je nepodijeljena pozornost usmjerena na novocrkvenoslavenske jezične varijetete *u dodiru*. Njima se i inače u hrvatskoj slavistici (iznimka su posljednja desetljeća, usp. Tandarić 1993; Damjanović 1991; 1995; 2012; Lukić 2010a; 2010b; Lukić i Pilj Tomić 2010 i dr.) posvećivalo manje istraživačke pozornosti. Vjekoslav Štefanić isticao je kako je riječ o vremenu obilježenu djelovanjem hrvatskih protestanata s jedne strane i unionističkom politikom Katoličke Crkve s druge strane. Glagolizam je u tome dobu, nastavlja Štefanić (1971: 15), pasivan i pod pritiskom Rima pa se prihvaćanjem *rusifikacije* književnoga jezika u liturgiji posve zaustavlja domaća tradicija. Nadalje, Eduard Hercigonja (2000: 174–176) uspostavlja periodizaciju hrvatskoga glagoljaštva razlikujući prvo razdoblje (od kraja 9. do 30-ih godina 16. stoljeća) i drugo razdoblje (od 30-ih godina 16. stoljeća do početka 19. stoljeća), koje naziva »vremenom silaska«. Naš je zadatak stoga istočnoslavenizirane hrvatskoglagoljske liturgijske knjige postaviti u stvaran društveni kontekst, što se postiže analizom crkvene, kulturne i političke povijesti 17. i 18. stoljeća koju čine unionistička politika Svete Stolice, centralizacija liturgijskoga tiska, imenovanje odbora i komisija za priređivanje liturgijskih knjiga, kvantiteta i kvaliteta objavljenih liturgijskih knjiga (*očima* socijalne povijesti knjige), reakcije svećenika i puka na nova izdanja u hrvatskim glagoljaškim župama i dr. Analizirajući Japundžićeva istraživanja Karamanova filološkoga profila pozornost smo, među ostalim, posvetili zapostavljenom slavonskom glagoljaštvu (Marko Japundžić

rođen je u Drenovcima u Slavoniji i Srijemu), odnosno marginaliziranoj novijoj povijesti hrvatskoga glagoljaštva i glagoljaštva.

II.

Otkako je 1955. godine na Papinskome orijentalnom institutu u Rimu obranio doktorsku disertaciju posvećenu splitskomu duhovniku, piscu i (poslije) zadarskomu nadbiskupu Mateju Karamanu (Split, 6. VI. 1700. – Zadar, 7. V. 1771.), Marko Japundžić posebno se zanimao za hrvatskoglagoljske liturgijske tekstove 18. stoljeća, odnosno za proces *rusifikacije* (istočnoslavenizacije) koji je tijekom 17. i 18. stoljeća zahvatio hrvatski (novo)crkvenoslavenski jezik. Pišući o spomenutome razdoblju, Japundžić ga je nazvao »tužnom stranicom u povijesti hrvatskoga glagolizma« (»una triste pagina nella storia del glagolismo croato«, usp. Japundžić 1961, prema Hamm 1971: 219), no s druge je strane osudio istraživače koji su učenoga Karamana nazivali neznalicom. Matej Karaman školovao se u splitskome sjemeništu gdje je 1723. bio zaređen za svećenika, a doktorirao je 1739. u Rimu, filozofiju i teologiju. Od 1724. do 1731. godine djelovao je kod zadarskoga nadbiskupa Vicka Zmajevića – kao profesor filozofije i teologije u zadarskome sjemeništu. Od 1732. do 1737. godine na Zmajevićev nagovor odlazi u Rusiju[238] gdje djeluje kao kapelan njegova brata, ruskoga admirala Matije Zmajevića (Kovačić 1971: 353). Ondje je učio crkvenoslavenski liturgijski jezik s namjerom sastavljanja slovopisa/pravopisa, rječnika i gramatike, normativnih crkvenoslavenskih priručnika kojima će se služiti i polaznici glagoljaškoga sjemeništa koje je nadbiskup Zmajević smjerao otvoriti u Zadru. Zboru za širenje vjere podnio je tri izvještaja o stanju u Rusiji i pitanju crkvene unije, a i podrobno izvješće o hrvatskim svećenicima glagoljašima (*O ilirskom svećenstvu – Del clero Illirico,* 1741./1742.[239]). Naš najbolji poznavatelj lika i djela Mateja Karamana – Marko Japundžić – među požutjelim papirima Propagandina arhiva pronašao je dokument koji potvrđuje da je Karaman 1737. napisao raspravu o glagoljskome *Misalu* (danas nažalost izgubljenu). U Rimu je predavao crkvenoslavenski

[238] Boravi u Voronježu, Moskvi i u Sankt-Peterburgu.

[239] Mile Bogović u novije je vrijeme ponudio komentar i prijevod podnaslova/poglavlja toga spisa (njih 34 na ukupno 125 stranice), a osvrnuo se i na osnovna načela Karamanove jezične koncepcije. Istaknuo je također da je taj spis o glagoljaškome kleru Karaman Propagandi predao 1746. godine (2019: 173–177). Namjera tadašnjega zadarskoga nadbiskupa Vicka Zmajevića i Mateja Karamana bila je glagoljaškim klerom povezati konfesionalno razjedinjenje Slavene (*Ilire*), u prvome redu one nastanjene u Dalmaciji.

jezik,[240] a Zbor ga je imenovao priređivačem novoga izdanja glagoljskoga *Misala* (*Missalь rimskiĭ slavenskimь êzykomь*, 1741.). Objavio je također *Bukvarь slavenskiĭ* (1739., 1753.)[241], tiskan usporedno glagoljičnim i ćiriličnim slovima. Godine 1742. postao je osorskim biskupom, a nakon smrti Vicka Zmajevića 1745. i zadarskim nadbiskupom. Uvjeren da crkvenoslavenski jezik *ruske* redakcije treba biti književni jezik Južnih Slavena, poduzeo je bitne korake u njegovu normiranju – napisao je gramatiku (rukopis)[242], nekoliko znanstvenih rasprava, *rusificirao* jezik *Misala*, a 1748. u Zadru je otvorio sjemenište za školovanje glagoljskoga svećenstva (nazvano Zmajevićevim jer ga je utemeljio V. Zmajević 1727. godine). Napisao je glasovitu 18-stoljetnu raspravu o slavenskome bogoslužju, njegovu pismu i jeziku (*Identità della lingua litterale Slava,* 1753.[243]), kojom je utjecao na Papinu zabranu (1754.) narodnoga jezika u liturgiji, odnosno na propisivanje obvezne uporabe crkvenoslavenskoga jezika istočne/*ruske* recenzije u glagoljskim liturgijskim knjigama (Japundžić 1961; 1995).

Spomenuli smo kako je djelovanjem barskoga pa zadarskoga nadbiskupa Vicka Zmajevića osnovano sjemenište za svećenike glagoljaše koji trebaju sustavno proučavati jezik i pismo slavenske službe Božje. Riječ je o internatu *Seminarium Zmajoillyricum* koji je u Zadru utemeljen 1727. godine. Godine 1748. nadbiskup Matej Karaman službeno je otvorio Zavod davši mu statut (pravila u 25 točaka[244]) u kojemu je istaknuta važnost učenja glagoljice i ćirilice te crkvenoslavenskoga jezika. Te radnje sasvim jasno ukazuju na osvježen interes za *glagoljsku knjigu*, a onda i na vrhunac istočnoslavenizacije koji je nastupio s Karamanovim izdanjima crkvenoslavenskih liturgijskih knjiga. Kao mladi misionar, kako je već navedeno, Karaman je boravio u Rusiji, usko surađujući s Matejem Sovićem. Vra-

[240] Predavač ilirskoga jezika (*lingua illirica litteralis*) na Urbanianumu u Rimu, pri Kongregaciji za širenje vjere.

[241] Izdanja Karamanova *Bukvara* iz 1739. i 1753. dvopismena su (glagoljično-ćirilična) za razliku od glagoljičnih bukvarskih izdanja iz 1763. i 1788.

[242] Koncept Karamanove rukopisne crkvenoslavenske gramatike, s tumačenjima na talijanskom jeziku, čuva se u Državnom arhivu u Zadru. Izradu *ilirske ili slavenske gramatike* M. Karaman bio je najavio u svome *Bukvaru* (Damjanović 2005; Tvorić 2010). Nakon toga, godine 1742. papa je Benedikt XIV. Soviću povjerio katedru za slavenski liturgijski jezik na Urbanovu kolegiju, zbog čega je Sović na latinski jezik preveo crkvenoslavensku gramatiku Smotrickoga, prateći ju filološkim predgovorom, točnije raspravom o prestižu crkvenoslavenskoga jezika istočnoga tipa, koja je također bila odgovor na Rusićeve prozivke (usp. Milčetić 1916: 396–425; Babič 2008: 31–47).

[243] Ili: *Considerazioni su l'identità della lingua letterale slava*. U prijevodu na hrvatski jezik: *Identitet slavenskoga književnoga jezika i potreba da ga se dopusti u svetim knjigama*.

[244] Sačuvana samo u talijanskome prijevodu Petra Marcelića.

tivši se u Dalmaciju, počeo je javno zastupati mišljenje da je crkveni jezik ruske redakcije jedini ispravan tip crkvenoslavenskoga (književnoga) jezika koji trebaju slijediti i hrvatskoglagoljska liturgijska izdanja. Stoga je u svome izdanju *Misala*, objavljenom 1741. u Propagandinoj tiskari u Rimu, uz pomoć creskoga svećenika Sovića proveo radikalnu pravopisnu i jezičnu *rusifikaciju* misalskih tekstova. Uvjeren u *ruski* predznak slavenskoga književnog jezika, dosljedno je *rusificirao Misal* i *Brevijar* učinivši ih spomenicima ruske književnosti više negoli hrvatske, znakovito je zaključio Arturo Cronia (1925: 22; usp. Fućak 1975: 112). Sukladno tomu, razdoblje istočnoslavenizacije s Karamanovim je izdanjima dosegnulo svoj vrhunac: uz *Misal* iz 1741. svakako treba spomenuti i *Brevijar*, objavljen nakon njegove smrti – 1791. godine – pod uredničkom palicom Petra Gocinića i Antuna Juranića. Iako *Levakovićev brevijar* (1648.) i Karamanova izdanja (*Misal* 1741., *Brevijar* 1791.) uspostavljaju novu pravopisnu normu, uređenu prema istočnim (maloruskim/rutenskim/ukrajinsko-bjeloruskim) priručnicima, to ne znači da su prekinute sve veze s hrvatskoglagoljskom tradicijom. Poznato je, naime, da se Propagandina tiskara, koja je iznjedrila poznata novocrkvenoslavenska izdanja, služila tiskarskim materijalom i modelom slova hrvatsko-uraške protestantske tiskare (Babič 2010: 137–149). Na razini oblika Karaman je slijedio normu propisanu novocrkvenoslavenskim gramatikama Lavrentija Zizanija i Meletija Smotrickoga (npr. bilježi utjecaj zamjeničke deklinacije na pridjevsku: gram. morf *-omu* za dativ jednine dugih oblika pridjeva muškoga roda, izjednačenje gram. morfa za drugo i treće lice dvojine itd.).[245] Jezik njegova *Misala* naglašeno je rusificiran (istočnoslaveniziran, ukrajiniziran) zbog čega se smatrao nazadnim u odnosu na jezični i pismovni identitet starijih hrvatskoglagoljskih liturgijskih knjiga. Međutim, ne smijemo zaboraviti da je Karaman – iako samouk – slijedio visoke tehničke i filološke standarde pri sastavljanju i oblikovanju novoga *Misala* (Japundžić 1995: 180). Primjerice, njegov *Misal* ima tri gravure od kojih su dvije od mjedi pa je poznat kao jedina Propagandina glagoljska knjiga s gravurama od mjedi, ujedno i najljepša (Nazor 2008: 129). U *Misalu* također pronalazimo zastavice kojih nema u drugim glagoljskim izdanjima, a ilustracije i ukrasi imaju nezanemarivu umjetničku vrijednost.

Uz novocrkvenoslavenski tip – oprimjeren Karamanovim liturgijskim izdanjima, pomoćnim priručnicima i raspravom *Identità della lingua litterale Slava* iz

[245] *Grammatika Slovenska s'veršennago iskustva osmi častij slova i inych nuždnych Lavrentia Zizania* (Vilno 1596.), *Grammatiki Slavenskija pravilnoe sýntagma Meletia Smotrickog* (Jevje blizu Vilna 1619.).

1753. godine, Japundžić je istraživao i vernakularni (narodni) tip – polazeći od prevoditeljske djelatnosti Dubrovčanina Stjepana Rusića, točnije njegova prijevoda lekcionara i Novoga zavjeta. Treba međutim ponoviti kako novija povijest hrvatskoga glagoljaštva – posljednjim trima istočnoslaveniziranim misalskim i brevijarskim izdanjima objavljenima pod okriljem rimske Propagande – ne govori u prilog napuštanju glagoljice. Još je glasoviti ćirilometodijanac i priređivač *novoga* glagoljskog *Misala* (1893.) – Dragutin Antun Parčić – u svojoj raspravi *Za obstanak glagoljice* (1882.; prema Vranić i Badurina 2017: 71) izdvojio dubrovačkoga svećenika Stjepana Rusića. Njegove prevoditeljske uratke i razmišljanja o liturgijskome jeziku (i pismu) nazvao je *usamljenom pojavom* u crkvenim krugovima 18. stoljeća. Rusićevo ime javnosti je postalo poznato nakon rasprave u koju se upustio s Karamanom. Potonji ga je nadjačao kvalitetom svojih argumenata nakon čega je papa Benedikt XIV. konstitucijom *Ex pastorali munere* 1754. propisao i ograničio uporabu glagoljice, zabranivši uporabu pučkoga jezika u slavenskim bogoslužnim knjigama.[246] Rusić je *Karamanov misal* podvrgnuo kritici u spisu *Annotazione in ordine alla versione detta Slava del Messale Romano stampato in Roma l'anno 1741*.[247] Taj se spis sastoji od dvaju dijelova. U prvome (povijesnome) dijelu Rusić nastoji pokazati kako su Slaveni sarmatskoga podrijetla, te da su ih nazivali i Gotima. Tvrdi kako je sv. Konstantin Ćiril izumio ćirilicu, a Metod glagoljicu. U drugome dijelu Rusićeva spisa nastupaju tzv. anotacije (njih dvanaest). Ne piše o *rusifikaciji* jer različite recenzije starocrkvenoslavenskoga jezika – u metajezičnome i metodološkome smislu – nisu bile dokraja osviještene, ali izrijekom tvrdi da glagoljski priređivač u svojemu prijevodu *Rimskoga misala* preinačuje čitanja, evanđelja, psalme, a onda i *narječje* spomenutoga ćirilovskog prijevoda (*Slavo litterale*). Takvo je djelovanje protiv nakane pape Ivana VIII. i njegova dokumenta *Industriae tuae* 880. Povijesnim i slabijim filološkim argumentima Rusić pokušava dokazati da je izmijenjen jezik koji je Papa odobrio. S druge strane, danas postoje znanstvenici koji revidiraju tvrdnje o Rusićevoj filološkoj i povijesno-kulturnoj neupućenosti. Ivan Pederin (1987: 102–123) ističe kako je Rusićev spis naša prva poznata kritika prevođenja te da

[246] Poglavito u misi i u časoslovu (usp. Fućak 1975: 122). Hrvatski svećenik, političar i književnik Ivo Prodan početkom 20. stoljeća isticao je kako su Hrvati posebni stoga što su u Rimu izborili pravo na slavensko bogoslužje koje podrazumijeva povlasticu glagoljanja, ali i živoga jezika (»hrv. Ritual«) u svim svetim činima i molitvama izvan mise, ali i u samoj misi, što se tiče »Epistole i Vangjelja« (1904: 44).

[247] Izvornik Japundžiću nije bio poznat. On se služio prijepisom sačuvanim u okviru Karamanova odgovora/spisa *Identità.* Izvornik toga spisa objavljen je nešto kasnije (Pederin 1987: 112–123).

je važan za utvrđivanje razvojnoga stanja hrvatske filologije u 18. stoljeću. Također, Pederin je predstavio Rusićev autograf kritike, sačuvan u *Spisima obitelji Karaman* u Državnome arhivu u Zadru. Rusićev termin *kvarenje jezika* za Pederina bi bio u vezi s poredbenopovijesnim jezikoslovljem, a oblikovan je 70 godina prije F. Boppa. Nadalje, smatrao je kako crkvenoslavenski pogoduje krivovjernim predodžbama (npr. odnos riječi *crijevo* i *utroba* prema lat. *uterus* i sl.). Preinake koje prekoračuju Papina odobrenja napravio je i »glagoljski prevodilac misala prije Karamana« (Levaković, Paštrić, op. a.), ali osobito teške sâm Karaman, zaključio je Rusić. Karaman je na optužbe i kritike odgovorio spisom *Identità della lingua litterale Slava e necessità di conservarla ne' libri Sacri* (1753.). Taj njegov naslov broji 592 stranice i čuva se u Propagandinu arhivu, a od 346. stranice pratimo odgovore na Rusićeve anotacije. Iako samouk, Karaman je u povijesnome i filološkome dijelu svoje rasprave točniji i jasniji od Rusića. Argumenti za kojima poseže u službi su dokazivanja potrebe za promjenom/obnovom liturgijskoga jezika – koji mora biti *književni* jer je takav jezik elegantniji i izražajniji. Karaman se poziva na filološke autoritete kao što su B. Kašić, A. Della Bella i J. Mikalja te na poznate pisce i pjesnike: M. Marulića, P. Hektorovića, I. Gundulića i dr. Osim toga, protestanti – koje ne treba slijediti – služe se pučkim jezikom, a shizmatici (»Slavo-Greci«) *literarnim*, što znači da uporabom *literarnoga* jezika katolici mogu utjecati na njihovo obraćenje. Iz nekoliko izdvojenih crtica Karamanova spisa može se zaključiti da je svojim jezičnim stavovima zastupao unionističku politiku Svete Stolice te da pod *književnim* ili *literarnim* jezikom ne podrazumijeva svaki slavenski idiom knjige/pismenosti, nego samo crkvenoslavenski jezik, točnije istočnu/*rusku* novocrkvenoslavensku recenziju.[248] Na tu nas razliku upozorava i Marko Japundžić (1995: 175) donoseći Karamanove autobiografske crtice iz djela *Del clero Illirico*:[249]

[248] Karaman je zastupao tezu o jedinstvenosti i identičnosti književnoga crkvenoslavenskog jezika, koji – prema postavkama predćirilometodske jeronimske teorije – postoji još od sv. Jeronima, uz glagoljska pismena. Tezu argumentira činjenicom da je taj slavenski književni jezik matica svih drugih »slavenskih govora, pokvarenih i različnih dijalekata«, te da je identičan u glagoljičnoj hrvatskoj i ćiriličnoj pravoslavnoj (ruskoj, rusinskoj, srpskoj) liturgiji. Riječ je dakle o istome jeziku koji je u istočnim knjigama ostao vjeran tradiciji. Treba ipak naglasiti da je Karaman ruskocrkvenoslavenskomu jeziku namijenio ulogu književnoga jezika (ne samo liturgijskoga) kojim bi se imali služiti svi Južni Slaveni.

[249] Opisan susret s glagoljašima događa se prije Karamanova zaređenja, 1722. godine, kad je njihovim ređenicima držao duhovne vježbe, shvativši s kakvim se problemima susreću u tumačenju *Biblije* i čitanju *Časoslova*.

> »U mojoj dvadesetdrugoj godini dok sam nastavljao nauke u Splitu (dakle još nije bio svećenik), mojoj domovini, mons. nadbiskup Laghi naredi mi da držim duhovne vježbe za veći broj ilirskih zaređenika. Govorni ilirski jezik bio nam je zajednički, ali što se tiče književnoga (lingua letterale – crkvenoslavenski) nisam poznavao niti slova... Oni su citirali ilirski časoslov, a ja na latinskom, i uspoređujući s latinskim opazio sam da nisu poznavali značenje mnogih riječi, stoga sam ih poticao na studij. (...) Jedan mi od njih hrabro odgovori... vi koji imate knjige, učitelje, sjemenište ne razumijete neke riječi našega ilirskoga časoslova... i kako ih možemo znati mi koji nemamo ni knjiga ni učitelja; poučite nas pa ćemo znati, tiskajte knjige i učit ćemo. Ta tužba bila je toliko opravdana, da sam cijelu stvar iznio splitskom nadbiskupu.«

S druge pak strane, valja dodati kako Rusić nije polemizirao samo s Karamanom, i to na spomenutim crkvenoslavenskim osnovama, nego i s piscima, urednicima i izdavačima hrvatskih vernakularnih lekcionara, čija se jezična teorija, i praksa, razlikovala od njegove. Na to nas je među prvima upozorio upravo Marko Japundžić (1995: 181). Ponajprije mislimo na kritike koje je Rusić uputio jeziku *Bandulavićeva* i *Kašićeva lekcionara*, odnosno na sadržaj njegove dvanaeste *anotacije* (»dakle ne samo slavenski, nego i hrvatski«[250], usp. i Fućak 1975: 235–240). U današnje pak doba Vuk-Tadija Barbarić (2017: 222) propituje udio crkvenoslavenske (glagoljske) tradicije u hrvatskome lekcionaru, uz latinsku i talijansku tradiciju. Navodi kako su postanak i jezično oblikovanje lekcionara u tijesnoj vezi s crkvenoslavenskom tradicijom, međutim svaka poznaje svoj razvoj, ustrojen na osnovama paralelizma, zbog čega se lekcionari ne mogu držati *odvjetkom* crkvenoslavenske (glagoljske) tradicije.

Polemika *Karaman – Rusić* važna je jer rasvjetljuje položaj i ulogu crkvenoslavenskoga, odnosno narodnoga jezika u slavenskim zemljama 18. stoljeća, napose na hrvatskome glagoljaškom području. Polemičari precizno razlučuju što je crkveni književni jezik, a što narodni (govorni) jezik (*lingua litteralis* i *lingua vulgaris*), iako je na tu polarizaciju ponajviše utjecala istočna/*ruska* novocsl. recenzija u

[250] Jezik na koji prevodi lekcionar i Novi zavjet povezuje s Gotima/Getima (usp. Pešut 1997), oslanjajući se na Tomu Arhiđakona (usp. i Bogović 2019: 186). Za njega tvrdi da je *lingua mater*, tj. jezik polazište iz kojega su se razvili (današnji) slavenski jezici (*bosanski dijalekt/narječje*, njegovan(o) u dalmatinskih i dubrovačkih pisaca). Japundžić također upozorava na jezične i pravopisne razlike između njegova prijevoda lekcionara i Novoga zavjeta. Za potonje djelo drži da je prevedeno između 1740. i 1750., dok je lekcionar još stariji, što znači da nastaje između 1738. i 1740., ako ne i prije.

hrvatskoglagoljskim liturgijskim knjigama (Blažević Krezić 2020: 131). Budući da smo u novocrkvenoslavenskome razdoblju u kojemu se csl. jezični varijeteti u određenoj sredini javljaju usporedo s književnim jezikom kojemu je osnova »domaći« idiom (kod Hrvata od 16. stoljeća, usp. Blažević Krezić 2020: 132), nije neobično što tadašnji članovi komisije za uređivanje i otiskivanje *novih* liturgijskih knjiga (pri Kongregaciji u Rimu) razlikuju *vulgarne dijalekte* ili govorne slavenske idiome – koji postupno ulaze u jezik knjige, doduše nižega registra – od crkvenoslavenskoga književnog jezika. Izvornim/neizmijenjenim crkvenoslavenskim jezikom u 17. i 18. stoljeću drži se istočni/*ruski* novocsl. jezik čija je norma opisana u gramatikama M. Smotrickoga i L. Zizanija. Razliku *lingua litteralis – lingua vulgaris*[251] kroz javnu će raspravu isticati i ćirilometodijanci 19. stoljeća pišući o sastavljanju i tiskanju *Misala* (1893.) u *obnovljenoj jezičnoj redakciji*. Karamanov *oponent* Rusić hrvatskoj je filologiji, među ostalima, poznat i kao promicatelj pučkoga (narodnoga) jezika u liturgiji. Japundžić (1961., 1995.) nas upozorava da i toj znanstvenoj tvrdnji treba pristupiti s dozom opreza i zdrave istraživačke znatiželje. Jasno mu je da bez sustavnoga istraživanja jezika i pisma Rusićeva prijevoda lekcionara i Novoga zavjeta nije moguće oblikovati takve zaključke, stoga im je posvetio posljednju studiju svoje knjige *Tragom hrvatskoga glagolizma* (1995: 188–204). Upozorio je kako su se o Rusićevim pokušajima prevođenja liturgijskih (biblijskih) tekstova nepovoljno izrazili prosuditelji koje je imenovala Sveta Stolica[252] te kako ga je – površno poznavajući njegove uratke – naš istražitelj Šime Ljubić proglasio »borcem za pučki jezik u liturgiji« i protivnikom »rusifikacije hrvatskoglagoljskih liturgijskih knjiga«, što su u najmanju ruku pretjerane, a dijelom i netočne tvrdnje. Mlađi su se istraživači nekritički pozivali na starije (Š. Ljubića, J. Kopitara, P. J. Šafařika) pa se nastavio *začarani krug*, upozorava Japundžić (1961: 95).

[251] Stjepan Damjanović (1984, prema Blažević Krezić 2020: 132–133) ukazuje na složenu mrežu odnosa ispletenu (razgranatu) oko triju uporišta: međunarodnoga književnoga jezika (crkvenoslavenski jezik), narodnoga književnoga jezika i narodnoga govora. Očigledno je da se 18-stoljetna jezična polemika svodi na razmatranje uloge i statusa međunarodnoga književnoga jezika (uz redakcijske tipove) i narodnoga književnoga jezika, što je filološko pitanje nad kojim se podižu različita mišljenja i među ćirilometodijancima 19. stoljeća.

[252] Antun Tripković, biskup ninski, i Vasil Bošković prijevod Sv. pisma označili su *hrvatskim jezikom bosanskoga ili dubrovačkoga govora* (Japundžić 1995: 193). Njihov angažman početkom 20. stoljeća zabilježio je, navodimo kao zanimljivost, Ivan Krstitelj Tkalčić u knjizi o slavenskome bogoslužju u Hrvatskoj (1904: 114–115). U njoj je također Tkalčić istaknuo Karamanove suradnike u Rimu koji su bili istočnoslavenski unionisti, uglavnom ukrajinski redovnici bazilijanci (npr. Inocentij Piechovič, Maksimilijan Zavadski i dr.) (usp. Sgambati 1983: 106).

III.

U monografiji naslovljenoj *Matteo Karaman* (1700. – 1771.) – *Arcivescovo di Zara* (1961.) Japundžić je sudbini novocrkvenoslavenskoga jezika u 18. stoljeću posvetio nekoliko poglavlja, potanko analiziravši polemiku u koju su se upustili Karaman i Rusić. Napori koje je poduzeo u pogledu tumačenja njezine lingvističke i kulturološke važnosti potaknuti su, već smo istaknuli, krovnom temom Japundžićeve doktorske radnje. U petome poglavlju svoje knjige, pisane talijanskim jezikom, Japundžić analizira Rusićevu kritiku *Misala* i Karamanov odgovor. Primivši Propagandino pismo s priloženim tekstom *Annotazione in ordine alla versione detta Slava del Messale Romano stampato in Roma l'anno 1741*. – čijim je autorom Stjepan Rusić – Karaman je u kolovozu 1750. zamoljen da odgovori na naznačena pitanja i kritičke opaske. Podsjetimo, Rusićeva kritika sastojala se od dvaju dijelova: povijesnoga i filološkoga. U prvome povijesnome dijelu Rusić kroz *pet argumenata* iznosi svoja razmišljanja o podrijetlu slavenskoga (hrvatskoga) jezika i naroda: 1. slavenski je jezik jezik Sarmata koji se – zbog umijeća ratovanja – nazivaju i »Slavima, Slavenima, Slovanima i Slovincima (Slavnima)«; 2. taj se jezik u Dalmaciji, zvanoj Ilirik, pojavio u 6. i 7. stoljeću, ali je ondje bio prisutan i prije toga vremena te je poznat pod nazivima »slavenski, slovanski, dalmatinski i ilirski«; 3. prije toga razdoblja i pojave imena »Slaven« neki su Sarmati, poznati kao »Geti i potomci Magoga«, došli u Traciju pa su ondje, živeći u zajedništvu s Grcima, iskvarili svoj jezik pretvorivši ga u »geto-tracijsko-grčki govor«; 4. jedan je Tračanin, nastavlja Rusić, preveo Bibliju na »ćirilovski« koristeći se getskim, tračkim i grčkim jezičnim elementima, što je rezultiralo stvaranjem jedinstvenoga slavenskoga književnoga jezika, bitno različita od prethodno spomenutoga »slavenskoga«, i to onoliko koliko se »najbarbarskiji jezik Napuljskoga Kraljevstva razlikovao od rimskoga ili toskanskoga govora« (Japundžić 1961: 85).

Peti je Rusićev argument najznačajniji, stoga ga Japundžić (1961: 85) donosi u cijelosti. Rusić tvrdi da je glagoljaški prevoditelj, protivno odluci pape Ivana VIII., promijenio »ćirilovski prijevod« iako je taj prijevod bio dobar. A moderni ga korektor nije vratio ni slavenskome jeziku po običaju Svete Stolice ni na istinitost i djelotvornost teksta Vulgate, nego naprotiv, često odstupajući od »ćirilovskog jezika«, čini ga sve različitijim od slavenskoga te kolebljivijim, nesigurnijim i nedosljednijim u izričajima izvornoga teksta.[253]

[253] Jezik kritiziranoga misala prema Rusiću nije dopušteni slavenski jezik. U svom posljednjem *argumentu* Rusić tvrdi da je taj jezik protiv stava Ivana VIII., koji je priznao »da se svete stvari slave na slavenskom jeziku i da ih se dobro razumije«.

Kako bi dokazao svoje tvrdnje, Rusić je drugi dio kritike posvetio spornim primjerima rasporedivši ih u dvanaest odlomaka. Na njegovu je kritiku Karaman odgovorio dobro znanim spisom *Identità della lingua litterale Slava e necessità di conservarla ne' libri Sacri*. Podsjetimo, njegovo se djelo čuva u Arhivu Kongregacije za širenje vjere, a sastoji se od 592 stranica velikoga formata. Rukopis je vrlo lijep, napominje Japundžić (1961: 86), a knjiga je uvezana u žuti kožnati uvez sa zlatnim gravurama. Od 3. do 13. stranice prostire se Karamanovo pismo papi Benediktu XIV. Njime Karaman nastoji pojasniti motive i načela svojega rada. Na sljedećim dvjema stranicama pronalazimo pet Rusićevih *argumenata*, a od 17. do 592. stranice iznesena je opsežna Karamanova *obrana*. Prvi njezin dio, do 346. stranice, povijesnoga je i kulturološkoga karaktera, a sadrži Karamanov odgovor na pet Rusićevih »Trovo«. Drugi je dio djela – do 568. stranice – filološki, što znači da je ispunjen odgovorima na dvanaest odlomaka Rusićeve kritike. Od 569. do 592. stranice nalaze se odabrani tekstovi iz *Vulgate*.

Nadalje, Japundžić odabire prikazati i komentirati Karamanovu metodu primijenjenu u prvome dijelu spisa. Riječ je o 139 točaka ili odlomaka kojima osporava Rusićevo mišljenje, izraženo prvim četirima argumentima. Podsjeća na to da je sv. Ćiril bio Makedonac (Grk) te da nije imao kontakata s Tracijom zbog čega nije mogao mijenjati jezik riječima iz tračkoga jezika. Nadalje, ističe kako je sveti Ćiril bio utemeljitelj slavenskoga pisma, a ne jezika (usp. Graciotti 1965: 150). Priklanja se jeronimskoj (predćirilometodskoj) teoriji o postanku glagoljice ističući kako – osim ćirilice, pisma koje je utemeljio sveti Ćiril – postoji i glagoljica, pismo koje je sastavio sveti Jeronim. U crkvenim krugovima 17. i 18. stoljeća glagoljica se u pravilu naziva *jeronimskim pismom* – a tako je i s crkvenoslavenskim jezikom, odnosno glagoljskim bogoslužjem – što, uz Karamanov, mogu potvrditi i prilozi Ivana Tomka Mrnavića, Rafaela Levakovića, Ivana Paštrića i Mateja Sovića, odnosno papinske konstitucije i enciklike, primjerice *Ex pastorali munere* Benedikta XIV. iz 1754. godine.[254] Njima je sasvim sigurno blisko razmišljanje koje postanak glagoljice dovodi u vezu sa zabilješkom Hrabana Maura

[254] Karaman svoja razmišljanja o postanku glagoljice i ćirilice ponovno iznosi u *Bukvaru* (1739., 1753. // 1763., 1788.), imenujući Konstantina Ćirila autorom ćirilice, a sv. Jeronima autorom glagoljice (usp. Damjanović 2005: 13). S druge pak strane, Bartol Kašić znao je da je Jeronimovo autorstvo glagoljice teško moguće zato što taj crkveni otac nema veze sa slavenskim/hrvatskim življem koji na prostor njegova podrijetla dolazi nekoliko stoljeća kasnije (usp. Žagar 2013a: 63). Ako je ta povijesna istina onodobnim intelektualcima bila poznata, čini se da je pokroviteljstvo sv. Jeronima naglašavano iz drugih – crkvenopolitičkih – razloga (pripadnost glagoljice i glagoljaške baštine zapadnoj Crkvi, i to kao argument koji će poslužiti u njezinu novovjekovnome otvaranju prema Istoku).

(776. – 856.), franačkoga teologa iz Fulde, poslije nadbiskupa u Mainzu, kako je izneseno u spisu *De inventione linguarum*. Ondje stoji da je sveti Jeronim pronio neko staro pismo koje je sastavio filozof i kozmograf Etik, podrijetlom Skit.[255] Kako bi dokazao istinitost jeronimske teorije, Karaman poseže za dobro znanim argumentom: poziva se na glagoljski *Psaltir* Nikole Rabljanina iz 1222. za koji je poslije utvrđeno da je falsifikat.[256] Navedeno je uspio dokazati Vatroslav Jagić, ali tek početkom 20. stoljeća, točnije 1912. godine. Inače, *Psaltir* je spomenuo (fabricirao?) Ivan Tomko Mrnavić[257] u djelu *De Illyrico Caesaribusque Illyricis* iz 1603. s namjerom dokazivanja povezanosti toga slavenskoga prijevoda, čiji izvornik potječe iz 7. stoljeća, sa svetim Jeronimom (usp. Žagar 2013a: 73–74). Na taj se spomenik u 19. stoljeću poziva i otac hrvatske ćirilometodske znanosti Franjo Rački kada u knjizi *Pismo slovjensko* (1861: 85–87) – citirajući Rafaela Levakovića i Mateja Karamana – iznosi podatak o glagoljskome *Psaltiru* Nikole Rabljanina.

Na Rusićevu tvrdnju da su Slaveni – odnosno Hrvati – u Dalmaciju došli krajem 6. i početkom 7. stoljeća Karaman odgovara navodima iz djela *De bellis* bizantskoga povjesničara Prokopija, ističući kako je poznato da su se dvije invazije Slavena zbile još prije 7. stoljeća (oko 542. i 552. godine),[258] što dodatno potkrepljuje odlomcima iz djela *De administrando imperio* Konstantina Porfirogeneta, potom navodima iz djela *De Regno Dalmatiae et Croatiae libri sex* hrvatskoga povjesničara Ivana Lučića, odnosno citirajući crkvenopovijesni spis *Illyricum Sacrum* i djelo *Historia Salonitana* splitskoga povjesničara i kroničara Tome Arhiđakona. Nadalje, u djelu Tome Arhiđakona Karaman pronalazi uporište za

[255] *Aethicus* – ipak pseudonim salcburškoga biskupa Virgila (768. – 774.), nekadašnjega opata irskoga samostana Aghaboe, čiji je projekt bila kristijanizacija karantanskih Slavena.

[256] Karaman, prema Japundžiću (1961: 86), piše: »Još i prije svetoga Ćirila postojao je Psalterij pisan glagoljicom koji je napisao Teodor, posljednji solinski biskup, a prepisao/transkribirao klerik Nikola upravo prema prijevodu svetoga Jeronima te se zbog toga ne može reći da je sveti Ćiril mijenjao jezik.«.

[257] Ivan Tomko Mrnavić (1580. – 1637.) bio je hrvatski povjesničar, književnik, teolog i filozof. Iz našega je očišta važna njegova uloga u procesu sastavljanja i izdavanja *novih* glagoljskih knjiga, koji je u Rimu pokrenuo osnutak Zbora za širenje vjere (1622.).

[258] U knjizi *Tragom hrvatskoga glagolizma*, u okviru rada o Mateju Karamanu, Japundžić na hrvatskome jeziku zaključuje da Karaman pobija Rusićevu sarmatskogotsku teoriju dokazujući da su Slaveni bili u Dalmaciji još 522. godine Moderna povijest zasigurno je osporila ili relativizirala mnoge Karamanove tvrdnje, no one – polovicom 18. stoljeća – bez sumnje govore u prilog njegovoj naobraženosti (usp. Japundžić 1995: 181).

tvrdnju da je Hrvate u 7. stoljeću pokrstio papinski legat i splitski nadbiskup Ivan Ravenjanin, dok su ostale Slavene (*Li Slavi Moravi, Boemi, Panoni, Bulgari e Nerentani*) – nastavlja Karaman – pokrstili Konstantin Ćiril i Metod.

Na Rusićevo prozivanje svetoga Ćirila kvariteljem književnoga jezika, Karaman odgovara tvrdnjom da su Konstantin Ćiril i Metod bili pozvani u Rim kako bi pojasnili važnost svoje misije među Slavenima, odnosno kako bi od Pape zatražili odobrenje slavenskoga bogoslužja i posvetu slavenskih liturgijskih knjiga, uopće uspostavljene crkvene organizacije. Nakon što su bili ispitani, njihovo je misionarsko djelovanje odobreno, a njega je potvrdio i glas koji se javio s nebesa: »Omnis spiritus laudet Dominum, et omnis lingua confiteatur ei«. Sukladno istaknutomu, zaključuje Karaman, dubrovački crkvenjak nema pravo prozivati Konstantina Ćirila kvariteljem jezika.

Nakon što je opisao gdje se rabe slavenska liturgija i svete »bizantsko-slavenske« liturgijske knjige, Karaman iznosi podatke o poznatim rukopisnim i tiskanim glagoljskim misalima i brevijarima.[259] Pojašnjava kako Slaveni u 7. stoljeću nisu govorili ni »bošnjačkim« ni »dalmatinskim« dijalektom (narječjem)[260]. Podsjeća na to da je jezik živa materija, podložna promjenama, zbog čega je kontinuirana revizija liturgijskih knjiga ne samo poželjna nego i neophodna. Nadalje, Japundžić svraća pozornost na dio Karamanova teksta u kojemu je podcrtana razlika između književnoga i pučkoga (vulgarnoga) slavenskoga jezika, kao i na Karamanovo zauzimanje za književni jezik, onaj koji je u stanju povezati Južne i Istočne Slavene, katolike i unioniste (*unijate*), odnosno pravoslavne, koji će se k

[259] Od kanonskih je spomenika u Karamanovo vrijeme poznat samo *Assemanijev evanđelistar,* stoga se u raspravi *Identità della lingua litterale Slava* (1753.) prvi put spominje njegovo iznašašće (1736.). Japundžić navodi da su u ovome dijelu rasprave važni Karamanovi izvaci i na latinski jezik prevedeni tekstovi iz *Zaglavskoga* i *Saljskoga brevijara*, izgubljenih knjiga na koje se, posredstvom Karamanova teksta, u 19. stoljeću poziva Ivan Berčić, kako čitamo u knjizi *Dvie službe rimskoga obreda za svetkovinu svetih Ćirila i Metuda* (tzv. ljubljanska odnosno saljska i mlađa, novljanska odnosno zaglavska služba, usp. Berčić 1870: 13, 22–53, uz treću otkrivenu u *Mavrovu brevijaru* iz 1460., usp. Japundžić 1995: 18–20, vidi i: Pantelić 1965: 110). Inače, Berčić se o Karamanovoj znanstvenoj kompetenciji pozitivno izražava: »Ovaj zanimivi rukopis (*Identità della lingua litterale Slava*, op. a.) jasno pokazuje, da je Karamanu bila poznata slovenska književnost ne manje nego najvećim učenjakom toga vieka« (1870: 25).

[260] Izrazi zasvjedočeni u izvornom Japundžićevu tekstu (odnosno u Karamana i/ili Rusića) nisu, razumije se, usklađeni sa suvremenom dijalektološkom terminologijom (»dialetto bosniaco«, »dalmata«, 1961: 88). Uz prijevod *dijalekt* susreće se i prijevod *narječje* (usp. prijevod u rječniku i gramatici Jakova Mikalje, https://retrogram.jezik.hr/gramatike/della-bella/?stranica=%7B%22pages%22%3A%5B6%5D%2C%22view%22%3A%22fulltext%22%7D, stranica posjećena 2. prosinca 2024.).

tomu iskazati kao konkurentno jezično sredstvo u odnosu na protestantski pučki (vulgarni) jezik. U drugome dijelu svoje obrane, koji je u potpunosti filološki, Karaman odgovara na peti Rusićev argument, tj. na sve kritičke opaske koje je uputio njegovu izdanju *Misala* (1741.). U njemu do izražaja dolaze Karamanova filološka kompetencija, originalnost, kreativnost i svestranost. Japundžić (1961: 89) napominje kako mu se čak i sa stajališta moderne filološke znanosti malošto može prigovoriti.

Prateći Rusićeve opaske, Karaman niže argumente kojima potkrepljuje svoje jezične odabire, citira više od pedeset različitih rukopisa, poziva se na ugledne autore i tekstove. Taj je dio svoje rasprave podijelio na dvanaest članaka ili paragrafa, nudeći odgovor(e) na dvanaest Rusićevih odlomaka. Budući da je Karamanova rasprava izuzetno opširna, Japundžić je odabrao i razjasnio tek nekoliko primjera koji mogu potvrditi snagu Karamanove argumentacije i narav Rusićevih prigovora. Ovdje donosimo tek djelić toga Japundžićeva izbora (1961: 89–93):

1. Rusić: glagol *naidet* sastavljen je od *na* (*in*) i *iti* kao što je *nahodit* sastavljen od *na* i *hoditi*. Riječ je o prezentu, što znači da futur glasi *naitiće*.

   Karaman: – *na* – *super*; *in* je *v*, argumenti: znak križa oblikujemo kako nas je naučio Inocent Grgić – *na čelo*, *na persi*... govoreći *V ime Oca*...; *Gramatika* Ardelija Della Belle: *skoćio je na odar*; *naidet* – *supervenit*; *iti* i *hoditi* imaju isto značenje i u književnome slavenskom i u *dalmatinskome* i *bošnjačkome dijalektu* (*narječju*)[261]: Della Bella potvrđuje *andare*, *ire* – *iti, hoditi*. *Trojezični rječnik* (Moskva, 1704): *idu* – *eo*, *gradior*; *hoždu* – *eo*, *gradior*. Prvi je glagol u jednostavnome obliku prezent, a u složenome futur (ili zadržava cijelu prepoziciju: *zaidu* – *accedam*; *dojdu* – *veniam*; ili *izidu* – *egredior*; *vnidu* — *introibo* i sl.). Drugi glagol, bilo da je jednostavan, bilo da je složen, uvijek označava prezent i – ovisno o vrsti prijedloga/prefiksa – ima različita značenja: *hoždu* – *eo*, *gradior*; *izhoždu* – *egredior*; *procedo*; *vhoždu* – *ingredior*, *introeo*; oblik *najtiće* je *dalmatinizam*, s futurom tvorenim pomoću infinitiva i prezenta pomoćnoga glagola *volo* – *hoću*.

2. Rusić: *sila Višnjago* – *vis Altioris*, jer *sila* znači *vis*, a *Višnji* je komparativ, dok superlativ glasi *Previšnji*.

   Karaman: *sila* nije *vis*, kako pokazuju sljedeći primjeri: *Deus virtutum nobiscum* – *Gospod' sil s' nami* (Ps. 45, 12 – Brev. Glag.). – *Scripturas neque*

[261] »(...) dialetto Bosnese e Dalmatino« (Japundžić 1961: 90).

virtutes – Pisanija ni sili (Mt 22, 29 – Bibl. Slava[262]). »Ako *vis* znači snaga, postoji *krjepost'*: *Ex omnibus viribus suis. — Vseju krjepostiju tvojeju* (Lk 10, 27 – Bibl. Slava). Ako *vis* znači nasilje, ima riječ *nužda*; *Adduxit illos sine vi. – Privede ih ne nuždeju* (Mt 5, 26 – Bibl. Slava). Ako znači moć, onda se mjesto prepušta obliku *sila*: *Tribunus cum vi magna eripuit eum. – Tisjaščnik mnogoju siloju ishiti jego*«. Takvo značenje riječ *sila* ima i u *dalmatinskome* i *bošnjačkome dijalektu* (*narječju*): *Tvoje težke ruke sila. — Di tua pesante mano la possanza* (Gundulić).

Višnji nema pozitiv, on je jednostavno superlativ (kao *summus*) i takva se riječ može naći u misalima i brevijarima obaju obreda. Evo primjera: *Gloria in altissimis Deo. — Slava v' višnjih Bogu* (Lk 2, 14). Isto možemo naći i u lekcionarima tiskanima na pučkome (vulgarnome) jeziku, kao npr. u *Lekcionaru Bernardina Splićanina* (1495.), potom u *Zborovčićevu* i *Bandulavićevu lekcionaru*. Evo i primjera: *Kunem ti se Višnjim s Nebi. – Juro tibi per Altissimum de Caelo. – Višnji Duhom Božanstvenim. – Nje napuni čisto krilo. – Altissimus Spiritu divino. Ejus implevit purum sinum.*[263] *Misli o dušo – tač cviliti – i truditi – rad Višnjega – Cogita Anima – sic flere – et laborare – propter Altissimum*.[264]

Altior u književnom slavenskom *viššij*, u *bosanskome dijalektu* (*narječju*, *govoru*) dolazi s jednim š. *Viši pasom. – Altior a cingulo sursum. – Viši glavom. – Altior capite* (*Kristijada*). *Ako može ka stvar biti – od Višnjega viša vieku. – Si potest aliqua res esse. – Altissimo altior umquam* (*Uzdasi Mandalijene pokornice*).

3. Rusić: *Tak nas da ne pošćujet čelovik – Sic nos habeat in honore homo (immo sic nos ut non habeat in honore homo) – non habeat in honore* jer *ne* je isto što i *non* i *poštovati* od čega dolazi *pošćujet* je isto što i *habere in honore*.

   Karaman: Ne piše *ne pošćujet,* nego *nepšćujet'*; jednostavan glagol, a ne složen. Rastaviti slog *ne* i umetnuti slovo *o* poslije *p*, to je krivotvorenje pisma. *Habere in honore* u *bosanskom* i *dalmatinskom dijalektu* (*narječju*) kaže se

[262] Slavenska *Biblija* koju je 1581. dao tiskati Konstantin Ostrovski, a potom ju je 1661. godine patrijarh Nikon (1651. – 1667.) dao ispraviti i ponovno tiskati u Moskvi.

[263] *Kristijada* – djelo Junija Palmotića (1607. – 1657.); prepjev latinskoga spjeva M. G. Vide koji je posvećen švedskoj kraljici Kristini, promicateljici katoličke obnove.

[264] *Uzdasi Mandalijene pokornice* – barokni religiozni spjev Dubrovčanina Ignjata Đurđevića (1675. – 1737.).

poštovati, a ne *pošćovati*. Lik *nepšćujet'* nalazi se u Levakovićevu *Brevijaru*, i imaju ga i bazilijanci, kao i obje Biblije, i odgovara latinskomu *aestimare*.

Primjeri: *Existimabam ut cognoscerem – Nepšćevah' razumjeti* (Ps 72, 16). *Donum Dei non existimasti – Dar' Božij nepšćeval' jesi* (Dj 8, 20).

4. Rusić: *Bog bje Slovo. – Deus erat Sermo... Vse tiem bišja. – Omne ipso fuit*. Nazivati Sina Božjega riječju *Slovo – Sermo* podsjeća na Calvina i novotare. (...)

   Karaman: *Bog bje Slovo. Deus erat Verbum... Vsja tjem bišja. Omnia per ipsum facta sunt*. U slavenskome jeziku postoje četiri riječi različitoga značenja koje odgovaraju latinskoj riječi *verbum*: *glagol'* : *verbum*; *rječ* : *sermo*, *dictio*, *verbum*, *loquela*, *eloquium*; *slovo* : *verbum, dictum, sermo, oratio, ratio* (*Trojezični rječnik*); *besjeda* : *parlare, sermo, locutio* (Mikalja); *discorso* (Della Bella); i *sermone* je *besjedovanje* (Della Bella). Primjeri: *Usliši glagoli moja. – Exaudi verba mea* (Ps 16, 7). *Ne sut' rječi. – Non sui loquelae* (Ps 18, 4). *Da usladitsja jemu besjeda moja. – Jucundum sit ei eloquium meum* (Ps 103, 35). U danome se primjeru misli na božansku Riječ (*Verbo Divino*), stoga u crkvenim knjigama pronalazimo konstrukciju *Slovo Božie*. U pučkome (vulgarnome) jeziku riječju *Slovo* imenujemo Božju Riječ (*Verbum Dei*), ali je i oblikom *riječ* moguće izraziti značenje božanske Riječi (*Verbo Divino*): *Rječ Božja, Sin Božji – Verbum Dei* (Mikalja). (...)

Nakon iznesenih primjera, Japundžić čitatelja podsjeća na moderne slavističke *protivnike* Karamanova lika i djela. Među njima ističe Jerneja Kopitara (1836: 16–17) koji je Karamanu zamjerio provedbu nasilne *rusifikacije* u hrvatskoglagoljskim liturgijskim knjigama.[265] Nadalje, držao je da Karaman nije imao dovoljno znanja o povijesti i prirodi crkvenoslavenskoga jezika zbog čega je načinio mnoštvo pravopisnih i jezičnih pogrešaka, čak i u odnosu na istočnu/*rusku* novocrkvenoslavensku normu. Oštar kritičar Karamanove pravopisne i jezične reforme, provedene u hrvatskoglagoljskim liturgijskim knjigama, bio je i hrvatski povjesničar, arheolog i slavist Šime Ljubić. Istaknuti su znanstvenici oblikovali i osnažili negativnu percepciju Karamanova lika i djela koja se u hrvatskoj filološkoj znanosti održala sve do danas. S druge pak strane, Rusić postaje »viteškim

[265] Slično je u nas postupio Ivan Broz, držeći da je Karaman »misleći najbolje, uradio zlu i goru«, zbog čega na njegov misal »diže se vika« (1888: 124). O kritikama *Karamanova misala* i njegove jezične koncepcije u novije je vrijeme pisao Mile Bogović (2019: 185–189).

borcem« za pučki (vulgarni) jezik koji treba nadvladati *mrtvi* crkvenoslavenski (Ljubić 1869: 464), što nije u potpunosti točno, upozorava Japundžić (1961: 95–96). Šime Ljubić očigledno nije dobro poznavao Karamanova *razmišljanja* i Rusićeve *osvrte* (anotacije), tj. prijevode zbog čega je izveo nekoliko pogrešnih – ili barem djelomično točnih – zaključaka, napominje Japundžić (1961: 99–102, 1995: 181–183). U njegovim se radovima Rusić predstavlja kao protivnik Karamanove *rusifikacije Misala*, uopće crkvenoslavenskoga jezika; potom kao promicatelj živoga (narodnoga) jezika u liturgiji. Potaknut istaknutim, Japundžić upozorava da Rusić nikada nije izrijekom spomenuo *rusifikaciju*. Onodobna slavistička znanost još nije ustalila terminologiju niti je razvila danas dobro znanu periodizaciju crkvenoslavenskoga jezika, tzv. razlikovanje kanonskih i redakcijskih/recenzijskih spomenika. Osim toga, neosporno je da hrvatska crkvenoslavenska tradicija poznaje mnoštvo sačuvanih spomenika, ali nema raspisanih gramatika i rječnika (staro)crkvenoslavenskoga jezika. To znači da je Rusić poznavao samo azbukvare iz kojih je crpio osnovna znanja o (staro)crkvenoslavenskome jeziku, njegovoj slovopisnoj i pravopisnoj normi. Nadalje, Rusić nikada nije izravno promicao ideju o narodnome jeziku slavenskih liturgijskih knjiga.[266] Do toga zaključka dolazimo posredno, tek nakon što promotrimo jezik njegovih prijevoda koji zasigurno nije crkvenoslavenski. Potonji je jezik Rusić smatrao nesavršenim izumom Konstantina Ćirila (odnosno »heretika Metoda«) koji prikriva mnoga krivovjerja. Istom se žestinom obrušio na glagoljično pismo držeći ga izumom »heretika Metoda«, a ne sv. Jeronima, kako se tada mislilo.[267] Rusić zapravo nije podržavao slavensku liturgiju – bila ona na crkvenoslavenskome ili na *deriviranome* govornom/živom jeziku.[268] Njegov se lekcionar ne može suprotstaviti tomu zaključku jer je uporaba lekcionara pisanih živim jezikom u latinskoj liturgiji poznata još od *antike*, naglašava Japundžić (1961: 100). Ovu tvrdnju

[266] Japundžić ističe kako je Rusić zaista dobro poznavao hrvatski jezik i njegovu razvojnu putanju. S druge pak strane, pretpostavka uvođenja živoga jezika u liturgiju kosi se s dvanaest *annotazioni*, kojima on tvrdi da se sveti obredi ne mogu slaviti na nekom drugom jeziku osim na latinskom i grčkom.

[267] O »heretiku/krivovjercu Metodu«, koji pronalazi »gotska« (glagoljska) pismena, prve pouzdane podatke nalazimo u već spomenutome spisu *Historia Salonitana* Tome Arhiđakona iz 13. stoljeća. Ondje su naime zabilježene pojedinosti o sudbini slavenskoga bogoslužja na Splitskome crkvenom saboru 1059./1060. (poglavlje XVI.) (usp. Klaić 1965: 259–261). Pitanje staroslavenskoga bogoslužja i glagoljice otvoreno je još u 10. stoljeću na Splitskim crkvenim saborima 925. i 928., kao i u pismima pape Ivana X. i Lava VI., o čemu doznajemo iz djela *Historia Salonitana Maior* (16./17. stoljeće) (usp. Bratulić 2019: 115).

[268] Pederin bilježi ovaj Japundžićev stav, premda kod Rusića uočava »simpatije za hrvatski, dakle književni jezik koji inače služi za vjerski indiferentne svrhe« (1987: 111).

precizira navođenjem hrvatskoga lekcionarskog prvotiska – tzv. *Lekcionara Bernardina Splićanina* iz 1495. godine.

IV.

Iako nemamo razloga sumnjati u istinitost izreke koja razdoblje istočnoslavenizacije hrvatskih glagoljskih liturgijskih knjiga naziva »tužnom stranicom u povijesti hrvatskoga glagolizma«, nepravedno je i netočno svu krivnju i odgovornost za taj proces pripisati Mateju Karamanu. Japundžić nas je polovinom 20. stoljeća među prvima upozorio na činjenicu da je proces istočnoslavenizacije hrvatskih glagoljskih liturgijskih knjiga počeo stotinu godina prije Karamana te da je spomenuta norma, opisana i propisana gramatikama Lavrentija Zizanija (Vilno 1596.) i Meletija Smotrickoga (Jevje blizu Vilna 1619.), dosljedno primijenjena još u *Levakovićevu brevijaru* iz 1648.[269]

Nadalje, Karamanovi su stavovi o važnosti *književnoga slavenskoga jezika*, kao i njegova razmišljanja o postanku glagoljice, u skladu s vremenom i okruženjem u kojemu je djelovao. Zastupajući ih, iskazao se kao odlično obaviješten znanstvenik i predani praktičar. Dotada otkrivene kanonske crkvenoslavenske spomenike i hrvatskoglagoljske liturgijske knjige vrlo je precizno opisao zbog čega su njegovi prilozi obvezna lektira današnjih znanstvenika/slavista, ili bi to svakako trebali biti. Djelujući u vremenu koje nije štedjelo hrvatsko glagoljaštvo, Karaman se iskazao kao vrstan poznavatelj crkvenoslavenskoga jezika,[270] kako hrvatskoga tako i istočnoga/ruskoga tipa, potom kao promicatelj reformirane glagoljske azbuke, a najzad i kao znalac hrvatskoga jezika, njegove dijalektne raslojenosti i puta kojim je kročio u svijet knjige, najavljujući prevlast vernakularne pismenosti. Što je stasao u takva autora, Karaman može zahvaliti polemici s Rusićem, odnosno raspravi *Identità della lingua litterale Slava,* (1753.). Što je u hrvatskoj filologiji napokon dobio zasluženu istraživačku pozornost, u okviru koje su za-

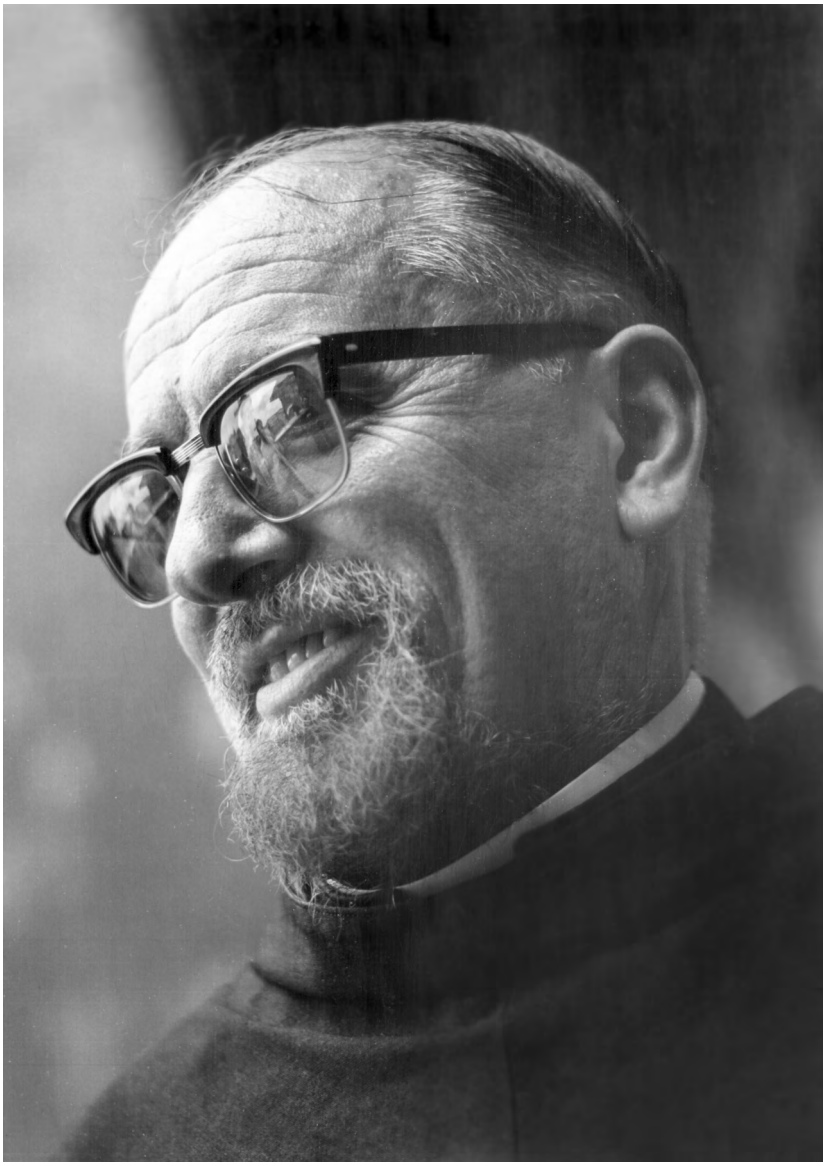
[269] Naglašena *rusifikacija Levakovićeva brevijara* (1648.) provedena je prema izričitome nalogu pape Urbana VIII., a uz pomoć cenzora – biskupa Metodija Terleckoga. Jerko Fućak (1975: 112) također je upozoravao da je *rusifikacija* vrlo dosljedno provedena u spomenutome *Brevijaru*, odnosno godinama prije Karamanova djelovanja.

[270] Uostalom i kao apologet hrvatskih glagoljaša pred Rimskom kurijom koji sasvim sigurno priprema put onoj odlučujućoj borbi za hrvatsko glagoljaštvo koja će se zbivati u drugoj polovici 19. (pa i prvoj polovici 20. stoljeća) kada su se među njegovim protivnicima našli ne samo dionici Rimske kurije nego i austrijske, odnosno ruske diplomacije, a oslabljenima su glagoljaši bili i unutar sebe samih (usp. Kovačić 1971: 354).

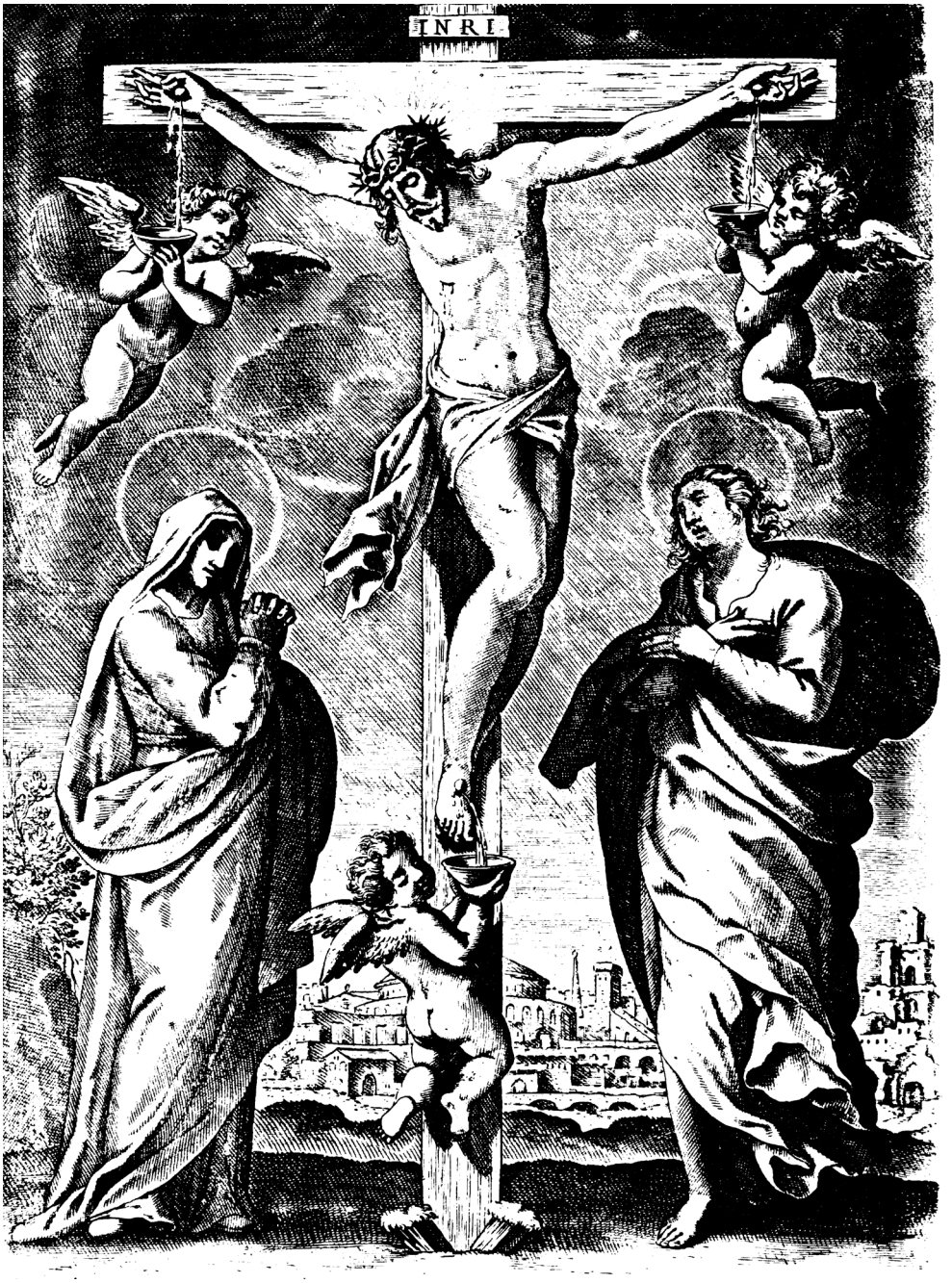
mijećene njegove znanstvene i ljudske kvalitete, Karaman pak može zahvaliti prekaljenomu hrvatskom glagoljašu, franjevcu trećoredcu, Srijemcu, Cvelferu i Drenovčaninu Marku Japundžiću.

Slika 2. Matej Karaman (6. lipnja 1700., Split – 7. svibnja 1771., Zadar), glagoljaš, pisac, splitski duhovnik i zadarski nadbiskup (Japundžić 1961: 17)

Slika 3. Fra Marko Japundžić (Drenovci, 1914. – Odra, 2000.), franjevac trećoredac glagoljaš, znameniti istraživač glagoljaštva (fotografija: Samostan sv. Franje Asiškoga, Odra)

Slika 4. ***Raspeće – Karamanov misal*** **(1741.)**

19.
STOLJEĆE:

Novaja maša glagoljaša

(o pismu i jeziku *novih* knjiga hrvatskih glagoljaša)

Ivan Radetić: *Popularnim slogom o knjigi staroslovenskoj*

I.

Iako je bio profesor teologije i klasične filologije, Ivan Radetić (Senj, 1835. – Senj, 1914.) čitavoga je života predavao hrvatski jezik i hrvatsku književnost (Peleh 1975: 392) na što se – zapravo posve prirodno – nadovezala njegova angažiranost u nastavi staroslavenskoga jezika pri senjskom bogoslovnom sjemeništu. Kako su nastavna zaduženja oduvijek *tijesno skopčana* sa znanstvenima, Radetićevi istraživački napori i spisateljski rad također su ostavili značajan trag u slavenskoj/hrvatskoj filologiji. Unatoč istaknutomu, čini se da mlađa generacija paleoslavista i paleokroatista nije na primjeren način upoznata s njegovim filološkim prinosima. Znanstvene studije – pa i najpoznatiju *O dativu u slovenštini* (Rad JAZU, XXI, 1872.) – Radetić je objavljivao u *Književniku, Radu Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Vijencu* i programima gimnazija – osječke i senjske – u kojima je službovao.[271] Autor je dviju zapaženih znanstvenih knjiga – *Pregled hrvatske tradicionalne književnosti* (Senj, 1879.) i *Predavanja o knjigi staroslovenskoj* (Senj, 1896.). Prvo, znanstvenoj zajednici poznatije i dostupnije djelo drži se važnim naslovom u povijesti proučavanja hrvatske usmene književnosti. Drugo pak djelo valja odrediti kao udžbenik s namjerom sažimanja i populariziranja znanstvenih spoznaja onodobne (paleo) slavističke znanosti. U uvodnim napomenama svojih *Predavanja* autor navodi poticaje za nastanak spomenute knjige. Budući da je 1893. preuzeo ulogu profesora »staroslavenskoga crkvenoga jezika i književnosti« u senjskom bogoslovnom sjemeništu, odlučio je sastaviti »svakomu pristupnu ručnu knjigu« s osnovama staroslavenske i starohrvatske – poglavito glagoljske – pismenosti.

[271] U programu/izvještaju senjske gimnazije objavio je dvije značajnije rasprave: *Rezultati jezikoslovnoga ispitivanja u pogledu staroslavenskoga i hrvatsko-srpskoga genitiva* (1871.), *Nekoliko rieči o Maruliću i njegovoj školi* (1877.). *Vijenac* je također objavio dvije Radetićeve rasprave: *Narodno pripovijedanje* (1875.) i *Narodno pjesništvo* (1876.). Lusterova tiskara u Senju otisnula je njegov *Pregled tradicionalne književnosti* (1879.), a Ivo Hreljanović objavio je Radetićeva *Predavanja o knjigi staroslovenskoj* (1896.) (usp. Antić 1975: 157).

Njome se imaju služiti svećenici glagoljaši (u nastajanju), ali i svjetovnjaci zainteresirani za naznačenu problematiku.[272]

Namjera je ovoga priloga stjecanje uvida u sadržaj i strukturu nastave staroslavenskoga jezika koja se tijekom druge polovice 19. stoljeća održavala u hrvatskim biskupijskim sjemeništima. U to je vrijeme slavistička znanost strelovito napredovala, ali je ćirilometodska baština na hrvatskome kulturnom tlu postupno odumirala, napose staroslavenska liturgija, čemu je pridonijela sinergija raznih činitelja, među ostalima neadekvatna izobrazba svećenika glagoljaša, istočnoslavenizacija (rusifikacija, ukrajinizacija) hrvatskoglagoljskih liturgijskih knjiga, odnosno oskudijevanje u novim liturgijskim izdanjima i nezadovoljstvo postojećima. Usto, uporabom šćaveta i hrvatskoga obrednika jačala je pozicija narodnoga jezika u liturgijskoj praksi, a službena politika Austro-Ugarske Monarhije nije bila naklonjena staroslavenskomu bogoslužju i ćirilometodskoj ideji.[273] U njima je prepoznavala elemente panslavizma i austroslavizma, osobito nakon što je 1880. objavljena enciklika *Grande munus* pape Lava XIII. kojom su kult i svetkovina Svete braće zahvatili čitavu Katoličku Crkvu, a zakonitost staroslavenskoga bogoslužja iznova je potvrđena, na tragu odluka iznesenih u dokumentima njegovih prethodnika: pismu *Industriae tuae* pape Ivana VIII. (880.) i konstituciji *Ex pastorali munere* pape Benedikta XIV. (1754.). Sljedbenici istočne Crkve i pripadnici ruske diplomacije bili su osobito osjetljivi na završne odrednice enciklike pape Lava XIII. kojima se moli za »volju otpadnika da se pravom Crkvom opet sjedine« (usp. Šanjek 1993: 99; Reljanović 2001: 361). Dobro je znano tko se i na koji način njima usprotivio, počevši s pravoslavnim vladikama Gerasimom Petranovićem, Stefanom Kneževićem i Teofanom Živkovićem (Lukić 2014a: 222–225; Vukšić 2001: 294–296; Damjanović 2024: 13–29). Sadržaj

[272] Norma (hrvatskoga) crkvenoslavenskoga jezika tijekom srednjega vijeka također se usvajala formalnim obrazovanjem. Školovanje budućih svećenika glagoljaša odvijalo se u kaptolskim i redovničkim školama, odnosno u kući iskusnoga župnika, zahvaćajući širi krug zainteresiranih pojedinaca, pa i one koji neće postati svećenicima (usp. Strohal 1915: 18–29; Lozić Knezović i Galić Kakkonen 2010: 217; Eterović 2014).

[273] Papinski nuncij u Beču A. Galimberti tumači kako se odobrenje dano Crnoj Gori nakon potpisana konkordata (18. kolovoza 1886.), kada je posebnim kodicilom objavljenim 29. ožujka 1887. iskazano pravo na upotrebu crkvenoslavenskoga jezika u bogoslužju katoličkih Crnogoraca Barske nadbiskupije (usp. Jovović 2005: 194–196), ne može proširiti izvan nje, odnosno u hrvatskim biskupijama pod kapom Austro-Ugarske Monarhije (Fućak 1975: 138). Najprije je odlučeno da će se crkvenoslavenske liturgijske knjige, potrebne Barskoj nadbiskupiji, otisnuti građanskom ćirilicom, međutim naknadnim je kodicilom od 15. ožujka 1890. papa Lav XIII. odlučio da se crkvenoslavenske liturgijske knjige imaju otisnuti glagoljicom (kako stoji i u gore spomenutim dekretima Svete Stolice).

enciklike *Grande munus* gorljivo je branio ćirilometodski predvodnik u Hrvata – đakovački i srijemski biskup J. J. Strossmayer. Povrh austrijske i ruske diplomacije, ekumenskoj sastavnici ćirilometodske ideje, praćenoj željom za uspostavom staroslavenske liturgije u svim hrvatskim biskupijama (pa i šire), protivili su se i svećenici i vjernici kojima je taj jezik postao nerazumljiv. Naposljetku je i Sveta Stolica ustuknula pa je, izgubivši mogućnost zbližavanja s Rusijom, počela pristajati uz austrijsku politiku antipanslavizma i antiaustroslavizma (usp. Fućak 1975: 110, 137), što djelomice mogu potvrditi dekreti o staroslavenskome bogoslužju u hrvatskim biskupijama koje je Sveta Stolica iznosila krajem 19. i početkom 20. stoljeća, točnije 1892. i 1898., potom 1900.[274] i 1902. te 1906. godine. Iako je njima propisala uporabu crkvenoslavenskoga jezika u onim župama u kojima slavensko bogoslužje zakonito postoji, davši mu prednost pred modernim ili pučkim jezikom, Kongregacija za obrede spomenutim je dekretima također nastojala kontrolirati – ograničiti i centralizirati – povlasticu *glagoljanja*. Dekret iz 1892. bio je upućen zagrebačkomu, goričkomu i zadarskomu metropolitu. Uz prvu (već istaknutu) točku, tim je dekretom Sveta Stolica zabranila služenje mise latinskim i (staro)slavenskim jezikom.[275] Njime je također uspostavljeno pravilo prema kojemu se povlastica glagoljanja vezuje za mjesta (crkve), a ne za osobe (svećenike). Tim strogim pravilima nisu mogle udovoljiti brojne hrvatske župe[276] zbog čega su se u javnosti izražavale sumnje u naklonjenost Svete Stolice (monarhijskim) Slavenima. Objavljivane su pritužbe, izražavani su strahovi i nejasnoće u pogledu tumačenja i provođenja donesenih odredaba (usp. Lukić 2011a: 44), stoga nas ne treba čuditi što je novi glagoljski *Misal* (1893.),[277] koji je

[274] Dekret iz 1900. godine odnosio se na Zadarsku nadbiskupiju i podrazumijevao je ublažavanje restriktivnih odredbi dekreta iz 1898. Vidjeti više u: Grijak 2019: 105–106.

[275] Iznimku predstavlja čitanje/pjevanje poslanice i evanđelja koje se, nakon latinskoga, smjelo ponoviti u (staro)slavenskome jeziku.

[276] Spomenutim je dekretima također propisana uporaba *Parčićeva misala* koji su, odmah nakon njegova otiskivanja 1893., u svoje dijeceze uveli senjsko-modruški i krčki biskup (usp. Lukić 2001: 173–176). Bozanić ističe kako u Krčkoj biskupiji šćavet nikada nije potpuno zaživio pa se biskupskoj odredbi o uporabi *Parčićeva misala* nije protivilo. S druge pak strane, u susjednoj Senjskoj biskupiji zabilježena su ozbiljna negodovanja. Svećenici i vjernici pobunili su se protiv uvođenja *Parčićeva misala* nazivajući njegov (novo)crkvenoslavenski jezik i glagoljsko pismo *vlaškim* (usp. Bonefačić 1903: 24–26; Fućak 1975: 136; Bogović 1993: 73–76; Bozanić 1991: 50).

[277] Punim naslovom *Rimьski Misalь slavênьskimь ezikomь presv. G. N. Urbana Papi VIII povelěniemь izdanь – Missale Romanum Slavonico idiomate ex Decreto Sacrosancti Concilii Tridentini restitutum s. Pii V Pontificis Maximi jussu editum Clementis VIII. Urbani VIII et Leonis XIII auctoritate recognitum* (Rim, Congr. de Propaganda Fide, 1893.; [2]1896.; [3]1905.). Godine 1927. pod Vajsovom je urednič-

u Rimu sastavio i uredio hrvatski filolog Dragutin Antun Parčić, najprije objavljen za katolike Barske nadbiskupije, i to nakon što je kneževina Crna Gora 18. kolovoza 1886. sklopila konkordat sa Svetom Stolicom (Lukić 2012: 317, 321). Budući da je dekret iz 1892. različito tumačen i primjenjivan, zbog čega je među biskupima i svećenicima *sijao sjeme razdora*, izazivajući zabrinutost pobornika staroslavenskoga bogoslužja, Sveta Stolica je 5. kolovoza 1898. donijela novi dekret kojim su se nastojala pojasniti već iskazana pravila, sada razložena u 14 točaka (Prodan 1904: 45–50; Fućak 1975: 144–146; Bozanić 1991: 48). Dovoljno je naglasiti kako je novim dekretom podcrtano pravilo o uporabi crkvenoslavenskoga jezika u liturgiji: ono se smatra realnom povlasticom određenih crkava, a ne osoba (svećenika). Nadalje, raspisani su kriteriji za utvrđivanje župa u kojima se može ostvariti/zadržati povlastica glagoljanja. Isprave i izjave vjerodostojnih svjedoka trebaju jamčiti da je na tim prostorima staroslavensko bogoslužje u neprekidnoj uporabi barem posljednjih trideset godina. U crkvama koje su izborile pravo na slavensko bogoslužje mora zaživjeti čista crkvenoslavenska liturgija, bez latinskoga i/ili narodnoga jezika. Sveta Stolica odobrava liturgijske knjige kojima će se koristiti svećenici glagoljaši, a one smiju biti otisnute samo glagoljičnim pismom. Iako su vjernici svećenicima dužni odgovarati (i pjevati) na staroslavenskome jeziku, u prvo im je vrijeme dopušteno služenje latiničnim knjigama – vjerojatno stoga što su im crkvenoslavenske nerazumljive. Glagoljaške se crkve mogu koristiti i slavenskim obrednikom čije je sastavljanje i tiskanje nadzirala Sveta Stolica.[278] Slijedi napomena koja je u svjetlu našega istraživačkoga zadatka

kom palicom objavljena latinična inačica hrvatskoga novocrkvenoslavenskog *Misala* pod naslovom *Rimski misal slověnskim jezikom přěsv. G. N. Urbana Papi VIII povelěnjem izdan – Missale Romanum Slavonico idiomate ex Decreto Sacrosancti Concilii Tridentini restitutum s. Pii V Pontificis Maximi iussu editum, a Pio X reformatum et SSmi D. N. Pii XI auctoritate vulgatum* (Rim, Congr. de Propaganda Fide, 1927.).

[278] Hrvatski svećenik, političar i književnik Ivo Prodan početkom 20. stoljeća isticao je kako su Hrvati posebni stoga što su u Rimu izborili pravo na slavensko bogoslužje koje podrazumijeva povlasticu glagoljanja, ali i uporabu živoga jezika u svim svetim činima i molitvama izvan mise (»hrv. Ritual«), kao i u samoj misi, što se tiče »Epistole i Vangjelja« (1904: 44). Jerko Fućak (1975: 65) i Marko Japundžić (1995: 195) navode kako je Tridentskim koncilom ozakonjeno pravo staroslavenske službe Božje te da je u tom pravu sadržano pravo lekcionara na narodnome jeziku, odnosno pravo prijevoda perikopa (čitanih na svetoj misi) na narodni jezik. Vuk Tadija Barbarić napominje kako su prvi hrvatski lekcionari zasigurno bili dijelom paraliturgije, kao sekundarna pojava koja ukazuje na to da Crkva zapravo nikada nije odobrila nesmetanu uporabu narodnoga jezika u liturgiji (pri čemu, naravno, ne mislimo na staroslavensko bogoslužje, odnosno na povlasticu glagoljanja). Sadržaj i uporaba hrvatskih lekcionara stabilizirat će se nakon Tridentskoga koncila, navodi Barbarić (2017: 7–8), pa će svi naši tiskani lekcionari nakon toga vremena biti usklađeni s novim (reformiranim i obvezujućim) liturgijskim

iznimno zanimljiva, što će – nadamo se – pokazati nastupajuća poglavlja knjige. Tiče se izobrazbe svećeničkih kandidata po biskupijskim sjemeništima u kojima je – riječima Kongregacije obreda – važno promicati studij latinskoga i staroslavenskoga jezika.[279] U sjemeništima biskupija koje imaju pravo na staroslavensko bogoslužje – pa i u onima koje to pravo nisu izborile, iako ga svesrdno podržavaju – uspostavljaju se nove staroslavenske katedre ili se obnavljaju ugasle. Spomenute su *rimske odredbe* u izravnoj vezi s odlukom senjskoga biskupa J. Posilovića da obnovi staroslavensku katedru unutar svoga biskupijskoga sjemeništa te da ju povjeri profesoru Ivanu Radetiću.

II.

Tijekom istočnoslavenizacije (rusifikacije) hrvatskoglagoljskih liturgijskih knjiga u 17. i 18. stoljeću na hrvatskome kulturnome prostoru djeluju dva istaknuta

knjigama (*Brevijarom* iz 1568. i *Misalom* iz 1570.). Službena zabrana *šćaveta* (hrvatski lekcionar naziva se šćavetom, međutim tim je nazivom općenito zahvaćena uporaba pučkoga jezika i latiničnoga pisma u ondašnjim liturgijskim knjigama) javlja se unutar glagoljaškoga sociolingvističkoga kompleksa, i to nakon što je zaživio proces istočnoslavenizacije hrvatskoglagoljskih liturgijskih knjiga. Iznosi ju papa Benedikt XIV. u konstituciji *Ex pastorali munere* 1754. Vidjet ćemo da su se borci za slavensko bogoslužje tijekom 19. i 20. stoljeća redovito pozivali na oba iskazana prava: pravo na crkvenoslavenski liturgijski jezik (sadržan u misalu i brevijaru), a onda i na hrvatski lekcionar i obrednik. Uostalom, Dragutin Antun Parčić uz crkvenoslavenski *Misal* 1893. objavljuje i hrvatski latinični *Ritual*, a biskup Strossmayer bio je zaslužan za otiskivanje hrvatskoga *Obrednika Biskupije Bosansko-Djakovačke i Sriemske* (1878.) (usp. Lukić i Pilj Tomić 2010: 95–96). Svećenički i građanski odbori osnovani potkraj 19. i početkom 20. stoljeća – koji su, braneći staroslavensko bogoslužje, nastojali reagirati na sadržaj rimskih dekreta iz 1892., 1898., 1900., 1902./1903. i 1906. – izrijekom traže sljedeće: da na staroslavensku (glagoljsku) liturgiju pravo ima čitav hrvatski narod (a ne samo pojedine crkve) te da se njome služi bez ograničenja, odnosno da *Ritual* i *Epistular* (*Evangjelistar*) hrvatskoga naroda ostanu u uporabi (usp. Prodan 1904: 44; Ivanišević 1929: 35, 39; Fućak 1975: 149–155; Lukić 2014b: 254; Grijak 2019: 108). Podupiratelji staroslavenskoga bogoslužja unutar Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca iste će zahtjeve ponoviti 1920. godine, u *memorandumu* upućenu katoličkomu jugoslavenskom episkopatu: »U čitavom kraljevstvu Srba, Hrvata i Slovenaca priznaje se neograničena uporaba staroslovenskoga jezika u službi božjoj po svim katoličkim crkvama povjerenim svjetovnom i redovničkom svećenstvu pri tihoj i svečanoj sv. misi, u koju svrhu priredit će se Misal u staroslovenskom jeziku sa transkripcijom u latinska slova, dočim za obrede i drugu službu božju priredit će se Ritual i Epistular u hrvatskom pučkom dotično slovenačkom jeziku prema dosadanjem običaju.« (usp. Ivanišević 1929: 57).

[279] Preostalo je još nekoliko odredaba, među ostalima ona o privatnim misama svećenika latinaša u glagoljaškim crkvama i svećenika glagoljaša u crkvama latinskoga bogoslužja, o ređenju unaprijed opredijeljenih svećenika latinaša i glagoljaša, o iznimnom pjevanju poslanice i evanđelja (staro)slavenskim jezikom pošto su otpjevani latinskim, o jeziku kojim se udjeljuju sakramenti krštenja i ženidbe/braka. Naposljetku dolaze odredbe o uporabi slavenskoga (narodnoga) jezika u propovijedanju i neliturgijskim činima. Posebno je istaknuta potreba uređivanja/ujednačavanja narodnoga jezika na koji se prevode molitve i pjesme za vjerski puk.

glagoljaška sjemeništa: zadarsko, koje je 1727. godine bio osnovao Vicko Zmajević, a 1748. otvorio Matej Karaman; te ono u Priku kod Omiša, utemeljeno 1750. za nadbiskupa Pacifika Bizze (usp. Strgačić 1969: 117–130).[280] Budući da je sredinom 19. stoljeća u austrijskim političkim krugovima rastao strah od panslavizma i austroslavizma, praćen zamjerkama prema ćirilometodskoj ideji i staroslavenskomu bogoslužju, zatvorena su glagoljaška sjemeništa (1820./1821.). Učinjeno je tako i zbog reforme crkvenoga školstva koju su u to vrijeme – nastojeći modernizirati školstvo – provodile austrijske vlasti. Godine 1840. – kako to navodi Jerko Fućak (1975: 108) – nastava je crkvenoslavenskoga jezika u čitavoj Dalmaciji proglašena fakultativnom, a ubrzo je i posve ukinuta (Zadar, 1840).[281] Ilirsko je pak sjemenište u Priku s radom prestalo 1879./1880. Austrijska vlada krajem 19. stoljeća najprije je zahtijevala da se u Zadarskoj nadbiskupiji ukine crkvenoslavenski jezik te da se u bogoslužju zamijeni latinskim (1871.), a potom i da se odobrenje dano Crnoj Gori i Barskoj nadbiskupiji nikako ne smije proširiti na područje Austro-Ugarske Monarhije (1887.). Godine 1888. barun Gautsch, ministar kulta i instrukcije, učenicima srednjih škola zabranio je pohađati misu

[280] Odlukom Dvorske komisije nauka u Beču, objavljenom 24. veljače 1820., zatvorena su oba glagoljaška sjemeništa (tijekom 1821.), a privremeno otvoreno Pokrajinsko glagoljaško sjemenište u Zadru djelovalo je do 1830. godine (Ivanišević 1929: 23–24; Reljanović 2001: 356). Bilo je namijenjeno svećeničkim pripravnicima dalmatinskih (glagoljaških) biskupija koji su nastavnu poduku slušali na hrvatskome jeziku. U Zadru je 1826. otvoreno Centralno bogoslovno sjemenište za Dalmaciju, namijenjeno svećenicima latinaških i glagoljaških župa. Iako se ondje nastava izvodila na latinskome jeziku, staroslavenski i hrvatski jezik bili su obveznim predmetima (Ostojić 1969: 388). Staro glagoljaško, sada ilirsko sjemenište u Priku kod Omiša 1854. ponovno je otvorio splitski biskup L. Pini. Njegov *Collegio Illirico elementare* otvoren je u zgradi bivšega glagoljaškoga sjemeništa, isprva kao osnovnoškolski zavod za dječake iz selâ u kojima tada nije bilo osnovnih škola. Taj je zavod naposljetku uveo niže gimnazijsko obrazovanje i bogosloviju, ali ga je 1879. zatvorilo Ministarstvo bogoštovlja i nastave. Slavko Kovačić bilježi da su dva spomenuta glagoljaška sjemeništa, u Zadru i Priku kod Omiša, bila nemoćna urediti svoje škole po uzoru na gimnaziju i bogoslovni studij u latinskim sjemeništima zbog čega su dosegnuli razinu najskromnijih starih katedralnih škola za klerike latinskoga obrednoga jezika (1991: 86).

[281] Istinitost Fućakovih navoda propitao je Slavko Kovačić (1976: 384) ustvrdivši kako nastava staroslavenskoga jezika u Zadru nije bila ukinuta 1840. godine. Ostojić (1969: 388) k tomu zapisuje da je staroslavenski jezik ondje uživao status temeljnoga kolegija sve do njegova vremena, odnosno do 1963. godine. S druge pak strane, K. K. Bonefačić (1903: 8–14) istaknuo je važnost Benedikta Mihaljevića za profesionalnu formaciju Dragutina Antuna Parčića. Podsjetimo, Mihaljević je od 1823. do 1855. godine u zadarskome sjemeništu predavao staroslavenski (i hrvatski) jezik. Njegovo mjesto 1855. preuzeo je Ivan Berčić, ostajući zadarskim profesorom staroslavenskoga i hrvatskoga jezika sve do svoje smrti (1870.). Budući da je 1865. godine Berčić postao profesorom Staroga zavjeta i istočnih jezika, Parčić je želio preuzeti katedru staroslavenskoga jezika u okviru zadarskoga bogoslovnoga sjemeništa. To mu nije pošlo za rukom, ni tada, ni 1870. godine, nakon Berčićeve smrti, kada je katedru preuzeo provincijal Josip Dujmović.

na crkvenoslavenskome jeziku (usp. Fućak 1975: 108). Međutim, papa Lav XIII. 1888. godine u Rimu osniva *stolicu* (katedru) za staroslavenski jezik i ostale slavenske jezike.[282] Valja dakle upozoriti na činjenicu da se crkvenoslavenski jezik nije predavao samo u hrvatskim sjemeništima (i gimnazijama[283]) nego i u Rimu. Kada su se počele otiskivati istočnoslavenizirane liturgijske knjige u Propagandinoj tiskari, ondje se – unutar Urbanova kolegija – predavao staroslavenski jezik. Poznato nam je, primjerice, da je Matej Karaman pitomcima Zbora/Propagande 1738. počeo predavati *ilirski jezik*[284] (Japundžić 1961, 1995; Damjanović 2005: 10). Godine 1742. katedru za slavenski liturgijski jezik na Urbanovu kolegiju papa Benedikt XIV. povjerio je Karamanovu nasljedniku Mateju Soviću[285]

[282] Franjo Rački u pismu biskupu Strossmayeru 28. prosinca 1888. piše: »Radujem se, što je Papa osnovao u Rimu stolicu za staroslavenski i ostale slavenske jezike (...).« (Šišić 1931: 56). Podsjetimo, tijekom 17. i 18. stoljeća u nadležnosti Kongregacije za širenje vjere (Propagande) djelovali su ilirski kolegiji u Loretu i Fermu, uz spomenuti Urbanov kolegij koji je 1627. osnovan u Rimu (Dević 2006: 441–471). Vjerojatno je Propagandinim pitomcima u Rimu, odnosno onima iz glagoljaških sjemeništa u Zadru i Omišu, Matej Sović bio namijenio latinski prijevod crkvenoslavenske gramatike Meletija Smotrickoga. Slovnica, koju je Sović 1756. preveo na latinski jezik, ostala je u rukopisu (prijepisu) kao dio Zoisove ostavštine u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Ljubljani (usp. Jagić 1913: 51; Milčetić 1916: 396–425; Babič 2008: 31–47). Onodobnom potrebom poučavanja *slavenskoga književnoga jezika* (dakle crkvenoslavenskoga) u ilirskim zavodima u Asizu, Fermu i Loretu, a poglavito u Rimu bavio se Mile Bogović (usp. 2019: 188–190).

[283] Plan obnove i širenja staroslavenskoga bogoslužja i pripremu novih liturgijskih knjiga Dragutin A. Parčić na specifičan je način komentirao u pismu upućenu Franji Račkomu dana 28. siječnja 1865. godine: »Poduhvano možnom zaštitom Preuzv. Gosp. Biskupa Djakovačkoga to će se izpuniti, ali neznam, hoće li gdi koja druga Biskupija u Hrvatskoj, Istri i Dalmacii pristati na slovjenstvo u Crkvenoj službi, inače bez sumnje takva nemalo mučna radnja ostala bi zanemarena, kao dosad. Ovaj Biskup krčki naklonjen je na to i mlado svećenstvo prigrlilo bi drage volje, nu veći dio od njih sa svom najboljom željom i ljubavi drugo neznade izvan da kojekako bekajuć pročita onu nedjeljnu molitvu u Crkvi. Tomu žalibože je uzrok, što u središnjem Sjemeništu Goričkomu, gdi većina od njih uči Bogoslovje, o glagoljici ni spomena nema. Ondje bi trebalo, da osobito za istrijance bude predavanje glagoljskog i jugoslovjenskog jezika, tako bi se želja i nauk uzporeda gojili, i njim izašavšim nebi se mučno činilo potom sve službe Crkvene istim jezikom ovršivati. Kamo sreće, da se, kao kod vas, mladež još u Gimnazijalnih školah s Glagoljicom upozna!«. S druge pak strane, Franjo Velčić (2015: 76) bilježi da se goričkomu profesoru Kocijančiću 1870. zabranjuje poučavanje glagoljice, a zabrana govori o favoriziranju latiničnoga pisma, odnosno stranih jezika: latinskoga, talijanskoga i njemačkoga.

[284] Pod pojmom *ilirski jezik* misli se na *ilirski književni jezik* (*lingua letterale Slava*), što je drugi naziv za crkvenoslavenski jezik (ruske redakcije). Karaman mu suprotstavlja *govorni ilirski jezik* (*illyrica vulgaris*), odnosno jezik onodobnih biblijskih (lekcionarskih) prijevoda. Podsjetimo, tada se između crkvenoslavenskoga i hrvatskoga jezika razvija odnos bilingvizma na mjestu nekadašnje diglosije/triglosije koja je vladala unutar glagoljskoga sociolingvističkoga kompleksa (usp. Mihaljević 2011: 229–238).

[285] Prije Sovića razmatran je Antun Tripković, tada rektor splitskoga sjemeništa i profesor teologije, ali je koncem 1743. godine obustavljeno njegovo slanje u Rim. Tek je 19. rujna 1754. Sović službeno potvrđen lektorom *slavenskoga književnoga jezika* u Rimskome zavodu (Bogović 2019: 189).

(usp. Žubrinić 1996: 265; Bogović 2019: 182–192). Nadalje, u Rimu je biskup Strossmayer 1863. godine otvorio Zavod za mlade klerike kojemu je dao ime sv. Ćirila i Metoda. Iako je kratko djelovao, ponovno je (i pod drugim imenom) otvoren u vrijeme kada je biskup Strossmayer, surađujući sa sarajevskim nadbiskupom Josipom Stadlerom, pokrenuo pitanje preustroja Hrvatskoga zavoda sv. Jeronima u Rimu. Tada se, potkraj 19. stoljeća, ujedno raspravljalo o tomu treba li Zavod primati klerike, pa djelovati kao sjemenište, ili svećenike, što znači da bi bio kolegij (usp. Šišić 1931: 70, 160; Pavić i Cepelić 1994: 322–323). Milica Lukić (2011a: 27–52) iscrpila je ovu temu u studiji utemeljenoj na analizi prepiske đakovačkoga biskupa J. J. Strossmayera i sarajevskoga nadbiskupa Josipa Stadlera. Inače, u službi hrvatskoga katoličkoga naroda, ističe Lukić, 80-ih godina 19. stoljeća djeluju četiri ustanove s imenom sv. Jeronima: Kongregacija ili bratovština, Gostinjac ili hodočasničko prihvatilište s crkvom kojima upravlja Kongregacija, kanonički Kaptol koji je 1589. ustanovio papa Siksto V. te Zavod za svećenike i studente koji je otvoren 1884. godine. Prije toga djelovao je Zavod sv. Jeronima za odgoj svećeničkih kandidata (od 1793. do 1798.) koji je za pape Pija IX. ponovno otvoren (1863.), i to – kako rekosmo – nastojanjem biskupa Strossmayera. Djelovao je do 1871., a treći je put otvoren 1884., za pape Lava XIII., koji je 1888. osnovao i katedru za staroslavenski jezik (uz ostale slavenske jezike). Međutim, Zavod ponovno ostaje otvoren tek nekoliko godina, do 1889. Konačno razrješenje ovoga pitanja papa Lav XIII. donio je 1. kolovoza 1901. u dokumentu *Slavorum gentem*. Ukinuvši stari Gostinjac i Kaptol sv. Jeronima, utemeljio je *Collegium Hieronymianum pro croatica gente*, ustanovu zaduženu za višu naobrazbu svećenika koja je 1902. iz imenske formule morala ispustiti nacionalno hrvatsko obilježje (usp. Pavić i Cepelić 1994: 325; Šuljak 2006: 311–326). A. Jembrih (2002: 20, prema Bogdan 2001: 1029–1038) citira odrednicu toga dokumenta koja se odnosi na staroslavensku liturgiju, odnosno izučavanje crkvenoslavenskoga jezika i glagoljičnoga pisma: »Biskupi Hrvatske, u čijim se biskupijama upotrebljava staroslavenski jezik u bogoslužju, imaju nadalje neprovedivo pravo naložiti svećenicima, koje šalju u Rim, da uče staroslavenski jezik i da dobro poznaju glagoljsko pismo.« Na tu se odrednicu naslanja misao A. Jembriha o recipijentima Parčićeve rukopisne staroslavenske gramatike i rječnika: imali su oni – kao priručna studijska literatura – služiti svećenicima glagoljašima koji se školuju u Rimu.[286] Inače, poznato je da se u svetojeronimskim ustanovama

[286] Ali i u domovini, u onome – već spomenutome – Centralnome bogoslovnome sjemeništu za Dalmaciju, koje je otvoreno u Zadru. Potvrđuju to riječi Parčićeva pisma koje je 27. rujna 1886. uputio

njegovalo poznavanje crkvenoslavenskoga jezika jer je ono išlo *ruku pod ruku* sa staroslavenskim bogoslužjem koje se ondje održavalo od samih početaka, odnosno od 1453. godine kada je papa Nikola V. Bratovštini darovao ruševnu crkvicu sv. Marije (sa zemljištem) koja je potom restaurirana i posvećena Sv. Jeronimu, a 1544. godine papa Pavao III. potvrdio je pravila društva nazvanoga Zbor (Congregatio) (usp. Lukić 2011a: 33; Milovčić 1990: 167).[287]

Obnovu hrvatskoglagoljskih liturgijskih knjiga »u čistoj slovinsko-hrvatskoj redakciji« potaknuli su biskup Strossmayer i Franjo Rački davne 1859. kada su sastavili i papi Piju IX. uručili promemoriju/spomenicu kojom naglašavaju važnost hrvatske ćirilometodsko-glagoljske baštine, stavljajući je u službu ekumenskih nastojanja za sjedinjenjem istočne i zapadne Crkve. Ono se ima postići zaštitom rimokatoličke staroslavenske liturgije, odnosno protezanjem povlastice glagoljanja na sve hrvatske biskupije. Iz našega je očišta vrlo zanimljiva crtica o izobrazbi svećenika glagoljaša. U spomenutom memorandumu ćirilometodski oci ukazuju na potrebu uvođenja/obnove studija staroslavenskoga jezika i glagoljske baštine u sjemeništima u domovini, ali i u Rimu (Pavić i Cepelić 1994: 748; Damjanović 1991: 155–172; Šuljak 2007: 168; Mrkonjić 2008: 379–380; Lukić i Pilj Tomić 2010: 81). Čini se da su bili svjesni opasnosti koju neupućenost svećenstva nosi u pogledu *opadanja* ili *silaska glagoljaštva* (usp. Fućak 1975: 102–103). Njihova su nastojanja urodila plodom pa su se, unatoč nepovoljnomu (crkveno)političkom ozračju, sastavljale i otiskivale nove liturgijske knjige, a posebna je pažnja bila posvećena obrazovanju svećenika glagoljaša. Da je tomu tako, potvrdio je don Ivo Prodan zapisavši riječi Vicka Milića, izrečene 1902. na poznatome *meetingu u Spljetu* (usp. Fućak 1975: 152; Ivanišević 1929: 36–42):

Franji Račkom: »evo sad spremam Slovnicu staroslovjensku na latinskom jeziku a dakako sgoljno glagoljskom azbukom i prema našoj hrvatskoj recenziji; jeda bi bar se štogod dalo u ruke tamošnjim bogoslovcem (osobito po Dalmaciji). Imade ih dovoljno svećenika koji su mi pisali da im dobijem dozvolu obavljati službu božju staroslovjenski, jer Biskupi (osobito Zadarski) to im krate, a ovdješnji Sbor za obrede sve jednu te istu: 'nihil innovandum' pak to svaki Biskup na svoju tumači« (HAZU XII A 517/10).

[287] Navedeni izvori oslanjaju se na zabilješku Luke Jelića koji je u knjizi *Fontes historici liturgiae glagolito-romanae a XIII ad XIX saeculum* (1906.) interpretirao izvještaj Ivana Paštrića iz 1667. zaključivši da se u njemu naglašava kako je od pamtivijeka poznat običaj održavanja staroslavenske liturgije u crkvi sv. Jeronima u Rimu. Milovčić međutim tu Jelićevu tvrdnju drži pretjeranom ističući mogućnost njegove zabune: umjesto Ivana Paštrića riječ je mogla biti o Jeronimu Paštriću i njegovu izvještaju iz 1659. u kojemu se pak ne navodi otkada se staroslavenska liturgija održava u crkvi sv. Jeronima u Rimu. S druge pak strane, moguće je pretpostaviti postojanje još jednoga dokumenta/izvora kojemu se u međuvremenu izgubio svaki trag (1990: 170–171).

> »Danas naši svećenici imaju istu naobrazbu, kao mi, oni polažu izpit zrelosti i izpite znanosti teologije. Oni su s nama u izobraženju posve jednaki, pa i oni, kao i mi svetovnjaci zahtjevaju, da se taj jezik (crkvenoslavenski, op. a.) uzdrži, koji, doprinosi kulturi njihova živućega jezika, kojim se služe u javnom životu, a ne samo duševnoj koristi njihova stada.« (1904: 25)

Nije naodmet istaknuti kako spomenuto razdoblje opisuje Rudolf Strohal u glasovitoj monografiji posvećenoj hrvatskoj glagoljskoj knjizi:

> »U 19. vijeku nastajala je u svećenstvu sve veća mlitavost za slavensko bogoslužje najviše s razloga, što nijesu proučavali ni crkvenoga slavenskoga jezika i što su sve slablje poznavali glagolsko pismo, koje se prestade oko god. 1835. upotrebljavati u hrvatskom narodu kao poslovno pismo i ondje, gdje se je prije upotrebljavalo. Istom za pape Leona XIII. (1881.) stalo se opet ozbiljnije misliti na slavensko bogoslužje osobito u senjskoj, krčkoj biskupiji i u zadarskoj nadbiskupiji.« (Strohal 1915: 17)

Svećenici glagoljaši morali su se upoznati s ciljevima ćirilometodskoga pokreta, ali i sa dosezima onodobne slavističke znanosti. Bio je to dugotrajan proces kojemu austrijska i ugarska diplomacija nisu bile naklonjene, a njih su – mada umjereno – pratili i vatikanski krugovi[288], odnosno biskupi koji su se protivili staroslavenskomu bogoslužju. Ne zaboravimo međutim i na njegova *unutarnjega neprijatelja* – tzv. pučki/narodni jezik kakav su zastupali onodobni šćavetanski (latinični) lekcionari i misali, osobito ukorijenjeni na riječkome području, odnosno u Senjsko-modruškoj biskupiji, kao što smo već bili napomenuli.[289] Premda se staroslavensko obrazovno pitanje na hrvatskome prostoru u drugoj polovici

[288] Krajem 19. stoljeća Vatikan je pristajao uz političke ciljeve Austro-Ugarske Monarhije, odnosno Trojnoga saveza koji su činile Austrija, Italija i Njemačka. Jedan je od tih ciljeva bio antipanslavističko/antiaustroslavističko djelovanje očitovano u zabranama staroslavenskoga bogoslužja, odnosno u latiniziranju i zatvaranju ilirskih sjemeništa, kada se i puko održavanje glagoljaških misa držalo »jugoslavenskom agitacijom« (usp. Ivanišević 1929: 31–32, 43; Bolonić 1972: 421–422; Fućak 1975: 137).

[289] Među glagoljašima se – kao odgovor na istočnoslavenizirane glagoljske liturgijske knjige – vrlo brzo proširio *Bandulavićev lekcionar*, a prvi šćavetanski misal – poznatiji kao *Manzinov* – također se javlja u 17. stoljeću. Kako je mogla izgledati liturgija onodobnih svećenika glagoljaša pokušava rekonstruirati Josip Bratulić (2009: 155-156), a slično ponavlja i Branka Tafra (2011: 47), navodeći riječi njemačke filologinje Erdmann Pandžić: »Tako su primjerice mnogi glagoljaški svećenici kanon mise čitali po glagoljskom *Levakovićevom misalu* (1631.), čitanja su bila iz *Bandulavićeva lekcionara*, propovijed po *Besjedama* M. Divkovića a sve sakramente su podijeljivani (sic!) po *Ritualu* Bartola Kašića«.

19. stoljeća može istraživati iz različitih izvora[290], izdvojit ćemo ono što je u nekoliko navrata zapisao Dragutin Antun Parčić, kao franjevac trećoredac glagoljaš, potom kao kanonik Kaptola (Zavoda) sv. Jeronima u Rimu, a najzad i kao ćirilometodijanac. Kada se 1869. godine obraćao svojemu provincijalu, tražeći dopuštenje za odlazak u Rim, zapisao je sljedeće:

> »Sad se uzdam, da će se glagoljica tamo bolje iz temelja učvrstiti, gdje se sad može i prilična oficiatura uvesti. Prosim te, da to ne podje u zanemar, jer sa žalošću opažam, kako zadnji novomisnik gleda nehajstvo svoje u tom pogledu i medju druge razširiti, mjesto što bi imao i sâm svakdano Misu glagoljski čitati; opažam, kako se očevidno medju djaci ne njeguje otaj jezik kako u prošastoj kušnji, mjesto da bi napridovali, jesu štetovali u poznavanju glagoljštine. Za sada dosta, a koj me razumi i premnogo.« (prema Bonefačić 1903: 12–13; usp. i Bolonić 1972: 419).

Iste je godine, dana 5. srpnja, pisao Vatroslavu Jagiću:

> »Vrlo dobro kaže gn. Predsjednik da će ove knige doći u ruke svećenstvu koje imade znanstveno proučiti stari jezik i da će se morat uvesti u sjemeništa stolice strslv. jezika gdje ih još neima; ali imade već i dosad svećenika koji bi željeli, i drugih koji sbog njihove službe držani su rabiti glagoljicu a nijesu bili točno podučeni; ali mi ne smijemo izložiti štivenje crkvenih knjiga posebnoj samovolji (...)« (prema Jagić 1910: 294).

Iz pisma koje je 19. listopada 1876.[291] uputio biskupu Strossmayeru doznajemo da staroslavenskoga bogoslužja nema ni u Rimu:

[290] Situacija s poučavanjem staroslavenskoga jezika i glagoljičnoga pisma u 19. stoljeću nije bila jednaka na istarsko-kvarnerskome i dalmatinskome području, u Zagrebu ili pak u Slavoniji. Poglavito se ne može izjednačiti pitanje njegova poučavanja u tzv. *gimnazijalnim* školama i sjemeništima. Napominjemo da je biskup Strossmayer organizirao studij staroslavenskoga jezika u đakovačkome sjemeništu, imenujući Frana Kurelca prvim predavačem toga kolegija namijenjenoga polaznicima 7. i 8. razreda (fakultativno i za sve klerike). Kurelac je prvo/uvodno predavanje održao baš na Biskupov rođendan, 4. veljače 1862. Prvi ispit iz staroslavenskoga jezika i hrvatskoga glagoljaštva održan je 16. srpnja iste godine, kada je nastava staroslavenskoga jezika postala obveznom. Inače, Konstantin Miladinov đakovačke je klerike upoznavao s osnovama staroslavenskoga jezika i prije Kurelca. Potonjega je na staroslavenskoj katedri zamijenio Vilim Korajac, a nakon njega Becić, Pavić, Pavličić i drugi (usp. Pavić i Cepelić 1994: 85; Šuljak 1994: 284; Lukić 2014a: 211; 2014b: 246). Strossmayerovi životopisci Cepelić i Pavić taj Biskupov postupak tumače u svjetlu borbe za staroslavensko bogoslužje i crkveno jedinstvo: »Biskup je želio, da ne samo svaki svećenik biskupije njegove, nego i svaki katolički svećenik naroda našega taj jezik znade, da ga njeguje i ljubi, pače da živo o tome nastoji, kako bi se taj sveti jezik apoštola naših i dobromu puku našemu omilio« (1994: 749).

[291] HAZU XI A/Parč. D. 2.

> »Boraveć ovdje osvjedočio sam se glavom, da što se staroslovenštine tiče u tom sam više na šteti, nego na koristi, mislio sam s uspjehom pregledati one glagoljske knjige, što su ih naši predji toli lahkoumno Propagandinoj knjižnici uručili, odkud ih se nemože bez osobite Papine dozvole izvaditi; pak moljakaj i prosjakaj nisam još mogao dobiti dopusta ni da ih okom pogledam, a kamoli da ih pročitam, i da si, što je potrebno, izcrpim. Mislio sam da bude možda prilike ovomu našemu Sboru u Rimu dati po vremenu svoj osobiti značaj, koji mu doliči, kao slavenskomu zavodu, da bi se ovdje mogao uvesti staroslavenski jezik u crkvenoj službi, ali s jedne nesporazumnost sa sv. Stolicom, a s druge unutarnji elementi, ne daju ni najmanje slutiti da će se to povoljno za naše doba riešiti. Mislio sam uznapredovati u čitanju Sv. Mise na našem jeziku (što sam evo do sad za 15 godina neprekidno obavljao), ali ni tomu nije sgodna mjesta.«

Nekoliko godina poslije, točnije 2. studenoga 1881. pisao je Vatroslavu Jagiću istaknuvši sljedeće:

> »Strossmayer kad je bio ovdje natuknuo je da bi liepo bilo u kojemgod Rimskom Zavodu uvesti kao predmet staroslovjenštinu. To najbrže u Propagandi; ali bojim se da će to ostati pusta želja. I ov naš sv. Jerolim imao bi svoju crkvenu službu u tom istom obavljati; kamo sreće, da su svi moje želje i volje, ali... unus, nullus. – Eto sad i u Bosni s novom katoličkom hierarhijom liepe sgode uvesti i slovjenštinu u Crkvi, nu vidi mi se i tute malo ili nijedne nade. Ja tako sudim, ne po bisk. Stadleru, koga ne poznam, nego po njegovu savjetniku, ovdješnjem našem kanoniku, koji kani š njim u Sarajevo (1910: 297).«[292]

Dragutin Antun Parčić pripremao je, poput svog prethodnika Karamana, pomoćna liturgijska izdanja namijenjena (budućim) svećenicima glagoljašima koji su razasuti po sjemeništima u domovini i izvan nje. Surađujući s Ivanom Brozom i Ivanom Radetićem, profesorom staroslavenskoga jezika u senjskome sjemeništu, sastavio je i objavio *Mali azbukvar za pravilno i jednoličnо čitanje glagoljice u novih crkvenih knjigah po hrvatskoj recenziji* (Rim, 1894.).[293] Ovom prigodom podsje-

[292] O položaju staroslavenske liturgije u hrvatskoj crkvi sv. Jeronima u Rimu pisao je Ivan Milovčić, zahvativši analizom izvora višestoljetno razdoblje: od 16. do 20. stoljeća (usp. 1990: 165–178; vidi i Lukić 2011a). U dijelu posvećenu 19. stoljeću nije međutim zabilježio ova Parčićeva svjedočanstva.

[293] Posilović je zamolio jezikoslovca Ivana Broza da sastavi priručnik za ispravno čitanje glagoljskoga *Misala*, liturgijske knjige kojom se svećenstvo njegove Biskupije mora služiti. Iako se Broz odazvao Bisku-

ćamo da su u rukopisu ostala sačuvana još najmanje dva Parčićeva priručnika: staroslavenska gramatika pisana latinskim (i hrvatskim) jezikom, odnosno *Rječnik latinsko-glagoljski* (usp. Bonefačić 1903: 28; Bolonić 1972: 425; Jembrih 2002: 20–21; Lukić i Blažević Krezić 2014: 91–129). Njegovim je stopama u 20. stoljeću nastavio češki znanstvenik Josip Vajs, priređivač glagoljskoga *Misala* iz 1905., odnosno sastavljač i priređivač prvoga latiničnog izdanja novocrkvenoslavenskoga *Misala* iz 1927. (usp. Blažević Krezić i Lukić 2018: 93–122). Taj je »učitelj i učenik hrvatskih glagoljaša« obilježio znanstveno djelovanje krčke Staroslavenske akademije, utemeljene 1902. godine. Osim znanstvenoga pregalaštva, očitovana u priređivanju studija o hrvatskoglagoljskim brevijarima i misalima (1910., 1948.), kao i u rekonstruiranju (hrvatskoga) crkvenoslavenskoga/ćirilometodskoga biblijskog prijevoda[294], sustavno se zalagao za obnovu staroslavenskoga bogoslužja na čitavome prostoru ondašnje Jugoslavije, kojemu su prijeko potrebne bile i nove liturgijske knjige, sada pripremane u latiničnoj transkripciji[295]. Obli-

povoj molbi, bolest i smrt zaustavile su ga u dovršavanju posla. Sastavljanje Brozova priručnika dovršili su Ivan Radetić i Dragutin Antun Parčić, korigiravši pojedine odlomke, dodavši nekoliko opaski i priredivši knjižicu za objavljivanje. Budući da je Parčić knjižicu otisnuo u vlastitoj nakladi, a nadzirao je i njezino otiskivanje u Propagandinoj tiskari u Rimu, na samome je kraju (pri dnu desete stranice) uvrstio sljedeću bilješku: »Svakomu svoje. Ove bilježke sgotovio je bio malo prije smrti Dr. I. Broz po želji presv. bisk. Posilovića, pak se evo sad objelodanjuju uz male promjene veleuč. [Ivana] Radetića, sjemeništnoga Profesura u Senju, čemu sam ja još uz koju opazku i razjašnjenje nješto pridodao. U Rimu na staro Cirilovo 1894. Dragutin A. Parčić, Kanonik pri sv. Jerolimu.« (usp. Damjanović 2003: 1–8; Jembrih i Kezele 2002: 60; Jembrih 2014: 314).

294 Priredio je i objavio devet biblijskih tekstova/knjiga glagoljskim slovima u ćiriličnoj transliteraciji: *Job* (1903.), *Ruta* (1905.)*, Propovjednik* (1905.), pet svezaka *Malih proroka*: *Habakuk* (1912.), *Joel* (1908.), *Osea* (1910.), *Sofonija – Hagej* (1913.), *Zaharija – Malahija* (1915.), *Psaltir* (1916.) (usp. Bratulić 2015: 26).

295 Iako vrhunac spomenutih nastojanja predstavlja *Rimski misal slověnskim jezikom* (1927.), valja podsjetiti na Vajsova latinična izdanja koja su mu prethodila, primjerice *Vesperaľ rimsko-slověnski* (*Večernje na Nedělje i Svetce po vse lěto, po crkvenim kńigam glagolskim*, 1907.) i *Slověnski psaltir* (1920.). Latinični prijepis glagoljskih knjiga Vajs nije želio prepustiti slučaju, što može potvrditi njegova prepiska s Vatroslavom Jagićem koju je komentirao u raspravama posvećenima staroslavenskomu bogoslužju i novim liturgijskim knjigama, objavljenima u časopisu *Sveta Cecilija* (usp. Blažević Krezić i Lukić 2018). Ne bivši »prijateljem transkripcije«, shvaćao je da se ona ipak mora provesti, ali da to valja učiniti tako »da bude sačuvana starina, barem za oko« zbog čega se zalagao za »srednji put ili umjerenu transkripciju«, kao postupak koji će crkvenoslavenski jezik učiniti čitljivijim/razumljivijim, čuvajući ipak njegovu starinu (usp. 1924: 174). Transkripcija međutim nije svemoguća pa ne može u trenutku riješiti problem koji hrvatske glagoljaše muči već neko vrijeme, a tiče se nerazumijevanja/nepoznavanja toga *mrtvoga* jezika. Njemu može doskočiti samo kvalitetna filološka izobrazba sjemenišnih klerika. S druge pak strane, osuvremenjivati liturgijski jezik staroslavenskoga bogoslužja ne samo da nije poželjno, domeće Vajs (1927: 244), nego je i protivno ćirilometodskoj ideji, bez obzira na to usklađuje

kujući pomoćne pravopisne i gramatičke priručnike[296], ukazivao je na važnost izučavanja staroslavenskoga jezika među svećenicima glagoljašima:

> »Treba nam škole, obuke i naobrazbe u staroslavenskom jeziku, ne bude li toga, propast će i staroslavensko bogoslužje. Upravo zato su pape i dalmatinski biskupi Zmajević, Kačić i drugi utemeljili 'seminaria illyrica'. Prijašnja vlada nije za nje marila, pa su morala propasti, a propao je i glagolizam. Potrebno je zato, da se podignu barem u sjemeništima stolice za staroslavenski jezik. Ako ne budemo bolje poznavali taj jezik, njegovu gramatiku, sintaksu i rječnik, biti će u tom pitanju vazda razložnih mijena i čudnovatih predloga.« (Vajs 1922: 99).

III.

Osvrćući se na crkveno-političke odluke kojima je Sveta Stolica nastojala riješiti *glagoljsko pitanje*, kao i na zahtjeve koje su u tome pogledu iznosili hrvatski biskupi, povjesničari, filolozi i podupiratelji staroslavenskoga bogoslužja – jednom riječju ćirilometodijanci – pokušali smo skicirati društveno-političke prilike druge polovice 19. stoljeća koje su pratile razvoj nastave staroslavenskoga jezika u hrvatskim i inozemnim (ilirskim) sjemeništima. Iz tako postavljena okvira proizlazi naš istraživački zadatak: propitivanje mjesta i uloge Ivana Radetića u 19-stoljetnomu odgojno-obrazovnom *preporodu* hrvatskih glagoljaša. Podsjetimo, Ivan Radetić bio je profesorom staroslavenskoga jezika u senjskom biskupijskom bogoslovnom sjemeništu. Tu je funkciju preuzeo 1893. godine, baš kada je otisnut *Parčićev misal*. Priručnik *Predavanja o knjigi staroslovenskoj* (1896.) namijenio je senjskim bogoslovima, budućim svećenicima glagoljašima koji će se služiti *novim* staroslavensko-glagoljskim *Misalom*. Osim toga, svoj obol dao je i sastavljanju *Maloga azbukvara* (1894.), pomoćnoga liturgijskoga priručnika kojim su Ivan Broz i Dragutin Antun Parčić nastojali (pr)opisati hrvatsku novocrkvenoslavensku pravopisnu i pravogovornu normu.[297] Sastavljanje takvoga priručnika potaknuo je senjsko-modruški biskup Josip Juraj Posilović koji je

li se izgovor tih tekstova s čakavskim narječjem, odnosno sa stanjem u lokalnim (krčkim) govorima, ili se nastoji približiti onodobnomu hrvatskomu književnom jeziku (usp. Binički 1919: 73–74; Strohal 1919: 95). Fran Binički (1875. – 1945.) također se iskazao kao profesor staroslavenskoga (starohrvatskoga) jezika u senjskom biskupijskom bogoslovnom sjemeništu (Ljubović 2007: 539).

[296] Riječ je o početnici s gramatičkim sažetkom koja nosi naziv *Abecedarium palaeoslovenicum in usum glagolitarum* (Krk, [1]1909., [2]1917.).

[297] O kodifikaciji hrvatske (novo)crkvenoslavenske norme u 19. stoljeću vidi: Tandarić 1993: 90; Blažević Krezić 2020.

Parčićev misal, namijenjen katolicima Barske nadbiskupije, 1894. godine uveo u svoju Biskupiju (Lukić 2001: 173–176). Učinio je to uskrsnom okružnicom koju je 23. ožujka 1894. uputio svećenicima i vjernicima svojih dijeceza. Izrijekom je tražio da se u svim župama njegove Biskupije uspostavi izvorna staroslavenska liturgija kojom će se, među ostalima, iskorijeniti dugogodišnja uporaba šćaveta, uzrokovana nedostatkom liturgijskih knjiga, odnosno njihovom istočnoslavenizacijom/rusifikacijom, kao i filološkom nekompetencijom svećenstva. Posilović nastavlja ističući kako je svaka župa dužna nabaviti bar jedan primjerak *Parčićeva misala* koji se ima uvrstiti u inventar župskih knjiga.[298] Svećenici se moraju uputiti u ispravno čitanje liturgijskih tekstova u čemu će im pomoći spomenuta knjižica – *Mali azbukvar za pravilno i jednolično čitanje glagoljice u novih crkvenih knjigah po hrvatskoj recenziji* (1894.).[299] Nadalje, vjernicima trebaju protumačiti važnost staroslavenske liturgije, a biskupskomu duhovnom stolu dokazati da poznaju staroslavenski jezik i glagoljicu. Budući da je dobro poznavao situaciju *na terenu*, ponajprije ukorijenjenost šćaveta kojemu je i sâm bio naklonjen[300], odredio je razuman vremenski rok za provedbu istaknutih

[298] Da se Posilović za to pobrinuo, svjedoči podatak iz pisma koje je 27. prosinca 1893. uputio Vatroslavu Jagiću: »U Rimu su prisiljeni glagol. misal na novo tiskati. Ovomu sam ja mnogo kriv, koji sam za svoju diecezu odmah naručio bio mal ne 200 komada, i dobio. A kaže se, da je tek kakvih 300 kom. iznesla bila sva naklada! Tako se nije moglo zadovoljiti ni barskoj diecezi u Crnoj-gori, koje radi biaše poglavito izdan misal.« (usp. Jembrih 2014: 315; Blažević Krezić 2020: 79).

[299] »Ovaj slovinski misal ima se u svakoj župi u život uvesti, čim se može prije. Težkoću čini nekoliko i jezik, no mnogo više čitanje glagolskih pismena. Za polakšicu tomu pribavili smo staroslavensku, naročito glagolsku azbuku, i kratka pravila, kako ju valja u nas čitati, to jest pojedina pismena izgovarati. Ovo bijaše potrebno, da bude po svuda jednak izgovor. Ovaj azbukvar sastavio je profesor doktor Ivan Broz, te pošto je ovaj umro, izdao ga s nekimi dodatci sam kanonik Karlo Parčić. Najprije bolest, pa onda smrt Broza, za tim jošte druge prepone bijahu uzrokom, te se azbukvar mogao tek sada izdati. Ovo je takodjer razlogom što nismo ove poslanice već lane – godine jubileja sv.Otca – izdati mogli, kako smo živo željeli.« (usp. Posilović 1894: 138). Posilović ne spominje Radetićev prilog nastanku *Azbukvara* za što će se – čini se – Radetić sâm pobrinuti: uvrštavanjem poglavlja *Hrvatska recenzija* u svoja *Predavanja* (1896: 192–207).

[300] Nastojeći osigurati razumljivost i čitljivost staroslavenskih liturgijskih knjiga, Posilović se zauzimao za latiničnu (ili ćiriličnu) transliteraciju glagoljskoga *Misala*, odnosno za provedbu zahtjeva koje su don Frane Bulić i Ivan Danilo iznijeli u *Spomenici* (1882.). Osim toga, nije se slagao s odlukama Svete Stolice – donesenima 1892. – prema kojima valja u potpunosti dokinuti šćavet, odnosno zabraniti miješanje liturgijskih jezika (Fućak 1975: 134; Lukić 2012: 327; Jembrih 2014: 308–310). Premda se zalagao za obnovu staroslavenske liturgije, i njegov biskupski prethodnik Mirko Ožegović (1833. – 1869.) želio je da se glagoljična slova liturgijskih knjiga zamijene latiničnima, odnosno da se za brevijar pripremi knjižica koja će pratiti njegov sadržaj kao što šćavet prati misal (usp. Bogović 1993: 70). Podsjetimo, šćavetanski lekcionari i misali, čijim je najstarijim predstavnikom rukopisni *Manzinov misal* iz 17. stoljeća (usp. Deković 1986; Fućak 1975; Holjevac i Crnić 2010), u glagoljaškome sociolingvistič-

smjernica (Lukić 2009: 174). Posilović je zapravo odmah po izlasku *Parčićeva misala* – 22. travnja 1893. – sastavio naredbu koja sve župe Senjske i Modruške ili Krbavske biskupije obvezuje na staroslavensko bogoslužje.[301] Budući da jezik i pismo novoga *Misala* među svećenicima i vjernicima njegovih dijeceza nisu bili posvema razumljivi (čitljivi), odlučio je obnoviti katedru za staroslavenski jezik u svome biskupijskom sjemeništu. Ta je njegova odluka, među ostalim, morala biti potaknuta i tzv. rimskim propisom, odnosno sadržajem dekreta iz 1892. U studiji pod nazivom *Staroslavenska liturgija u biskupijama Senjskoj i Modruškoj i Parčićev misal* Mile Bogović (1993: 70) iznosi zanimljive podatke o počecima staroslavenske nastavne prakse u Senju. Ističe da je biskup Mirko Ožegović (1833. – 1869.) zaslužan za uvođenje nastave staroslavenskoga jezika u senjski biskupijski licej.[302] Želio je da se budući svećenici upoznaju s jezikom i pismom propisanih (crkveno)slavenskih liturgijskih knjiga, stoga je ulogu prvoga preda-

kome kompleksu javljaju se za vrijeme istočnoslavenizacije/rusifikacije liturgijskih knjiga. Osobito su bili zastupljeni na riječkome području, što može potvrditi činjenica da je jedan takav lekcionar/misal ondje bio otisnut u 19. stoljeću. Riječ je o šćavetanskome izdanju Ivana Krstitelja Ježića iz 1824. godine. Na to se izdanje biskup Posilović osvrće u svojoj poslanici: »Tako se uvrežio obični hrvatski jezik u sv. misi. Al da to ipak ne biaše pravo i zakonito, i da je trebalo vratiti se ka slovenskomu misalu: to im je jasno govorio i sam onaj hrvatski šćavet, kojim se stadoše služiti u mjesto slovenskoga misala. Izdani bo godine 1824. na Rieci šćavet nosi, istina, odobrenje od biskupa senjskoga i modruškoga Ivana Ježica, izdano u Novom Vinodolskom još god. 1819., al ne kano knjiga, iz koje se ima sve pjevati, što se na glas pjeva u pjevanoj misi, već kano jednostavan epistular i evangjelistar, u kojem ne ima ništa proti vjeri i ćudoredju.« (Posilović 1894: 139). Intenzitet kojim je šćavet zahvatio područje Senjsko-modruške biskupije nije se međutim prenio na tlo susjedne Krčke biskupije (usp. Parčić 1882; Bozanić 1991: 50).

[301] Bogović je citirao dijelove spomenute odredbe: »S ovim izdanjem dana nam je mogućnost, ali također nastala i stroga dužnost, da počmemo u naših diecezah upotrebljavati božju službu jezikom staroslavenskim, kako je bivalo od najstarijih vremena, te imalo biti do dana današnjega. Ono bo, što danas de facto obstoji: poraba jezika čisto hrvatskoga, pa još k tome miešanje hrvatskoga s latinskim, nije pred kanoni van zla poraba.«, a što je zla poraba, nastavlja biskup, »toga ni stogodišnja protivna poraba ne učini zakonitim« (1993: 73–74). S druge pak strane, Anton Bozanić (1991: 50) navodi da je 30. rujna 1893. kapitularni vikar Franjo Volarić izdao uredbu u kojoj piše da se župama Krčke biskupije od 1894. godine ne dopušta služenje drugim liturgijskim knjigama osim novoizišlim *Parčićevim misalom*.

[302] Podsjetimo, biskup Ožegović 1867. godine apostrofirao je pitanje objavljivanja *novih* staroslavenskih liturgijskih knjiga, poglavito misala, ukazujući u memorandumu upućenu Propagandi na proširenost *šćaveta* (usp. Fućak 1975: 135; Lukić, Pilj Tomić 2010: 81). Njegov nasljednik, biskup Soić, također se služio šćavetom. U obrazlaganju svoga postupka zapravo se približio Posilovićevim argumentima: iako su hrvatskim jezikom pjevane dionice – *Slava, Molitva, Poslanica, Evanđelje, Vjerovanje, Očenaš, Popričešćenje* – protivne crkvenomu propisu (uz drugo što se *pod glas* molilo latinskim jezikom), one odgovaraju smislu stvari. Ono što je nekada bio staroslavenski – kao živ i vjerskomu puku razumljiv jezik – sada je hrvatski. I Soić i Posilović zapravo su *preko svoje volje* ukidali šćavet, ne gubeći međutim nadu u uspješno oživljavanje staroslavenskoga bogoslužja (usp. Fućak 1975: 136–137). Tu je nadu –

vača staroslavenskoga jezika povjerio svojemu nasljedniku na senjsko-modruškoj biskupskoj stolici – Vjenceslavu Soiću (1869. – 1875.).[303] Nakon Soića predavačima staroslavenskoga jezika bili su Ivan Fiamin, riječki župnik i kanonik, te Jeronim Žagar (Bogović 1993: 70–71; Szabo 2007). Ne možemo tvrditi da se nastava staroslavenskoga jezika u senjskom sjemeništu redovito održavala, tim više što je biskup Posilović (1876. – 1894.) ondje ponovno uspostavio »katedru za liturgički jezik staroslavenski«. Učinio je to akademske godine 1893./1894. kada je objavljen *Parčićev misal* (1893.), zakonita (novo)crkvenoslavenska liturgijska knjiga koja se – polako, ali sigurno – širila po hrvatskim glagoljaškim župama. Od 1894. godine svećenički kandidati Senjsko-modruške ili Krbavske biskupije na župničkome su ispitu dužni demonstrirati poznavanje staroslavenskoga jezika. Inače, staroslavensku obrazovnu reformu sa senjskim je sjemeništarcima/bogoslovima provodio Ivan Radetić, koji je 1893. godine ondje počeo predavati staroslavenski jezik (Medved 2007: 533).[304] Iako je senjsko sjemenište s visokim teološko-filozofskim učilištem bilo utemeljeno 1804. godine, prvi službeni nastavni ciklus održan je 1806./1807. godine. Biskup Ivan Krstitelj Ježić tu je ustanovu organizirao (i) kao teološko-filozofsku školu namijenjenu izobrazbi svećeničkih kandidata (usp. Raguž 2007: 460; Medved 2007: 529). U ono vrijeme osnivanje odgojno-obrazovnih ustanova morali su odobriti predstavnici crkvene i svjetovne vlasti, pri čemu se mislilo na Svetu Stolicu i Habsburšku Monarhiju.[305] Nastavna osnova senjskoga sjemeništa također je bila utemeljena na austrijskome programu. Drugim riječima, sjemenište se uskladilo s onodobnim jozefinističkim duhom koji, među ostalima, podrazumijeva formiranje znastveno obaviještenih, produhovljenih, ali i društveno-politički angažiranih svećenika (Ljubović 2007: 538).

nema sumnje –podržavao i Ivan Radetić kada je – poput svojih prethodnika – sa sjemenišnom mladeži obnavljao poznavanje staroslavenskoga jezika, želeći mu zajamčiti liturgijsku živost.

[303] Bogović zapisuje da se to moglo dogoditi oko 1840. godine (1993: 70), a Medved ističe da se staroslavenski jezik u teološkoj školi senjskoga sjemeništa predaje od 1860. godine te da mu se početkom 20. stoljeća domeće odrednica *starohrvatski* (2007: 293, 532).

[304] U staroslavenskome priručniku, objavljenu 1896., Radetić je zapisao sljedeće: »Kad sam pred tri godine stao predavati sjemeništnoj mladeži biskupije modruško-senjske o staroslovenskom crkvenom jeziku i književnosti, prva mi bijaše misao, kako da priredim kakvu ručnu knjigu, koja bi mojim slušateljima ovu nauku olakšala i ujedinila« (1896: 1–2). S druge pak strane, biskup Posilović je 27. prosinca 1893. pisao Vatroslavu Jagiću istaknuvši sljedeće: »U mojem sjemeništu prof. gimnazijalni Radetić (svećenik) nauča staroslavenski jezik, i kako mi se javlja, mladež sluša i uči marljivo i rado.« (prema Jembrih 2014: 315).

[305] Konkordat između Svete Stolice i Austrije potpisan je 1855. godine (usp. Hoško 2007: 284).

Radetićeva obrazovna misija elaborirana je na prvim stranicama *Predavanja*. U *Predgovoru* svoje knjige napominje kako je 19. stoljeće razdoblje preporoda (staro)slavenske nauke koju su unaprijedili istraživači poput P. J. *Šafaříka*, J. Hanuša, F. Miklošiča, F. Račkoga i V. Jagića. Međutim, od postavljanja ćirilometodskih znanstvenih temelja[306] do izdavanja njegove knjižice prošlo je četrdesetak *bremenitih* godina obilježenih napretkom znanstvene misli, otkrićem novih spomenika i postavljanjem drugačijih hipoteza koje su nauku usmjerile »u novi pravac« i »drugu kolotečinu«. Namjera je njegova djelca ukazati na te pomake, poglavito kada je riječ o prvome dobu staroslavenske pismenosti, djelatnomu od 9. do 12. stoljeća, koje je, riječima autora, »(...) mnogo zanimivije od drugog (tzv. vijeka hrvatskoga glagolizma, op. a.): jer se u ovo svakolika crkvena radnja književna na osnovu glagoljskoga pisma steže na samu Hrvatsku i savezne joj pokrajine, dočim u prvo vlada živahni pokret knjige staroslovenske ne samo u sjeveru među panonskim i moravskim Slavenima, nego i na cijelom balkanskom poluotoku.« (1896: 2).

Još se nekoliko važnih informacija krije na prvim stranicama knjige. Doznajemo o kakvome je izdanju riječ i komu je namijenjeno. Radetićevoj knjižici nije zadatak uspostavljati nove znanstvene teorije i hipoteze, ona se ne bavi interpretacijom neotkrivenih staroslavenskih izvora, ne obračunava se sa zastarjelim modelima tumačenja, primjerice, postanka glagoljske azbuke. Radetićeva je misija obrazovna/predavačka, njegova je djelatnost nastavna i stručna, što znači da ćirilometodske ciljeve – za razliku od J. J. Strossmayera, F. Račkoga, V. Jagića i D. A. Parčića – ostvaruje u školskim klupama, pronalazeći u duhovnoj mladeži, poglavito senjskim bogoslovima, *staroslavenske kliconoše* koji će u svojim glagoljaškim župama, održavanjem crkvenoslavenske liturgije, njegovati ćirilometodsku baštinu. Možemo reći da se Radetićeva knjižica ubraja u red najstarijih hrvatskih udžbenika iz staroslavenskoga jezika, uz Berčićeve[307] i Parčićeve priručnike, od-

[306] U domovini je to učinjeno epohalnim crkvenopovijesnim i filološkim studijama kakva je *Viek i djelovanje sv. Cyrilla i Methoda slovjenskih apoštolov* (1857./1859.) Franje Račkoga, uz *Pismo slovjensko* (1861.) i Jagićevu *Historiju književnosti naroda hrvatskoga i srbskoga* (1867.) (usp. Radetić 1896).

[307] Taj »uskrisitelj nauka glagoljskih u Dalmaciji« 1859. objavio je knjigu *Chrestomathia linguae veteroslovenicae charactere glagolitico e codicibus, codicum fragmentis et libris impressis* koja je 1864. doživjela svoje drugo izdanje, i to pod nazivom Čitanka staroslovenskoga jezika. Godine 1860. objavljen je njegov *Bukvar staroslovenskoga jezika glagolskimi pismeni za čitanje crkvenih knjig*. Berčićev prethodnik fra Benedikt Mihaljević, bivajući profesorom staroslavenskoga i hrvatskoga jezika u zadarskome sjemeništu, za svoje je učenike sastavio gramatiku staroslavenskoga jezika koja je – poput Parčićeve – ostala u rukopisu. Činio je to prateći sadržaj gramatike J. Dobrovskoga (1822.), odnosno zapisujući

nosno gramatiku *Oblici jezika staroga slovenskoga* (1889.) koju je autor Ivan Broz namijenio učenicima sedmih i osmih razreda gimnazija.[308] Njegova *Predavanja* valja razmatrati kao knjižicu koja na primjeren (didaktičko-metodički) način sintetizira onodobnu znanstvenu misao. Obvezujuće pedagoške misli svjestan je i sâm autor kada piše: »Prema tomu je ovomu djelcu ta svrha, da čitateljstvo upozna sa najnovijim rezultatima znanstvenog istraživanja. (...) Da bude ova knjiga svakomu pristupna, nastojao sam, da uklonivši savkoliki aparat znanstveni popularnim slogom opišem sve, što sam opisati imao.« (1896: 3–4).

Iako je Radetićev staroslavenski udžbenik iz 1896. pronašao svoje mjesto u sintezama naznačene problematike, kakvu je primjerice ispisala Tanja Kuštović (2012: 19–28), hrvatska filologija – koliko nam je poznato – još uvijek nije ponudila cjelovit prikaz toga izdanja. U spomenutoj studiji Kuštović je Radetićeva *Predavanja* označila priručnikom koji problematizira povijest staroslavenskoga jezika, misleći na razradbu izvanjezičnih (povijesnih) okolnosti koje su pratile nastanak staroslavenskoga jezika i širenje ćirilometodske baštine među Slavenima, napose Hrvatima. Svraćajući pogled na temeljna poglavlja Radetićeve knjižice, možemo se uvjeriti da je tomu doista tako. Sadržaj njegovih *Predavanja* razvrstan je – uz *Uvod – u šest temeljnih poglavlja: Sv. Ćiril i Metod* (*Metod kao nadbiskup*) (29–71); *Koji su Slaveni govorili starocrkvenim jezikom* (72–92); *Pi-*

staroslavenske primjere glagoljičnom grafijom istočnoslaveniziranih izdanja (poglavito Karamanovih) (usp. Lukić i Blažević Krezić 2014: 91–129; Mihaljević i Mihaljević 2015: 463–484). Valja, uza sve spomenuto, istaknuti riječi kojima se 1870. Vatroslav Jagić opraštao od pokojnoga Berčića, ističući njegovu želju za sastavljenjem cjelovite staroslavenske školske literature, koja uz čitanku i bukvar podrazumijeva staroslavensku gramatiku: »Već davno bješe naš Brčić naumio ovim svojim djelima pri dodati još i gramatiku staroslovenskoga jezika, te bi tako za potrebu svojih sjemeništnih učenika izradio bio malu školsku literaturu, na ime: bukvar, čitanku i gramatiku. Ali nešto razni duhovni i drugi književni poslovi, nešto njegova prevelika smjernost zaustavljahu ga puno godina te i ne dodje do toga, da djelo, koje je kako čujem u rukopisu sa sviem izradjeno, štampom na sviet izda.« (Jagić 1870: IX).

[308] Ne treba nas stoga čuditi što je Radetić surađivao s Brozom (i D. A. Parčićem) na oblikovanju pomoćnoga (obrazovnoga) priručnika – doduše namijenjena bogoslovima – pod nazivom *Mali azbukvar za pravilno i jednolično čitanje glagoljice u novih crkvenih knjigah po hrvatskoj recenziji* (1894.) (usp. Bratulić 2012: 91–106). Spomenimo da je Broz u predgovoru prvoga izdanja svoje gramatike zabilježio usklađenost udžbeničkoga sadržaja s odlukama Kraljevske zemaljske vlade, odnosno njezina Odjela za bogoštovlje i nastavu (donesenima 30. kolovoza 1886, usp. Broz 1911).

Popisu najstarijih udžbenika staroslavenskoga jezika dodajmo i knjižicu Mirka Divkovića *Oblici staroslovjenskoga jezika za školu* (Zagreb, 1883.) sastavljenu prema Miklošičevoj *Poredbenoj gramatici slavenskih jezika* (I–IV, 1852. – 1875.), poglavito prema dijelu koji se tiče oblika (II), a objavljen je 1856. Taj je priručnik kao svoje polazište prepoznao i Dragutin Antun Parčić oblikujući ovdje već spomenutu rukopisnu staroslavensku gramatiku.

smo, što ga je obreo sv. Ćiril (93–112); *Književni rad sv. braće u Moravskoj* (*Obred Metoda, nadbiskupa*) (113–138); *Književna radnja u Bugarskoj* (139–158), *Radnja u srpskim stranama i u Hrvatskoj* (*Hrvatska recenzija*) (159–207). Već spomenuto poglavlje koje nosi naziv *Hrvatska recenzija* nalazi se na posljednjim stranicama knjige (192–207) i zapravo je – iz našega očišta – najzanimljivije. Dijelom stoga što nadopunjuje pravopisna/pravogovorna pravila iznesena u *Malome azbukvaru* (1894.), nudeći pregršt novih spoznaja o normi hrvatskoga novocrkvenoslavenskoga jezika, odnosno stupnju naobraženosti njegovih *stvoritelja*. Dijelom pak stoga što proširuje određenje Radetićeva udžbenika, čineći ga – istovremeno – i povijesnim i jezičnim (pravopisnim) priručnikom. Ovom ćemo se prigodom usredotočiti na taj posljednji ulomak Radetićeve knjižice, uspoređujući ga s pravilima iznesenima u *Malome azbukvaru* (1894.). Prije negoli to učinimo, konstatirat ćemo što se nalazi u pojedinim dijelovima ovoga udžbenika. Na tridesetak stranica *Uvoda* (1–29) Radetić donosi okvir za svoje daljnje razlaganje, počevši s naglašavanjem uloge slavenskih apostola Ćirila i Metoda koji su zadužili sve Slavene, ne samo vjerom i crkvenim uređenjem nego i narodnom prosvjetom: »To su dvije zvijezde, koje prosjevnuše na obzorju slavenskoga svijeta upravo u ono doba, kad već davno bijaše dovršena selidba Slavena i kad pojedina plemena u svojim postojbinama bijahu već ustaljena. I političko uređenje bijaše već prilično gotovo; trebalo je jošte samo crkvenoga ustroja, da uzmognu stupiti u kolo ostalo prosvijetljenih naroda.« (1896: 1) Osvrće se potom na njihovu ulogu u crkveno-narodnim procesima 19. stoljeća, ističući okružnicu *Grande munus* pape Lava XIII. i ulogu ćirilometodskoga nasljeđa, poglavito staroslavenske liturgije, u postizanju crkvenoga jedinstva (1896: 9). Zapaža da se Sveta Stolica očinski odnosila prema svim Južnim Slavenima, navlastito Hrvatima kojima je dopustila osnivanje franjevačkih samostana po Bosni i Hercegovini, čijim je dalmatinskim i bosanskim učenicima ponudila zavod u Loretu, a od 1453. i poznati rimski Zavod Sv. Jeronima za hodočasnike kojega se djelovanje otada »u mnogom raširilo«. Naklonjenost Svete Stolice k tomu potvrđuju odobrenja staroslavenskoga bogoslužja, počevši s povlasticom koju je papa Inocent IV. u 13. stoljeću dao senjskomu biskupu Filipu i omišaljskim benediktincima. Tim su odlukama »udareni temelji« tzv. »vijeku hrvatskoga glagolizma« čije je središte bilo u Primorju i gornjoj Dalmaciji, s izbojcima prema jugu – do Cetine i Neretve, zapadu – kojima je zahvaćena čitava Istra, i sjeveru – pri čemu se misli na proširenost staroslavenskoga bogoslužja u Zagrebačkoj i Bosansko-srijemskoj biskupiji sa sjedištem u Đakovu. Posljednje tvrdnje Radetić potkrepljuje

istraživanjima Ivana Kukuljevića Sakcinskoga i Ivana Tkalčića (usp. Lukić 2009: 154–155), odnosno knjižicom *Prigled u knjigu pod imenom: Istoria vostočnoslavenskog bogosluženja i kirillskog književstva kod Slavenah zapadne Cerkve* Adama pl. Gorjanskoga (1850.) na čijim je stranicama zabilježena djelatnost dvaju dalmatinskih svećenika glagoljaša Đakovačke biskupije »koji nisu znali riči latinske, i službu su Božju služili našim crkvenim jezikom«, pri čemu se misli na Matišu Sladojevića iz Rajeva Sela, odnosno na don Luku Sučića iz Komletinaca (usp. Lukić 2014c: 194–208). Radetić međutim ne propušta spomenuti činjenicu da su sastavnice ćirilometodske baštine (pismo/jezik) ozbiljno zahvatile hrvatske književne i poslovno-pravne tekstove, navodeći mnoštvo zbornika, povelja, listina i zakonika, a najzad i hrvatskoglagoljski tisak u 15. i 16. stoljeću. Nastavlja spominjući glagoljaške prinose razdoblju reformacije, odnosno etape istočnoslavenizacije/rusifikacije hrvatskoglagoljskih liturgijskih knjiga. Njima među ostalima pripisuje odgovornost za nestanak staroslavenskoga bogoslužja: »Početkom ovoga stoljeća prestade gotovo po svuda glagoljska služba božja; premda je ovdje ondje po koji glagoljaš jošte živio. God. 1825. prestadoše kanonici kaptola senjskoga u središtu glagolizma čitati brevir i misu glagoljski i počeše se služiti latinskim jezikom. Pa kad se to u središtu glagoljaštva moglo dogoditi, kako ne bi bilo to i drugdje; ali ništa zato.« (Radetić 1896: 25)[309].

Svoj pregled završava opisom situacije iz druge polovice 19. stoljeća, obilježene »općim preporodom i napretkom« koji si je u zadatak uzeo istraživanje staroslavenskoga jezika, glagoljice i ćirilice, odnosno s njima združenoga bogoslužbenoga

[309] Stanje je bitno drukčije krajem 17. i tijekom 18. stoljeća, što Radetić potvrđuje činjenicom da je na splitskome saboru 1688. ustanovljeno 36 župa, od kojih je 8 latinaških, a sve su ostale glagoljaške (1896: 23). Ivanišević s druge strane bilježi podatke biskupskih ordinarijata Krka, Zadra, Šibenika i Splita za 1857. godinu. Iz njih proizlazi da je u Krčkoj biskupiji prevladavajuće staroslavensko (glagoljaško) bogoslužje, a iznimku predstavlja samo grad Krk. Zadarska biskupija u ono je vrijeme imala 86 župa i kapelanija, od kojih 46 glagoljaških. Slavenskim jezikom misilo je 70 svećenika, a jedan svećenik glagoljaš govorio je takvu misu i u gradu Zadru. U Šibenskoj biskupiji staroslavensko bogoslužje njeguju župe franjevaca trećoredaca (Prvić Luka, Šepurine, Kaprije, Sustipanac). Splitska biskupija imala je 73 župe od kojih 61 glagoljašku s ukupno 98 svećenika glagoljaša. I u drugim biskupijama Hvara, Dubrovnika i Kotora bilo je umirovljenih svećenika koji su govorili »glagoljsku misu«, napose u Senju u kojemu su gotovo svi svećenici bili glagoljašima, »kao što su i danas«, domeće Ivanišević (1929: 25), pa se i u njihovoj stolnoj crkvi bogoslužje održavalo na staroslavenskome jeziku. Drugačije vrijeme nastupa u drugoj polovici 19. stoljeća, napose nakon enciklike *Grande munus* i rimskih dekreta donesenih krajem 19. stoljeća. Njemu primjerice pripada podatak o osam glagoljaških svećenika iz samoga grada Splita koji su premješteni u seoske župe (između 1890. i 1893., usp. Ivanišević 1929: 31; Žubrinić 1996: 281). Slavko Kovačić s druge strane bilježi da je u Splitsko-makarskoj biskupiji 1803. bilo 279 svećenika glagoljaša, a 1878./1879. samo 22 (usp. Bratulić 2019: 179).

ja. U naznačenu razdoblju osnivaju se katedre za staroslavenski jezik – kako u okviru pojedinih sjemeništa tako i na sveučilištima koja postupno prepoznaju važnost paleoslavističkih i poredbenoslavističkih istraživanja u indoeuropskome kontekstu. Zahvaljujući spomenutim radnjama – zaključuje Radetić – otvorena su i velikim dijelom apsolvirana zanimljiva istraživačka pitanja, slijedom kojih su organizirana temeljna poglavlja njegove knjižice: *Koje pleme slovjensko govorilo je starim crkvenim jezikom? – Što se razumijeva pod pismom slovenskim, što ga je obreo sv. Ćiril, dali glagoljica ili ćirilica? – Što su sv. braća napisala? – Kako se radnja njihova dojmila susjednih pokrajina Bugarske, Srbske i Hrvatske?* U čitavome tom napretku – dodaje Radetić (1896: 27–28) – najslavniju točku predstavlja »(...) glagoljski misal, što ga je sv. Propaganda izdala povelenijem Urbana Papi VIII.«.

Dok čitamo spomenuta poglavlja, prožimlju nas poštovanje i uvažanje, kako prema autoru ispisanih redaka tako i prema razini onodobne filologije. Slično suvremenim udžbenicima staroslavenskoga jezika – koje je sastavio akademik Stjepan Damjanović – razotkriva se govorna osnovica staroslavenskoga jezika – panonska, poslije makedonska, kako su ustvrdila – u Radetićevo doba sasvim aktualna – istraživanja V. Jagića i V. Oblaka (usp. Radetić 1896: 90–91; Damjanović 2004: 29). Pregledno su iznesene spoznaje o spomenicima kanona staroslavenskih spisa, a onda i o redakcijskim tekstovima, s naznačenim naslovima/izvorima podataka (Jagićevim, Račkijevim, Brozovim i inim) koji bi zainteresiranoga studenta mogli opremiti dodatnim obavijestima.[310] Posebno je poglavlje posvećeno pitanju prvenstva dviju slavenskih azbuka koje je tijesno povezano s pitanjem podrijetla, odnosno *obretnika*/sastavljača i pronositelja prvoga slavenskoga pisma. Ispisujući pregled meritornih znanstvenih studija P. J. Šafařika, J. Hanuša, F. Račkoga, F. Miklošiča, I. Taylora, V. Jagića, L. Geitlera i drugih, Radetić se iskazao kao dobar poznavatelj problematike, sposoban studentima pojasniti tu zamršenu (u nekim segmentima još uvijek otvorenu) problematiku.

[310] Radetićevim riječima, razlikuju se »čisto slovenski spomenici (tj. panonski)«, u kojima je pravi jezik Ćirila i Metoda, od onih u kojima je taj jezik pomiješan s osobinama narječja (tzv. spomenici »bugarskoga, hrvatskoga ili srpskoga i ruskoga razreda«). Prvoj skupini pripadaju *Assemanijevo* ili *Vatikansko evanđelje*, *Zografsko* i *Marijino* ili *Marijinsko evanđelje*, *Kločev glagoljaš*, *Sinajski psaltir* i *euhologij*, *Suprasaljski zbornik*, *Savina knjiga* i dr. Spominju se još – kao spomenici nastali pod »neznatnim uplivom narječnim« – *Praški* i *Kijevski listići* te *Ostromirovo evanđelje*.

IV.

Uvodeći čitatelja u poglavlje o hrvatskoj recenziji, Radetić problematizira povijesne okolnosti u kojima se Hrvati – tijekom 9. stoljeća – susreću s djelovanjem Svete braće, nakon čega je svraćena pozornost na najstariju spomeničku baštinu. Ako se zanemari pozivanje na *Psaltir* Nikole Rabljanina, za koji je poslije utvrđeno da je krivotvorina, početno mjesto zauzimaju epigrafski spomenici »okrugle glagoljice« poput *Krčkoga natpisa* i *Bašćanske ploče*, a njima se pridružuju *Bečki listići* (uz *Mihanovićev* i *Gršković*ev *odlomak apostola*). Slijedi razvoj »uglaste glagoljice« kojom su ispisani mnogobrojni spomenici iz doba hrvatskoga glagolizma. Ako se žele upoznati s njihovim sadržajem, studenti bi trebali pribaviti Jagićeve *Primjere* (1864./1866.)[311], Berčićevu Čitanku (1864.) i/ili Brozove *Crtice* (1888.)[312] (usp. 1896: 191). Radetić je poimence izdvojio samo *Reimski evanđelistar* (*Texte du sacre*), a nije zanemario ni hrvatsku ćiriličnu tradiciju, što potvrđuje osvrt na *Povaljsku listinu* s otoka Brača.

Vrlo je zanimljivo Radetićevo određenje termina *(hrvatska) recenzija*, čije je poznavanje od iznimne važnosti za obnovitelje hrvatskoga crkvenoslavenskoga jezika u 19. stoljeću, zapravo *arhitekte* tzv. hrvatskoga novocrkvenoslavenskoga jezika (usp. Blažević Krezić 2020: 223–224). Budući da je taj jezik pronašao svoju primjenu u novome izdanju Parčićeva glagoljskoga *Misala* (1893.), senjski su se sjemeništarci morali upoznati s osnovnim obilježjima tzv. *hrvatske recenzije* jer je – Radetićevim riječima (1896: 28) – novo izdanje *Misala* »namijenjeno samo senjsko-modruškoj i barskoj biskupiji u Crnojgori; ali ne ima dvojbe, da će se staroslavenska služba božja i u ostalim biskupijama raširiti«. Posljednje poglavlje motrene knjižnice zapravo funkcionira (i) kao dodatak pravopisnim/pravogovornim pravilima iznesenima u *Malome azbukvaru*. Imajući istaknuto na umu, precizirajmo Radetićevo određenje termina *recenzija*:

> »Riječ 'recenzija' sama po sebi znači preustrojenje i ispravljanje kojega starijega teksta. Kad su stari Hrvati saznali za slovensko bogoslužje i ovo odma uvažili, mogli su jamačno, da su samo htjeli, mjesto jezika staroslo-

[311] *Priměri starohervatskoga jezika iz glagolskih i ćirilskih književnih starinah, sastavljeni za sedmi i osmi gimnazijalni razred, s uvodom i primérima staroslovenskim* (Zagreb, 1864.). Drugi pak dio donosi *uvod i priměre starohervatske* (Zagreb, 1866.). Inače, Jagića je godine 1861. prosvjetna vlast uključila u Školsko vijeće kada se postavljalo pitanje mjesta hrvatskoga jezika u srednjim školama pa je i crkvenoslavenski jezik u njegovoj viziji zavrijedio postati gradivom sedmoga i osmoga razreda (Kuštović 2022: 24).

[312] *Crtice iz hrvatske književnosti, sveska druga: prvo doba, crkvena književnost* (Zagreb, 1888.)

> venskoga u crkvu uvesti domaći jezik hrvatski, koji je tada već postojao kao poseban u velikom koljenu slavenskome. Nego oni nisu htjeli, da to učine; jedno zato, što nisu imali knjiga u svojemu narodnome jeziku za crkvu potrebitih, a drugo, jer su htjeli sačuvati svetinju jezika staroslovenskoga na vječnu uspomenu sv. apoštola, koji su taj jezik u crkvu uveli. Ali uza svu dobru volju i nastojanje ne pođe im za rukom uzdržati taj jezik u potpunoj izvornosti. Da bude importirani crkveni jezik puku što lakši i razumljiviji, prilagodiše ga izgovoru domaćega jezika. Dakle u promjeni jezika sastoji [se] recenzija.«[313] (Radetić 1896: 192–193)

Jezičnu prilagodbu pratila je pismovna, što pokazuje izmjena slovnoga inventara glagoljičnoga pisma kakvo je bilo u upotrebi na hrvatskome prostoru.[314] Promjene su se uvodile postupno, tijekom dužega vremenskoga perioda i djelovanjem različitih reformatora, napominje Radetić, zbog čega su stariji tekstovi *hrvatske recenzije* privrženiji staroslavenskomu izvorištu. Budući da su te promjene zahvatile samo glasovnu razinu, nije bila narušena čistoća recenzije.[315] Svoju tvrdnju

[313] U raspravi *Za obstanak glagoljice* (1882.) Parčić se također služi terminom recenzija, napominjući da je tako »po učenjacih prozvan« – označujući njime jezik kojemu zamjerku pronalaze sastavljači *Spomenice* – don Frane Bulić i Ivan Danilo. Odrednica *hrvatska recenzija* stoga ulazi u puni naziv *Maloga azbukvara* (1894.). Ocjenjujući novo izdanje glagoljskoga *Misala* (1893.), Franjo Rački služi se terminom *slovinsko-hrvatska redakcija*. U Jagićevim *Primjerima* (1866.) zabilježen je naziv *hèrvatsko-slověnski jezik književnosti crkvene* (odnosno *jezik slovenski recenzije hèrvatske i sèrbske,* usp. Jagić 1864: 13), kojemu se pridružuje *jezik slověnsko-hèrvatski književnosti světske*. U posljednje se vrijeme terminima redakcija i recenzija, svakako neistoznačnima, pronalaze zamjerke pa se uglavnom govori o hrvatskostaroslavenskome jeziku ili hrvatskome crkvenoslavenskome jeziku (usp. Damjanović 2004: 28, 40, vidi i: http://www.hrvatskiplus.org/article.php?id=1818&naslov=hrvatskostaroslavenski, stranica posjećena 15. travnja 2025.).

[314] Na to će se osvrnuti i Parčić u raspravi *Za obstanak glagoljice*: »Još možemo pridodati nuzgredice da mn. pošt. svećenici nahode u azbuci ove dobe šest pismena manje; nu (kažu oni) da su ipak pravilno bila zamijenjena (str. 18). Kad je tako, a zašto ne bi ta pravilna zamjena mogla i dalje ostati? Čemu opet uvađati odvajkada zabačenih slova, što bi bez potrebe nanijele to veće poteškoće u štivenju, kojoj se oni po svojem načelu otimlju? Toga je mnijenja bio i nezaboravni prof. pop Ivan Brčić, predloživ u svojem djela Chrestomathia za naše liturgičke knjige ne potpunu azbuku, kako to tvrde u Spomenici, nego samo ona pismena nalazeća se u naših pomenutih knjiga, samo što je mislio dva slova obilježiti malimi znakovi, a to da se laglje ujednači način štivenja; pridoda pak tomu opširniju azbuku, prema starijim spomenikom, htjedne li ju tko upotrebiti pišuć književnu kakovu radnju.« (prema Vranić i Badurina 2017: 78).

[315] Parčić »glasovnim preinakama« pridružuje leksičke, misleći na uporabu »novijih riječi« koje su zamijenile zastarjele i nerazumljive (to je – među ostalima – podcrtao u nekoliko puta spomenutoj raspravi *Za obstanak glagoljice*, usp. Blažević Krezić 2020: 81). O čistoći 19-stoljetnoga slavenskoga jezično-liturgijskoga projekta u novije su vrijeme pisali Antonija Zaradija Kiš i Mateo Žagar, temeljeći svoje zaključke na usporednoj jezičnoj analizi Parčićeve *Muke po Mateju* (2014: 183). Spomenimo da

Radetić potkrepljuje školskim primjerima u red kojih ide napuštanje staroslavenskih nosnika/nazala, na čije mjesto dolaze vokali *e* i *u*, kao i pismom posvjedočena zamjena *jerija* vokalom *i*. Posebnu je pozornost zaslužila problematika *jerova* i *jata*. Radetić ukazuje na funkciju jerovskih znakova u staroslavenskome jeziku: njima su se u sredini i na kraju riječi bilježili poluglasovi, sukladno pravilu »po kojemu riječ i slovka svršuju vokalom«. Slogovna harmonija naložit će kada valja bilježiti *jer*, a kada *jor*, mada njihovu distribuciju na kraju riječi »uči slovnica«, ističe Radetić (1896: 196). Iako hrvatski jezik zazire od poluglasovne artikulacije, njezina stabilnost nije bila narušena u najstarijim spomenicima *hrvatske recenzije*, odnosno hrvatskoga crkvenoslavenskoga jezika. Autor nastavlja pretpostavljajući da se poluglasovni izgovor hrvatske recenzije ipak morao razlikovati od staroslavenskoga[316], tim više što se nakon 12. stoljeća u našim spomenicima bilježi samo jedan poluglas kojemu glagoljica ustupa znak štapića, vjerojatno pod utjecajem istočnoga pravca koji je nametnuo isključivu uporabu poluglasa ь, kako u srpskoj tako i u hrvatskoj redakciji, domeće Radetić. Sastavljači i priređivači *Maloga azbukvara* k tomu razlikuju i znak za stari *jor* u obliku ključa, čiju pojavu registriraju samo u najstarijim hrvatskoglagoljskim spomenicima (Jembrih i Kezele 2002: 58).[317]

Izuzevši primjere crpljene iz bokeljskoga, vrbničkoga, omišaljskoga i dobrinjskoga govora, od 13. stoljeća poluglas je u narodnome jeziku zastupljen vokalom /a/ pa se spomenuta zamjena – svojstvena poluglasovima nekadašnje jake (ali i slabe) pozicije – provodi u hrvatskim *recenzijskim* spomenicima, što je istraživanjem ovjerio Vatroslav Jagić:

> »Zato već u najstarijim misalima kao i u ostalim knjigama crkvenim nalazimo riječi, kao *dan, dvari, tak'mo, pas, maz'da, prišad', ta, sa, va, tamnica*

je Radetić na samome kraju poglavlja otvorio pitanje hrvatske crkvenoslavenske morfološke norme, odnosno zamjenu starijih izraza novijima, savjetujući čitatelju da ih detaljnije istraži u slovnici i rječniku staroslavenskoga jezika.

316 »Naučno istraživanje iznijelo je na vidjelo, da je u prajeziku slavenskomu poluglas ъ glasio po svoj prilici kao neki podmuklac, koji je zanosio na e, na o i na a, a nije bio niti e, niti o, niti a, pa se je od poluglasa ь razlikovao samo u toliko, što je od ovoga šire zvučio; prema tome je po svojoj naravi tvrd, dočim je ь jer meki.« (Radetić 1896: 195). Navedeni je opis moguće usporediti s *Opazkom* o izgovoru *jerova* zabilježenom u *Malome azbukvaru* (prema Jembrih i Kezele 2002: 57).

317 Kako se ovim pitanjima pristupa u suvremenoj hrvatskoj paleoslavistici/paleokroatistici, valja pročitati u *Gramatici hrvatskoga crkvenoslavenskoga jezika* (2014.) koju je – želeći raščlaniti pa potanko opisati obilježja hrvatskoga crkvenoslavenskoga jezika – sastavila skupina autora vezana za Staroslavenski institut u Zagrebu.

> itd., pače to zamjenjivanje prelazi i granice te se nalazi u riječi *dašći* mj. *d'šti*, *vadova* mn. *v'dova*, *samrt'* mj. *smrt'* itd.« (Radetić 1896: 199)

Otkako je poluglas izgubio glasovnu vrijednost, hrvatski su glagoljaši jerovske znakove bilježili različitim stupnjem dosljednosti, počesto samo »s formalnoga obzira, t.j. ondje, gdje se slovka i bez njega može izgovarati«, dakle na kraju riječi, s iznimkom prijedloga *ka sa, va* (koju navodi i *Mali azbukvar*, usp. Jembrih i Kezele 2002: 57), potom u sredini riječi, odnosno iza slogotvornoga *r* i *l*. Budući da je štapić u *Parčićevu misalu* zabilježen na svim etimološkim pozicijama – kako slabim tako i jakim[318], što je učinjeno prema Miklošičevu *Rječniku*, recipijenti nisu bili sigurni kada ga je i na koji način potrebno izgovoriti. Trenutak u kojemu se javlja Radetićev udžbenik podrazumijeva višegodišnju uporabu *Parčićeva misala*[319] koja je među poznavateljima problematike zasigurno ostavila traga, ponajprije stoga što su raspolagali povratnim informacijama, kako onima prikupljenima na terenu – među vjernicima i svećenicima glagoljašima, tako i onima iznjedrenima u krilu znanosti, tzv. ocjenama koje su 1894. novomu izdanju glagoljskoga *Misala* uputili Franjo Rački (1893: 78–79) i Vatroslav Jagić (1894: 210–216). Imajući ovo na umu, Radetić u tijelo svoga teksta ušiva svojevrsnu kritiku Parčićeva rada, poglavito načina na koji je uredio jerovsko pitanje:

> »Najnoviji misal, koji ljepotom forme, pravilnošću jezika i jasnoćom pismena nadmašuje sve prvašnje edicije, obiluje poluglasovima; pače poluglas je i u tuđim riječima, gdje mu ne bi smjelo biti mjesta, kao *Hrъstos Hrъsogon* itd. Novo izdanje moglo bi se udesiti prema navedenom načelu, jer čemu štampati poluglas ondje, gdje se isti punim glasom izgovara.« (1896: 200)[320]

[318] Parčićev je štapić – ovisno o položaju, prema polazišnim stcsl. pozicijama, određenima Miklošičevim *Rječnikom* – u izgovoru potrebno izostaviti, odnosno ostvariti »punim, nu kratkim, glasom a ili e« (usp. Jembrih, Kezele 2002: 57; Blažević Krezić 2020: 294, 342). Za pjevane dionice vrijede posebna pravila.

[319] Godine 1896. – kada je objavljen Radetićev udžbenik – svjetlost dana ugledalo je i drugo izdanje *Parčićeva misala*. Drugim riječima, prošle su pune tri godine od objavljivanja njegova prvog izdanja (1893.).

[320] Prilikom objavljivanja prvoga izdanja *Parčićeva misala* Posilović je Jagiću pisao o bilježenju jerovskih znakova, priklanjajući se rješenjima koja će tekst učiniti čitljivim/razumljivim: »Napokon što se tiče poluglasa, gdje je u sadanjem živom jeziku čakavskom ili štokavskom čitav samoglas: hotio bih, da se taj umetne samo ne znam, da li *a* ili *e*, *mačem* ili *mečem*?« (usp. Jembrih 2014: 318).

Sukladno saznanjima onodobne slavističke znanosti, prvenstveno hipotezama Vatroslava Jagića, Radetić pretpostavlja dvije izgovorne vrijednosti staroslavenskoga *jata*: tzv. sužen i stegnut izgovor između /e/ i /i/, odnosno izgovor /ja/ na početku riječi, poslije vokala i palatalnih suglasnika. Na sličan izgovor, među ostalima, upozorava i Brozova staroslavenska gramatika (usp. Broz 1911: 3; Damjanović 2003: 4)[321], odnosno pravilo iz *Maloga azbukvara* (usp. Jembrih i Kezele 2002: 58). Prikazavši nestalnu uporabu *jata* u glagoljskim i ćirilskim spomenicima, želeći s druge strane hrvatskoj novocrkvenoslavenskoj normi zajamčiti univerzalnu provedbu, obilježenu tzv. »staroslavenskim zvučanjem«, Radetić (1896: 203) zaključuje sljedeće:

> »Po ovome dakle, što smo ovdje razložili, slijedi da se u glagoljici ê (u koliko nije *ja*) može prema ekavštini izgovarati kao *e*, a prema ikavštini kao *i*. Zato je taj glasnik od vremena Levakovićevih nadalje razlučen piknjom ili ' ili ’[322] te se izgovara kao *e* ili *je*, inačè kao *i*, n. pr. *iereê* = *iereje* itd. – **Da se načelo jednoličnosti pri čitanju ne bi zametnulo, držim, da je zgodnije, kad ga svatko, pa bio i ikavac, čita kao *e*.**« (istaknuli autori)

Odjavne su stranice njegova udžbenika posvećene prikazu glasovnih promjena –Radetićevim riječima – »umekšanja/mouilliranja«, odnosno »zetacizma ili palatalizma«, nakon čega je problematiziran status glasova *št* i *žd* u hrvatskoj recenziji.[323] Način na koji je Broz normirao izgovor slova *šta* u *Malome azbukvaru*

[321] Broz iznosi podatak o zatvorenome *e* po kajkavskom izgovoru, a pravilo iz *Maloga azbukvara* glasi ovako: »Slovo *jat* treba da se čita ili 1) kao *e*, ili 2) kao *ja*. 1) Čita se kao ê (ponješto stegnuto nalik na *ei*, a nebi bilo baš ni protivno predaji da se čita, gdje je običaj, i kao *i*) u obće gdje se u hrvatskom jeziku govori *e, i, ie, ije* ili *je*, n. pr. *vêra, dête, vrêmene*. A to biva uviek iza suglasa. Nu rieč *ninê* može se čitati kao *ninja*, premda običnije je *ninje*, jer u starih spomenicih običavala se pisati *nine*. 2) Čita se kao *ja* u obće gdje se u hrvatskom jeziku govori *ja*, a napose u početku rieči, i poslije samoglasnih slova, n. pr. *javi, drugaja, dijakon, dêjanije, ot Matêja*« (1894: 8, prema Jembrih i Kezele 2002: 58).

[322] Što je u svojoj Čitanci naznačio Ivan Berčić (1859: X, 2; 1864: 110–111).

[323] U *Malome* je *azbukvaru* svraćena pozornost na uporabu *đerva* u tuđicama, s izgovorom /dj/, /gj/ (usp. Jembrih i Kezele 2002: 56). To pravilo zapravo prati način na koji se *đerv* upotrebljava u *Parčićevu misalu* (usp. Blažević Krezić 2020: 331) iako su suvremena istraživanja problematike pokazala da se hcsl. slovo *đerv* čak i u stranim riječima čitalo kao /j/ (usp. Gadžijeva i dr. 2014: 63). Vodeći računa o pojavljivanju *đerva* u tuđicama, odnosno o specifičnosti njegova izgovora, kao i o uporabi ovoga slova na mjestu stcsl. /žd/ za čakavski refleks /j/, Radetić drži potrebnim proširiti objašnjenje izneseno u *Malome azbukvaru* (1894.): »Ovaj posebni izgovor grlenog suglasnika biva, kad isti u tuđim riječima dođe u dodir sa *e i*. Tada se izgovara slično našemu ć i *dj* kao *dj, kj* ili *g', k'* = *dž*, n. pr. *angjel, evangjelje*, *Kjiril* itd. I hrv. glagoljica imade za to posebno slovo, u malom azbukvaru označeno pri brojnoj vrijednosti 30 a ozvano *dje* ili *djero*, a bolje *dja*. Pošto se u čakavštini glas *gj* vrlo tanko izgovara kao čisto *j*, n. pr. *anjel, evanjelje*, to su ga u hrv. kasnijim spomenicima ondje, gdje treba đ, dj, jednostavno rabili kao lat. *j*, n. pr. *potvrjen, mejaši* itd.« (1896: 207).

– kao staroslavenski /št/ koji se gdjegod – osobito kada ih dolazi više u jednoj riječi – smije zamijeniti glasom /ć/ prema današnjemu hrvatskomu izgovoru (usp. Damjanović 2003: 7; Blažević Krezić 2020: 234)[324] – u Radetića je ponovljen i pojašnjen:

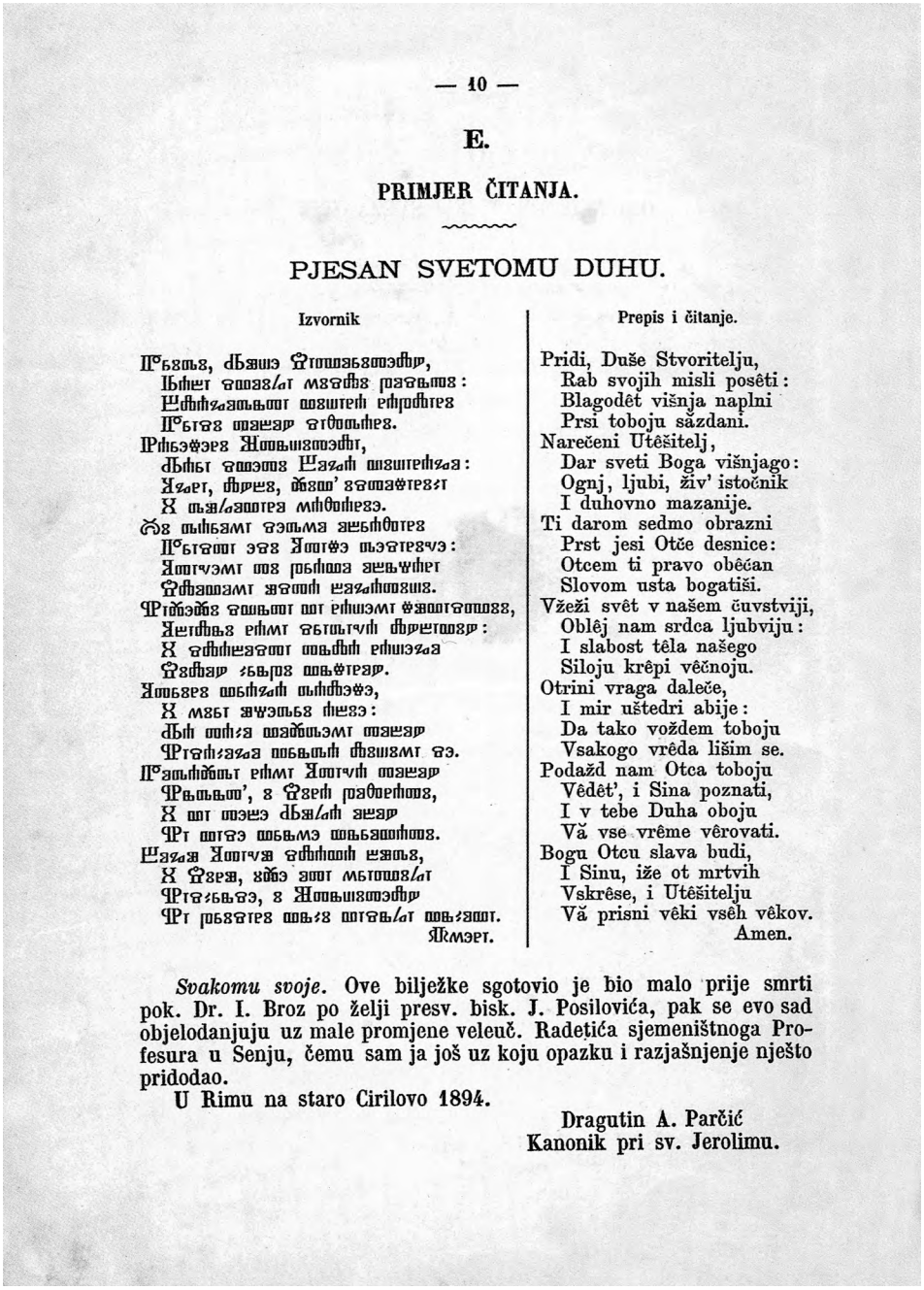
> »Pa ako su po svuda prije XIV. v. pisali i izgovarali *žd*, ne ima dvojbe, da su izgovarali i *št*, toga treba da se u našemu misalu i mi držimo, pa da čitamo *št* što moguće više, izuzevši recimo onakove riječi, u kojima bi izgovaranje *št*..a slušalačkoj publici bilo veoma zazorno kao *nošt*, *pomošt* itd.« (1896: 206)

V.

Radetićev prilog poznavanju *hrvatske recenzije* i njezine uporabe u 19-stoljetnim hrvatskostaroslavenskim liturgijskim knjigama progovara o filološkoj kompetenciji ćirilometskih znanstvenika angažiranih u borbi za staroslavensku liturgiju koja je, prema njihovoj izvornoj zamisli, imala zahvatiti čitav hrvatski (pa i južnoslavenski) prostor šireći se – svim segmentima ćirilometodske ideje (usp. van Dartel 1984: 57–60) – prema ostalim katoličkim Slavenima, istovremeno podupirući viziju jedinstva Crkava pod jurisdikcijom rimskoga Pape. Hrvatski novocrkvenoslavenski jezik spomenuta je nastojanja zapravo trebao dovesti u ravnotežu, čime je zacrtan put njegova umjetnoga normiranja, uvelike određen hrvatskoglagoljskom liturgijskom tradicijom s jedne, odnosno napretkom slavističke znanosti s druge strane. Mada je nastojao zadovoljiti načelo razumljivosti, *Parčićev misal* nosio je ćirilometodski jezično-pismovni biljeg, aludirajući na zajednički kulturni iskon svih slavenskih naroda. Njegovom je jezičnom koncepcijom stoga zavladalo načelo konzervativnosti i hiperkorektnosti – u smislu odanosti starocrkvenoslavenskim i hrvatskim crkvenoslavenskim izvorima. Parčićev »filološki kriticizam«, znanstvenost njegova pristupa, dosljednost provođenja norme bili su – kako vidjesmo – postupci motivirani širom slavenskom/slavističkom koncepcijom liturgijskoga jezika u drugoj polovici 19. stoljeća (usp. Žagar i Zaradija Kiš 2014: 179–211; usp. Blažević Krezić 2020: 86). Njima u prilog govore pravila bilježenja/izgovaranja jerovskih znakova, *jata*, slova *šta* i slova *đerv*,

[324] »Današnji hrvatski izgovor *ć*« dopušta se u riječima u kojima se ponavlja slovo *šta* (npr. *zaštićenije, čtuće, pričeštajuće se*), potom u primjerima *noć, nemoć, veće*. U svim drugim slučajevima predlaže se stcsl. izgovor /št/ mada je u popisu azbučnih grafema zabilježen i izgovor /šć/ (uz /št/ i /ć/, svi kao tzv. latinični ekvivalenti) (usp. Jembrih i Kezele 2002: 52, 56–57).

iznesena u *Malome azbukvaru* (1894.) i Radetićevim *Predavanjima* (1896.). U ozračju koje je podrazumijevalo »preznanstveno oživljavanje« staroslavenskoga liturgijskoga jezika, obavijenoga ruhom hrvatske recenzije, obrazovna komponenta nije se smjela prepustiti slučaju. Artikulirajući zahtjeve ćirilometodske znanosti, baveći se proizvodnjom i transmisijom novih filoloških/crkvenopovijesnih znanja, sjemenišni profesori staroslavenskoga jezika – kako je to pokazao primjer Ivana Radetića – odigrali su važnu ulogu u hrvatskome ćirilometodskome pokretu druge polovice 19. stoljeća.

— 10 —

E.

PRIMJER ČITANJA.

PJESAN SVETOMU DUHU.

Izvornik

Prepis i čitanje.

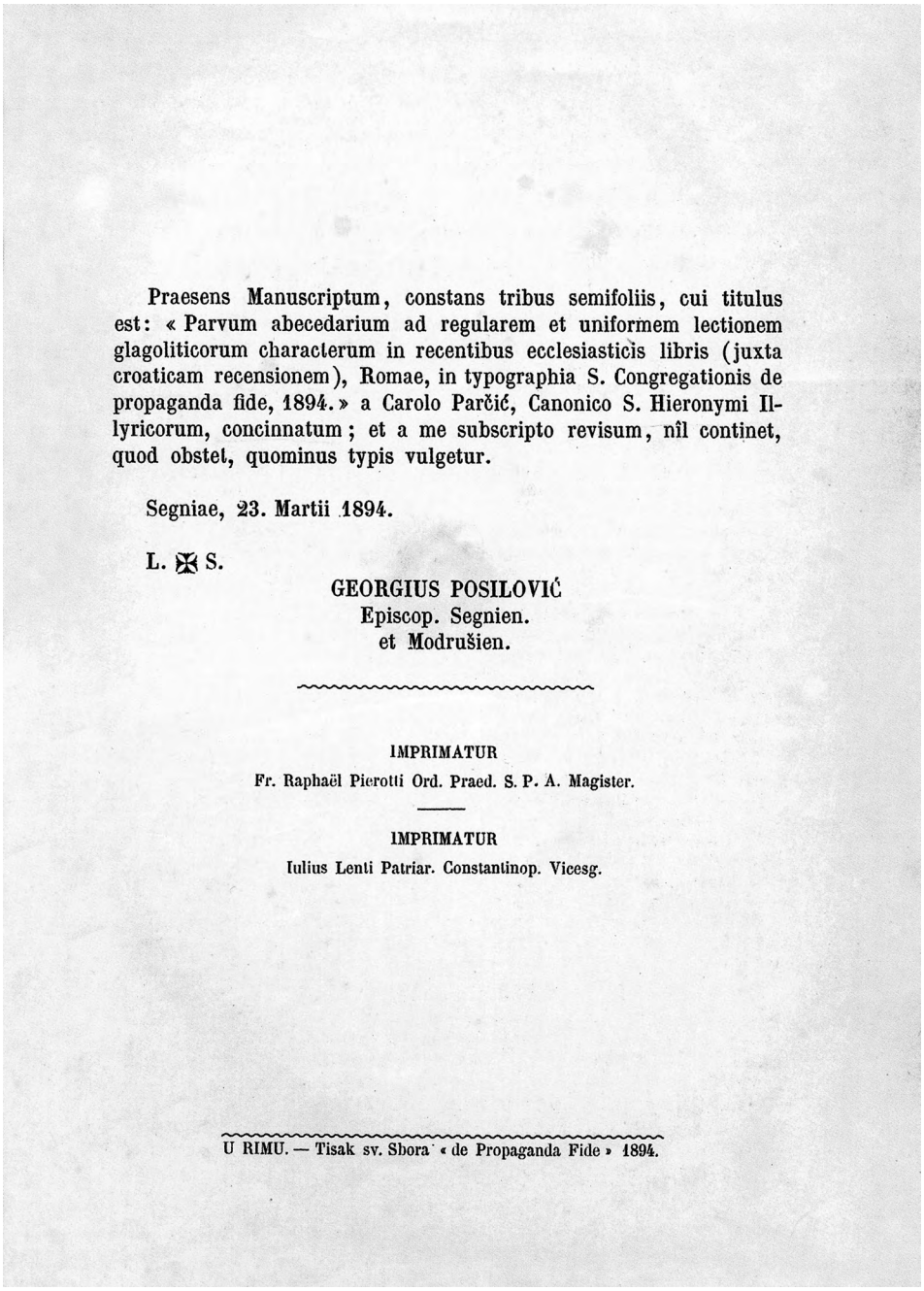
Pridi, Duše Stvoritelju,
Rab svojih misli posêti:
Blagodêt višnja naplni
Prsi toboju sâzdani.
Narečeni Utêšitelj,
Dar sveti Boga višnjago:
Ognj, ljubi, živ' istočnik
I duhovno mazanije.
Ti darom sedmo obrazni
Prst jesi Otče desnice:
Otcem ti pravo obêćan
Slovom usta bogatiši.
Vžeži svêt v našem čuvstviji,
Oblêj nam srdca ljubviju:
I slabost têla našego
Siloju krêpi vêčnoju.
Otrini vraga daleče,
I mir uštedri abije:
Da tako voždem toboju
Vsakogo vrêda lišim se.
Podažd nam Otca toboju
Vêdêt', i Sina poznati,
I v tebe Duha oboju
Vă vse vrême vêrovati.
Bogu Otcu slava budi,
I Sinu, iže ot mrtvih
Vskrêse, i Utêšitelju
Vă prisni vêki vsêh vêkov.
Amen.

Svakomu svoje. Ove bilježke sgotovio je bio malo prije smrti pok. Dr. I. Broz po želji presv. bisk. J. Posilovića, pak se evo sad objelodanjuju uz male promjene veleuč. Radetića sjemeništnoga Profesura u Senju, čemu sam ja još uz koju opazku i razjašnjenje nješto pridodao.

U Rimu na staro Cirilovo 1894.

Dragutin A. Parčić
Kanonik pri sv. Jerolimu.

Slika 5. Ulomak iz *Maloga azbukvara za pravilno i jednoličnо čitanje glagoljice u novih crkvenih knjigah po hrvatskoj recenziji* (Rim, 1894.)

Praesens Manuscriptum, constans tribus semifoliis, cui titulus est: « Parvum abecedarium ad regularem et uniformem lectionem glagoliticorum characterum in recentibus ecclesiasticis libris (juxta croaticam recensionem), Romae, in typographia S. Congregationis de propaganda fide, 1894. » a Carolo Parčić, Canonico S. Hieronymi Illyricorum, concinnatum; et a me subscripto revisum, nîl continet, quod obstet, quominus typis vulgetur.

Segniae, 23. Martii 1894.

L. ✠ S.

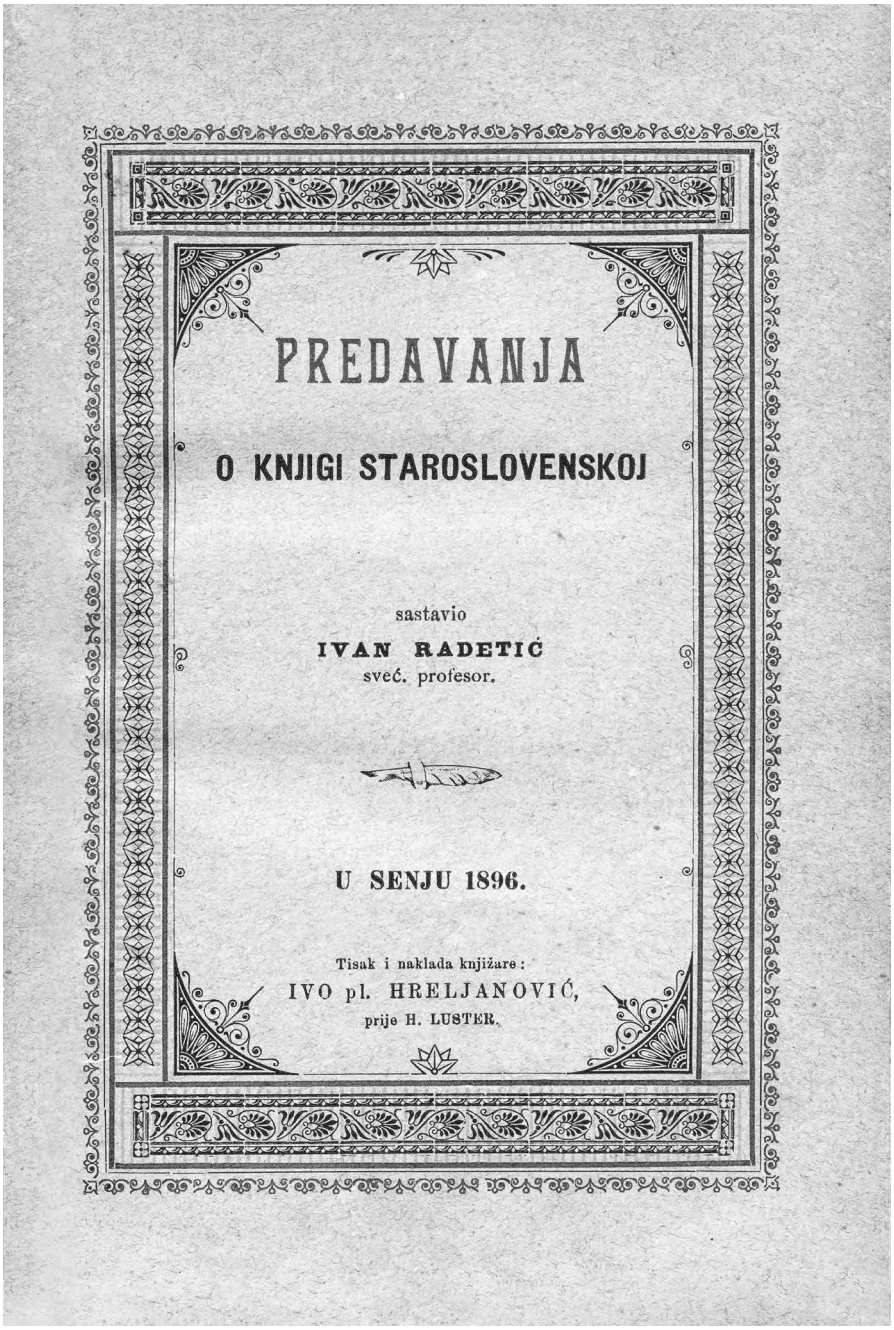
GEORGIUS POSILOVIĆ
Episcop. Segnien.
et Modrušien.

IMPRIMATUR
Fr. Raphaël Pierotti Ord. Praed. S. P. A. Magister.

IMPRIMATUR
Iulius Lenti Patriar. Constantinop. Vicesg.

U RIMU. — Tisak sv. Sbora « de Propaganda Fide » 1894.

Slika 6. Ulomak iz *Maloga azbukvara za pravilno i jednoličnо čitanje glagoljice u novih crkvenih knjigah po hrvatskoj recenziji* (Rim, 1894.)

PREDAVANJA

O KNJIGI STAROSLOVENSKOJ

sastavio

IVAN RADETIĆ

sveć. profesor.

U SENJU 1896.

Tisak i naklada knjižare:

IVO pl. HRELJANOVIĆ,

prije H. LUSTER.

Slika 7. Naslovnica Radetićeva staroslavenskoga udžbenika (Senj, 1896.)

Tko je savjestan, a tko mlitav bio?! Pisma Vatroslava Jagića Dragutinu Antunu Parčiću

I.

Budući da su ćirilometodski pokret i pripadajuća mu znanost u drugoj polovici 19. stoljeća bitno obilježili kulturno-javni život hrvatskih zemalja, i Vatroslav Jagić je – kao slavist *svjetskoga glasa* – dao svoj obol jednoj od najvažnijih zadaća hrvatske *Cyrillomethodiane*, tiskanju *novih* liturgijskih knjiga – poglavito *Misala* – za ovdašnje katolike (staro)slavenskoga obreda. Premda je riječ o knjigama sasvim praktične namjene, njihovo je objelodanjivanje nosilo jasne crkveno-političke implikacije, bilo da osnažuje *patchwork* razjedinjenih udova domovine, bilo da podupire (južno)slavensku uzajamnost i/ili jedinstvo Crkava pod kapom rimskoga prvosvećenika. Još kada se u obzir uzme uvažavanje postulata moderne slavističke znanosti, Jagićev angažman u oblikovanju novih crkvenoslavenskih bogoslužnih knjiga u drugoj polovici 19. stoljeća ne samo da ne iznenađuje nego je i posve prirodan i očekivan. Zadatak je ovoga priloga istražiti i prikazati taj Jagićev angažman koji se najjasnije otkriva glasovitom kritikom *Rimskoga misala slavenskim jezikom*[325], za čije je objelodanjivanje 1893. u rimskoj Propagandinoj tiskari zaslužan hrvatski filolog – Dragutin Antun Parčić – »neocijenjeni fratar« i kanonik ilirskoga Zavoda sv. Jeronima koji je bio »istinskim redaktorom izdanja«. Nakon što je 1894. tekstom *Kritischer Anzeiger: Missale Romanum slavonico idiomate* Vatroslav Jagić u časopisu *Archiv für slavische Philologie* (1894: 210–216) novi glagoljski misal prvi (ili među prvima) zapravo nazvao *Parčićevim*, ocijenivši ga trijumfom slavenske filologije »naprama ignoranciji posljed-

[325] Punim imenom *Rimьski Misalь slavěnьskimь ezikomь presv. G. N. Urbana Papi VIII povelěniemь izdanь – Missale Romanum Slavonico idiomate ex Decreto Sacrosancti Concilii Tridentini restitutum s. Pii V Pontificis Maximi jussu editum Clementis VIII. Urbani VIII et Leonis XIII auctoritate recognitum* (Rim, Congr. de Propaganda Fide, 1893.; [2]1896.; [3]1905.). Pod Vajsovom je uredničkom palicom 1927. godine objavljena latinična inačica hrvatskoga novocrkvenoslavenskog *Misala* pod naslovom *Rimski misal slověnskim jezikom přěsv. G. N. Urbana Papi VIII povelěnjem izdan – Missale Romanum Slavonico idiomate ex Decreto Sacrosancti Concilii Tridentini restitutum s. Pii V Pontificis Maximi iussu editum, a Pio X reformatum et SSmi D. N. Pii XI auctoritate vulgatum* (Rim, Congr. de Propaganda Fide, 1927., dvopismen je ostao samo *Kanon mise*).

njih dvaju stoljeća«, u *Arhivu* je 1910. godine uslijedilo Jagićevo objavljivanje Parčićevih pisama iz kojih se jasno ocrtava stasavanje novocrkvenoslavenske jezične koncepcije (Jagić 1910: 288–300), a posredno i Jagićev doprinos njezinim temeljima i nadgradnji. Maločas istaknuta posrednost našim se istraživanjem namjerava konkretizirati tako što će se predstaviti i analizirati dosada nepoznati (ili barem manje poznati) ulomci *Jagić-Parčićeve* korespondencije: četiri pisma kojima je od 1869. do 1887. Vatroslav Jagić odgovarao Parčiću, a koja se čuvaju u Arhivu Provincije franjevaca trećoredaca glagoljaša na Ksaveru u Zagrebu te u Arhivu Samostana sv. Marije u Glavotoku.[326]

Projekt je svoje prepoznatljivo mjesto zauzeo i u Jagićevu preglednu tekstu *Hrvatska glagolska književnost* iz Vodnikove *Povijesti hrvatske književnosti* (Jagić 1913: 9–60) te u njegovu memoarsko-autobiografskom tekstu *Spomeni mojega života* (Jagić 1930; 1934). Ondje sastavljanje i otiskivanje novocrkvenoslavenskih liturgijskih knjiga za (Hrvate) katolike iskrsava kao tema prepiske vođene s istaknutim ćirilometodskim figurama, od biskupa Strossmayera do Jovana Sundečića, dvorskoga tajnika crnogorskoga kneza Nikole I. Petrovića Njegoša. Iako Jagić izrijekom tvrdi da u tom poslu nije »nimalo učestvovao« te da »sav teret izrađivanja novog misala pade na leđa oca Parčića«, danas je posve jasno da bi bez Vatroslava Jagića bilo mnogo teže steći uvid u onodobnu jezičnu koncepciju hrvatskih glagoljaša – ćirilometodijanaca, primjerice potrebu zadržavanja (i revitaliziranja) crkvenoslavenskoga jezika u hrvatskom redakcijskom ruhu, odnosno položaj glagoljice, ćirilice i latinice u temeljnim liturgijskim knjigama. Vatroslav Jagić projekt nije napustio ni u prvim desetljećima 20. stoljeća, pred sam kraj svoga životnog puta, tj. nakon što je osnovana Staroslavenska akademija (1902.) i nakon što je 1918./1919. jugoslavenski katolički episkopat nastojao izboriti pravo na crkvenoslavensko bogoslužje za čitavo područje tadašnje države. Zagrebački nadbiskup Antun Bauer Jagićevo je »ozbiljno pismo« tada ostavio »bez odgovora«, što srećom nije učinio Josip Vajs, filolog koga bismo mogli nazvati Par-

[326] Uvid u arhivsko gradivo realiziran je ljubaznošću Parčićevih sljedbenika – suvremenih franjevaca trećoredaca glagoljaša – kojima poimence zahvaljujemo: provincijalu fra Branku Lovriću i mons. Ivi Martinoviću, bivšemu provincijalu; fra Zvonimiru Brusaču, gvardijanu Samostana sv. Franje Ksaverskoga u Zagrebu; fra Anti Gariću, upravitelju Samostana sv. Marije u Glavotoku; fra Mirku Miškoviću, vikaru Samostana i Župe sv. Josipa Radnika u Belišću. U literaturi je postojanje tih pisama, i drugih koja se tiču objelodanjivanja *Misala* i *Obrednika*, odnosno primijenjene jezično-pismovne koncepcije, ovjerio Anđelko Badurina. Vidi: Badurina 1993: 178–181. Antun Josip Soldo u svome je radu o Parčiću k tomu zabilježio: »Jagić je odgovarao Parčiću na njegova pisma, ali mi ih nemamo. (...) Bilo bi dobro pronaći Jagićeve odgovore.« (Soldo 1990: 174).

čićevim apologetom i nasljednikom, a koji je zaslužan za transkribirano misalsko izdanje iz 1927. Dijelovi njihove korespondencije, koja se tiče naznačene problematike, utkani su u Vajsove *misalske* rasprave (Vajs 1924: 173–176) objavljene u časopisu *Sveta Cecilija* (1919. – 1927.). Njima je – i što se Jagića i što se samoga projekta tiče – stavljena svojevrsna *točka na i*, pa se *Parčić-Vajsovo* treće izdanje misala iz 1905. drži posljednjom hrvatskoglagoljskom liturgijskom knjigom.

Kako je pitanje novocrkvenoslavenskih liturgijskih knjiga u najvećoj mjeri apostrofirano u Jagićevim (privatnim) pismima i memoarskoj građi, ono rasvjetljuje neke manje znane ideje i sklonosti društvenoga trenutka, uopće radnu etiku aktera spomenutoga projekta, među kojima je – Jagićevim riječima – bilo »mlitavih«, a srećom i »savjesnih«, čak »presavjesnih«[327].

II.

Budući da je 1867. Sveta Stolica biskupu Strossmayeru povjerila zadatak oblikovanja i izdavanja *novih* (staro)slavenskih liturgijskih knjiga (Lukić 2005: 30–32)[328], počelo se razmišljati o sastavljanju odbora za izradbu glagoljskih liturgijskih knjiga čijim članovima, uvažavajući načelo stručnosti i teritorijalnosti, trebaju postati slavisti – inozemni i tuzemni profesori i znanstvenici, pa svećenici glagoljaši – praktičari, kao i predstavnici Akademije. U literaturi čitamo kako je biskup Strossmayer u odbor uvrstio slovačkoga slavista Martina Hattalu i još uvijek u domovini djelujućega Vatroslava Jagića (usp. Damjanović 2006: 15–44), uz Ivana Berčića[329] i Mihovila Pavlinovića, svećenike iz dalmatinskih biskupija, Za-

[327] Parčićev crkvenoslavenski projekt Tandarić ocjenjuje znanstvenim, za knjigu praktične namjene dapače i preznanstvenim (Tandarić 1993: 82), čime se oživljuju polazišne Jagićeve tvrdnje: u svojoj kritici, a zapravo pohvali *Misala* priznao je da je Parčićev misalski tekst previše učen za praktičnu primjenu: »Der von Dr. Parčić hergestellte Text sicht mir für einen praktischen Gebrauch beinahe zu gelehrt aus.« (Jagić 1894: 213).

[328] Vidi i: Lukić 2012: 317–337; Lukić i Pilj Tomić 2010: 75–107.

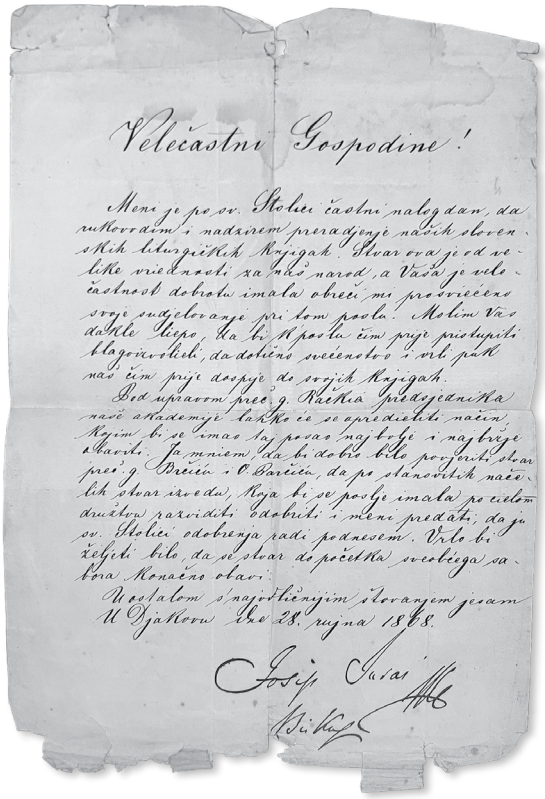
[329] Kao profesor staroslavenskoga jezika u zadarskom nadbiskupskom sjemeništu Ivan Berčić u svojim je udžbenicima staroslavenskoga jezika počeo osmišljavati vlastitu koncepciju revitalizacije hrvatskoga crkvenoslavenskog jezika. Riječ je o sljedećim naslovima: *Chrestomathia linguae veteroslovenicae charactere glagolitico e codicibus, codicum fragmentis et libris impressis* (1859.), *Bukvar staroslovenskoga jezika glagolskimi pismeni za čitanje crkvenih knjig* (1860.), Čitanka staroslovenskoga jezika (1864.). S njegovim se polazišnim prijedlozima Vatroslav Jagić, čini se, nije u potpunosti slagao jer su još uvijek bili ovisni o ukrajiniziranoj grafiji i rječniku 17-stoljetnih i 18-stoljetnih liturgijskih izdanja Rafaela Levakovića i Mateja Karamana: »Nego moram izpovjediti, da mi se postupak Brčićev nedopada: u onom, što je prvi diel njegove krestomatije, osta jošte odviše u stopah Levaković-Karamanovih.« (usp. Jagić 1863: 64). Vidi i: Tandarić 1993: 80.

darske i Splitske, koji su istovremeno bili pouzdani poznavatelji glagoljice i (staro)slavenskoga bogoslužja. Njihovo je djelovanje nadzirao Franjo Rački, inače predstavnik Jugoslavenske akademije, povjesničar i pripadnik Senjske, zatim Zagrebačke biskupije. U odboru za sastavljanje i uređivanje novih liturgijskih knjiga naposljetku su djelovali: Franjo Rački, Mihovil Pavlinović, potom Ivan Berčić, Vatroslav Jagić i Đuro Daničić, a od 1878. prema službenoj Propagandinoj[330] odluci i *svetojeronimski* kanonici Ivan Črnčić i Dragutin Antun Parčić. Angažman Vatroslava Jagića i Dragutina Antuna Parčića u izradi hrvatskih (staro)slavenskih liturgijskih knjiga, poglavito *Misala*, aktivira se ipak pismom koje im 28. rujna 1868. upućuje biskup Strossmayer. Vatroslav Jagić svoje je prepisao i objavio u prvoj knjizi *Spomena*, dok se pismo upućeno Dragutinu Antunu Parčiću čuva u Arhivu Provincije franjevaca trećoredaca glagoljaša na Ksaveru u Zagrebu[331]. Ti nam izvori kazuju da je odborom zaista »upravljao« Franjo Rački te da su Ivan Berčić i Dragutin Antun Parčić od samoga početka poimani nosećim figurama u filološko-jezikoslovnim poslovima koji se tiču novih bogoslužnih knjiga:

> »Veleučeni Gospodine. Meni je po sv. stolici častni nalog dan, da rukovodim i nadzirem preradjenje naših slovenskih liturgičkih knjiga. Stvar ova je od velike vriednosti za naš narod, a Vaša je veleučenost dobrotu imala obreći mi prosviešteno svoje sudjelovanje pri tom poslu. Molim Vas dakle liepo, da bi k poslu čim prije pristupiti blagoizvolili, da dotično svećenstvo i vrli puk naš čim prije dospije do svojih knjiga. **Pod upravom preč. g. Račkia** (sic) predsjednika naše akademije lahko će se opredieliti način, kojim bi se imao taj posao najbolje i najbrže obaviti. **Ja mniem, da bi dobro bilo povieriti stvar preč. g. Brčiću i ot. Parčiću, da po stanovitih načelih stvar izvedu** (istaknuli autori), koja bi se poslje imala po cielom družtvu razviditi, odobriti i meni predati, da ju sv. stolici odobrenja radi podnesem; vrlo željeti bi bilo, da se stvar do početka sveobćega sabora konačno obavi. U ostalom s najodličnijim poštovanjem jesam U Djakovu dne 28 Rujna 1868 Josip Juraj m. p. B. DJ.« (iz pisma biskupa Strossmayera Vatroslavu Jagiću, 28. rujna 1868.) (Jagić 1930: 85).

[330] Sacra Congregatio de Propaganda Fide – Sveta kongregacija za širenje vjere (Rim, 1622.)

[331] Njega 1998. spominje Igor Gostl, a poslije i Vjekoslav Ćosić koji 2003. objavljuje Parčićeva pisma Strossmayeru (13 pisama, Arhiv, HAZU), a 2010. i njegova pisma upućena Franji Račkom (20 pisama, Arhiv, HAZU) (usp. Gostl 1998: 65; Ćosić 2003: 56; 2010: 83–117).

Velečastni Gospodine!

Meni je po sv. Stolici častni nalog dan, da rukovodim i nadzirem preradjenje naših slovenskih liturgičkih knjigah. Stvar ova je od velike vriednosti za naš narod, a Vaša je velečastnost dobrotu imala obreći mi prosviećeno svoje sudjelovanje pri tom poslu. Molim Vas dakle liepo, da bi k poslu čim prije pristupiti blagoizvolili, da dotično svećenstvo i vrli puk naš čim prije dospije do svojih knjigah. Pod upravom preč. g. Račkia predsjednika naše akademije lahko će se opredieliti način, kojim bi se imao taj posao najbolje i najbrže obaviti. Ja mniem, da bi dobro bilo povjeriti stvar preč. g. Brčiću i o. Parčiću, da po stanovitih načelih stvar izvedu, koja bi se poslje imala po cielom družtvu razviditi odobriti i meni predati, da ju sv. Stolici odobrenja radi podnesem. Vrlo bi željeti bilo, da se stvar do početka sveobćega sabora konačno obavi.

U ostalom s najodličnijim štovanjem jesam.

U Djakovu dne 28. rujna 1868.

Josip Juraj

Slika 8. Pismo biskupa Strossmayera Dragutinu Antunu Parčiću (28. rujna 1868.), Arhiv Provincije franjevaca trećoredaca glagoljaša na Ksaveru u Zagrebu[332]

[332] Slijedi prijepis izvornika:

»Velečastni Gospodine!

Meni je po sv. Stolici častni nalog dan, da rukovodim i nadzirem preradjenje naših slovenskih liturgičkih knjigah. Stvar ova je od velike vriednosti za naš narod, a Vaša je velečasnost dobrotu imala obreći mi prosviećeno svoje sudjelovanje pri tom poslu. Molim Vas dakle liepo, da bi k poslu čim prije pristupiti blagoizvolili, da dotično svećenstvo i vrli puk naš čim prije dospije do svojih knjigah. **Pod upravom preč. g. Račkia** predsjednika naše akademije lahko će se opredieliti način, kojim bi se imao taj posao najbolje i najbrže obaviti. **Ja mniem, da bi dobro bilo povjeriti stvar preč. g. Brčiću i o. Parčiću, da po stanovitih načelih stvar izvedu** (istaknuli autori), koja bi se poslije imala po cielom družtvu razviditi odobriti i meni predati, da ju sv. Stolici odobrenja radi podnesem. Vrlo bi željeti bilo, da se stvar do početka sveobćega sabora konačno obavi.

U ostalom s najodličnijim štovanjem jesam.

U Djakovu dne 28. rujna 1868.

Josip Juraj Strossmayer,
biskup«

U posmrtnom govoru upućenom Ivanu Berčiću, koji je 2. srpnja 1870. bio pročitan »u sjednici filologičko-historičkoga razreda jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti«, a potom i objavljen kao uvodnik u Berčićevu knjigu *Dvie službe rimskoga obreda za svetkovinu Svetih Ćirila i Metuda* (1870.) (usp. Lukić 2005: 30–31), Vatroslav Jagić poimence nabraja Berčićeve udžbenike staroslavenskoga jezika koji vješto kombiniraju pedagoški i znanstveni pristup, iznoseći na svjetlo dana »uglatu iliti hrvatsku glagolicu« kao i prijedlog sadržajno-jezičnoga korigiranja hrvatskoglagoljskih liturgijskih knjiga. U istom se tekstu Jagić osvrće na djelovanje 19-stoljetnoga odbora za izradbu glagoljskih liturgijskih knjiga, komu – smrću Berčićevom – »nesta upravo glave«, »prvoga i najvještijega poslenika«:

> »Pokojnik nije tada još za cielo slutio, da će taj posao danas sutra upravo njemu povjeren biti. (...) Nitko nije bolje od pokojnoga Brčića, koji i sam bijaše pop glagoljaš, osjećao potrebu temeljite revizije sadašnjega teksta liturgijskih knjiga, nitko se nije većma starao, nego li on sa svoje učiteljske stolice u zadarskom sjemeništu da hrvatsko svećenstvo o tom uputi: tko je dakle i vriedniji bio, da sada, pošto je rimska stolica na molbe našega pokrovitelja izdala o tom predmetu svoj breve na dalmatinsko-hrvatske biskupe, preuzme taj ozbiljni zadatak, nego li upravo Brčić? I zbilja, misli sviju dalmatinsko-hrvatskih biskupa složiše se u tome s našim preuzv. g. pokroviteljem, **da valja taj veliki posao povjeriti revnomu Brčiću, kojemu je imao biti prvim i najpoglavitijim pomagačem poznati u hrv. književnosti pisac i glagoljaš Parčić. Uz njih stajaše odbor, sastavljen od više vještieh tomu zadatku članova** (istaknuli autori), da im kod pojedinieh pitanja ili sumnja bude savjetom svojim u pomoć.« (Jagić 1870: 7–8, 14–15).

III.

Jezično-jezikoslovna pitanja navezana na (novo)crkvenoslavenske liturgijske knjige namijenjene katoličkom hrvatskom životu u drugoj polovici 19. stoljeća opetovano su apostrofirana u pismima koja je Parčić razmjenjivao sa znanstvenicima, osobama upoznatima s pitanjima jezične i pismovne norme koju je u hrvatskoglagoljskim liturgijskim knjigama valjalo uspostaviti nakon 17-stoljetnoga i 18- stoljetnoga razdoblja njihove istočnoslavenizacije (usp. Babič 2000), odnosno ukrajinizacije. Otprije je poznato da je njegova korespondencija s biskupima, knjižarima i drugim javnim poslenicima bila lišena filoloških tema zbog čega su

njome dominirala »praktička, administrativna i politička pitanja« (Badurina 1993: 181). S druge pak strane, slavističkom se ocu Vatroslavu Jagiću obraćao s konkretnim jezičnim i pravopisnim problemima ne krijući koliko cijeni njegovo mišljenje.[333] Ta je Parčićeva pisma Jagić i objavio u svome *Arhivu* 1910. (usp. Jagić 1910: 288–300). U pitanju je ukupno sedam Parčićevih pisama od kojih u njih čak pet čitamo o jezično-pismovnoj problematici *Misala* (pismo od 5. srpnja 1869., pismo od 15. srpnja 1881., pismo od 2. studenoga 1881., pismo od 30. svibnja 1887., pismo od 25. rujna 1893.). Uvidom u Jagićeva pisma upućena Parčiću koja se čuvaju u Arhivu Provincije franjevaca trećoredaca glagoljaša na Ksaveru u Zagrebu utvrđuje se da je veliki Jagić svome suradniku Parčiću brzo i temeljito odgovarao, želeći svojim savjetima »olakotiti njegovu tešku zadaću« i pospješiti crkvenoslavenski izdavački pothvat.[334] U pismu koje mu je Parčić uputio 5. srpnja 1869. potanko se definira »hrvatska recenzija« koje se odbor ima pridržavati prilikom sastavljanja novoga *Misala*, poslije i »Časloslova, Mučenikoslova, Rituala«, i to kako ju oprimjeruje misalski *Prvotisak* (1483.) čiji je jezik »podosta pravilan i dobar (...), ako i nije najbolji, te i zaključeno držati ga se u bitnosti, samo da nam je sada biti dosljednijim u pravopisu i u njekojih formah« (Jagić 1910: 294). U dvanaest je točaka Parčić iznio otvorena pitanja koja se mahom tiču blježenja jerovskoga znaka ı i njegove zamjene punim samoglasnikom. Ondje predlaže kombinirano rješenje kojim će se nekadašnji jaki *jerovi* bilježiti vokalom *a*, dok će se slabi markirati štapićem. Posebnu skupinu čine jednosložne riječi (»Zaimena sı, tı ili s*a*, t*a*, i veznik nı (n*a*)?« (Jagić 1910: 295), dok se jerovski znak na kraju višesložnih riječi kani u potpunosti izbaciti. Posljednje su dvije točke usmjerene na morfološku normu, odnosno na bilježenje gramatičkoga morfema u dativu jednine složene pridjevske deklinacije, tj. na zapisivanje imperfekatske morfološke konstante:

[333] »S gosp. kan. Brčićem nisam jošte ništa pobliže o tomu zaključio zato treba nam i vaše važno mnenje.« (Jagić 1910: 294). Na važnost »Jagićeva mnienja« Parčić je pozornost svraćao i u pismima upućenima biskupu Strossmayeru i Franji Račkom. U pismu Franji Račkom od 25. srpnja 1881. Parčić priznaje da bi se želio »u potankostih prilagoditi važnu mnienju naših slavjanskih prvaka« (Arhiv, HAZU, XII A 517/7).

[334] Ondje su sačuvana četiri Jagićeva pisma koja odgovaraju na Parčićeva objavljena u *Arhivu za slavensku filologiju* 1910.: Jagićevo pismo od 18. listopada 1869. odgovor je na Parčićevo od 5. srpnja 1869. (prijepis toga pisma čuva se u Arhivu Samostana sv. Marije u Glavotoku), Jagićevo pismo od 9. kolovoza 1881. odgovor je na Parčićevo od 15. srpnja 1881., a prati ga Parčićev otpis od 2. studenoga 1881., potom Jagićeva pisma od 2. lipnja i 8. lipnja 1887. odgovaraju na Parčićevo od 30. svibnja 1887.

»Ja bih dakle, uvaživ starije spomenike, predložio:

1. Da pred suglasnimi dometci zamjenimo *ı* uvjek sa *a*, kada rieč svršuje poluglasom, a izgovor inače postaje odveć mukao, npr. načet*a*k, krê ˙p*a*k, krot*a*k, lak*a*t, lıg*a*k. Gdje pak rieč naraste samoglasnikom povratit *ı* opet na svoje mjesto: načet*ı*ka, krê ˙p*ı*ka, l*agı*ka itd.
2. U dometcih *acı* (*ıcı*), *anı* (*ını*) npr. lıst*a*c, agn*a*c, ot*a*c, ov*a*c, srıd*a*c, sil*a*n, istin*a*n, pravıd*a*n, (a gdje naraste l*astı*ca, agn*ı*ca, istin*ı*na itd.).
3. Pred dometcima *sk, stvo* neka ostane poluglas *ı* n. pr. božıstvo, človê ˙čıstvo itd.
4. Po tih pravilih pišimo v*a*n, v*a* nı, v*a* nıže, l*až*; crık*a*v, crık*a*vni; ljub*a*v; d*a*n (gdje naraste dınie, dın*a*s, dın*a*šnji), d*a*nmi; v*a*s (vısa); š*a*d, prišad, sišad, (prišastvie?); č*a*n, nač*a*n; dv*a*r, dv*a*ri, dv*a*rnik; l*a*st (lıstiju, prilıstiti); m*a*nši, tım*a*n (tımnica, tıma); razp*a*nše; d*a*žd (dižda, dižditi); s*a*nım, s*a*nımište; st*a*z (stıza); s*a*t, s*a*tnik; sižeže; v*a*plı; v*a*nmi; s*a*sud; m*a*zda; st*a*gna. To jest zamieniti ı sa *a* gdje slovka sa ı nejma u prednjoj ili sljedećoj slovki samoglasa o koga da se prilično osloni, ili gdi dolaze zasebice samo mukli glasovi (vocalia muta).
5. Iza poluglasnika *l, r* pišimo uvjek ı, npr. srıdıce, rıptati, dobrı, Petrı, vê ˙trı (ili dobırı, Petırı?); pristuplı, prostrı, v'skrıs, otriši, umırši, umırii.
6. Izostavimo ı posve u riečih p'tica, p'šenica, č'to, k'to, m'nog, m'nê ˙, miš'ca, s'rebro, pos'lati, dov'lê ˙ti, gum'no i ovim sličnih, gdje se nikad ne pretvara u *a*. A kako ćemo z'dê ˙ ili s'dê ˙? og'nı?
7. Zaimena sı, tı ili s*a*, t*a*, i veznik nı (n*a*)?
8. Neka ostanu sa *o* rieči k*o*gda, t*o*gda, k*o*ždo (a ne tıkmo?).
9. A šta ćemo s jerom na kraju rieči gdje ne zastupa nijednoga samoglasa? Da ne smeta u štivenju najbolje bi ga bilo po svema izostaviti.
10. Nakon *c, č, š, ĉ, žd* pisat ćemo pravilnije *u* (a ne *ju*?).

Što se forma tiče:

11. Dativ na *omu*, mjesto *umu* il *uumu*.
12. Imperfekt na *aah*, *êah*, *ê˙ah* (ili na *ah, êh, ê˙h*)?« (Jagić 1910: 294–295).

Pišući svoj odgovor 18. listopada 1869. Vatroslav Jagić priznaje da se s Parčićem slaže u svim »načelnim pitanjima«, posebice u odabiru hrvatske recenzije i misalskoga *Prvotiska* kao njezina uzor-izdanja (»dakle nisam ni ja za to, da se goni

za kakovim nedostizivim idealom stare slovenštine«). Njegovi prijedlozi bilježenja nekadašnjih *jerova* Jagiću ipak nisu po volji (»ne mogu se nikako s Vama složiti, da bi valjalo *ı* čas zamieniti sa *a* čas pridržati«[335]), a nepovoljno će se izraziti i o dosljednoj distribuciji jednoga jerovskog znaka (štapića) na svim – prema *Miklošičevu rječniku* (1850.; 1862. – 1865.)[336] – pretpostavljenim položajima, kakvu susrećemo u konačnom otisku *Misala* iz 1893.[337] Za razliku od Parčića Jagić se zauzima za uvođenje štapića s dijakritičkim znakom za *jer* koji valja čitati kao *a*, što je grafijska distinkcija iskoristiva čak i za označavanje *jatovskih* izgovornih varijanata (*ê* i *ja*), zaključuje Jagić.[338] Istaknuto razmišljanje Jagić će ponoviti u kritici *Misala* iz 1894. sumirajući, ondje kao i u pismu iz 1869., da su Parčića do tih nezgodnih rješenja zapravo vodile časne misli i namjere štovanja starine (Jagić 1894: 213–214).

> »Ja bih, da pravo kažem, po svema bio za takovo postupanje (izostavljanje /slabih/ jerovskih znakova, op. a.), da se ne bojim, da bismo tim od više dirnuli u pravac, kojim se historički razvila stara slovenština u našoj glag. književnosti. Može biti se ne varam, ako rečem, da je i Vas taj strah i što-

[335] »Čemu da ga dakle radije sa svim ne izostavite? Ta vi i sami predlažete, da bi ga dobro bilo na kraju rieči sa svim izostaviti.«

[336] Usp. Parčićevo pismo Franji Račkom (22. lipnja 1887., kada se raspravljalo o ćiriličnom *Misalu*): »Jagić nije za dosljedno pisanje jer-a svagdje gdje mu je mjesto, nego samo gdje mu je potreban njekakav izgovor, ali ja se u tom držim Miklošićeva Rječnika, pak mislim da ako otud odstupim, neima već novoga temelja te lahko da se počme uvajdati samovolja pojedinaca, kako je to postupice nastalo u knjigah prošlih vjekova. Ja si smatram dakle dužnost držati se te hrvatske ili odnosno srbske recenzije, u tom pravcu sam radio i dogotovio po svema Misal, taj stoji u rukopisu (sada još u Rimu) pisan latinicom, osim ono njekoliko osobitih glagoljskih znakova, te će svaki slagar (kako ste Vi natuknuli) moći lasno preobrnuti slova bez posebne transkripcije.« (Arhiv, HAZU, XII A 517/13).

[337] Značajan dio Jagićeve kritike *Misala* iz 1894. također je usmjeren na bilježenje *jerova* (kako u osnovnom misalskom tekstu tako i u dionicama za pjevanje u okviru kojih se javljaju vokali *a* i *e* na mjestu nekadašnjih (jakih) jerova – *ъ* i *ь*) (usp. Blažević Krezić 2020: 99–104, 237–240, 305). Jagićeve stavove ubrzo će podržati i Ivan Radetić, Parčićev suradnik na izdavanju *Maloga azbukvara za pravilno i jednolično čitanje glagoljice u novih crkvenih knjigah po hrvatskoj recenziji* (Rim, 1894.), koji 1893. postaje profesorom staroslavenskoga jezika u senjskome bogoslovnom sjemeništu: »Najnoviji misal, koji ljepotom forme, pravilnošću jezika i jasnoćom pismena nadmašuje sve prvašnje edicije, obiluje poluglasovima; pače poluglas je i u tuđim riječima, gdje mu ne bi smjelo biti mjesta, kao *Hrъstos Hrъsogon* itd. Novo izdanje moglo bi se udesiti prema navedenom načelu, jer čemu štampati poluglas ondje, gdje se isti punim glasom izgovara.« (Radetić 1896: 200).

[338] Ako je isprva vjerovao da je potrebno dvama štapićima bilježiti sve jerovske pozicije, pričem se štapić s dijakritikom izgovara kao *a*, krajem 1880-ih, kada se ozbiljno razmatrala mogućnost ćirilične transkripcije *Misala*, Jagić je zapravo revidirao svoje stavove, držeći da *jerove* bez izgovora ne treba ni bilježiti.

vanje starine dovelo na predlaganje onakova polovičnog načina. S toga, da bar za oko, a nešto i po obličju spasemo starinu, predlažem Vam ja onaj već od starine poznati način, koji bi mogao dovoljno oblakšati čitanje poluglasa, a opet ga ne bi sa svim dokinuo, način na ime onaj, da onaj poluglas, koji se ima čitati – i to kao *a* – obilježite znakom (n. pr. kao *ѝ*) i tim da ga razlučite od onoga poluglasa, koji se nema čitati. To bi došlo od prilike na ono isto, što će se po svoj prilici morati uvesti i kod *jata*, da se razluči *ѣ* od *ja*.[339] Ja bih dakle svagdje, gdje ima po nauci razloga poluglasa, i zbilja ga pisao; a opet bih sve one poluglase, gdje se danas mjesto njekošnjega muklog izgovora čuje *a*, označio gori pomenutim znakom, dakle: *načetíkı*, *krêpíkı, krotíkı, lakítı, lígíkı* (t.j. da se čita *lagak*, ne pako *lgak*); a u genitivu: *načetıka, krêpıka, krotıka, lakıta, lígıka* (t.j. *lagka* = *laka*) itd.

To isto valjalo bi i za dometke: *ícı*, *ínı* itd. Rieč *pravıdını* pisao bih *pravídínı* tj. pravadan; rieč *lıstıcı* isto tako: *lístícı* (genitiv *lístıca* ili *lístíca*?).

Ja bih na dalje pisao *dínı*, ali i *dínísı* (t.j. *danas*), *síšídı* (t.j. *sašad*), *tímínı* (t.j. *taman*), *díždı i dížda* (t.j. *dažda*), *sínímı* (tj. *sanam*), *stíza* (t.j. *staza*). Radi konsekvencije mora se pisati *dobrı* (tj. *dobr*), *vêtrı* (t.j. *vêtr*) – prem da bih ja i ovdje volio *a* imati. To su oni slučaji, gdje je hrv. jezika i protiv etimologijskih razloga, od puke težnje za lakoćom izgovora po dva konsonanta rastavio samoglasom *a*. Kako ćete npr. pisati *jesam*? da li *esmı* t.j. *jesm* ili *esamı*?

Razumije se po dojakošnjem izlaganju mojega mišljenja da bih pisao i zaimena po istom principu, dakle *tí* (=*ta*), *sí* (=*sa*) ili *ní* (=*na*). Isto tako *tíkmo* (tj. *takmo*); pače i *kígda* (t.j. *kagda*), *tígda* (tj. *tagda*). Za što ovdje pridržavati *o*, kad imamo još i danas žive forme: *kada, tada*, koje se razviše iz: *kagda, tagda*.

Slažem se, da poslije *č, ž, š* ne pišemo *ju* nego *u*, isto tako da pišemo dative na *omu, emu* (m. *umu* ili *uumu*). Imperfekte pisao bih jednostavno, dakle na *ah*, gdje pred njim stoji *a* ili *ja*, ali ako je pred njim ê, ondje bih ostavio êah, npr. ja bih pisao: *pisahı, dêlahı* i *hvalê᷑h* (tj. *hvaljah*), ali *pletêahı* (tj. *pletêah*) itd. Isto tako pisao bih ženski spol sastavljene deklinacie samo

[339] I ovu tvrdnju ponavlja u kritici *Misala* iz 1894., dodajući k tomu da se bilježenje suglasničkih skupova *št* (*šć*) i suglasnika *ć* moglo razlučiti tako što bi slovo *šta* označavalo samo *ć*, dok bi se dvama slovima pisali skupovi *št* i *šć*. Parčić je, s druge strane, slijedio tradiciju bilježeći na svim spomenutim pozicijama samo glagoljsko slovo *šta* (Jagić 1894: 214).

jednim *a*: *dobra* (ne pako *dobraa* niti *dobraê˙*) i u genitivu *dobrago* a ne *dobraago* itd.«

Kada se stala razmatrati opcija pisma na kojem se *Misal* ima otisnuti, u obzir su dolazile sve tri hrvatskom tradicijom ovjerene pismovne inačice – i glagoljica, i ćirilica, i latinica.[340] Godina uoči objelodanjivanja *Spomenice*[341] koju potpisuju dalmatinski svećenici predvođeni don Franom Bulićem i Ivanom Danilom u Parčićevu je posleništvu obilježena otiskivanjem probnih misalskih ulomaka (priloga)[342] na glagoljici koji jednako koliko i njegova rasprava, tj. odgovor na *Spomenicu* iz 1882., govore u prilog očuvanju glagoljice, »naše starine, naše svetinje« (Parčić 2017: 81). Spominjući se pismovne problematike u pismu od 15. srpnja 1881., Parčić Jagiću šalje i svoj otisak *Priloga Rimskom Misalu*[343]. Slovenski učenjaci, bilježi Parčić, trebaju ga uputiti ima li istim pravcem prirediti i sav *Misal*.

> »Kako vidite, osobito iz odlomka Evangelja, moja je bila nakana držati se po prilici naše hrvatske recenzije zapadn. obreda, kakova je u knjigah od XII vieka unapried. Za to sam pridržao samo *i* (gdje bi imalo biti i *y*), samo jedno *ê*, i jedno *ı* svagdje, gdje mu je mjesto po Miklošićevu Rječniku, te još pisao *a* umjesto *ê* iza *l, n* (zeml*a* i t. d.) prema našim glagoljskim spomenikom. Nu nijesam upotrebio stezanja dvaju *i*, nego oboje napisao (o učen*ii*

[340] Vidi: Damjanović 1991: 160–162; 2008b: 368.

[341] Punim imenom: *Memoria sulla conversione dell'alfabeto Glagolito nel Latino pei Libri liturgici slavi di Rito Romano / Spomenica o prijepisu glagoljskog alfabeta na latinski za liturgijske knjige rimskog obreda* (1882.). Svećenici Splitske i Makarske biskupije u tom su tekstu predstavili svoja razmišljanja o jeziku i pismu novih liturgijskih knjiga: zalagali su se latinične knjige i pridržavanje staroslavenskoga jezika. Jagić će u svojim *Spomenima* zabilježiti da im je zahvalan što su, makar u jeziku, poštovali starinu, što se ne može reći za »mlitave« jugoslavenske katoličke biskupe koji od 1918. do 1920. među ostalim traže da se *Ritual i Epistular* priređuju na narodnom jeziku, tj. narodnim jezicima (hrvatskom, slovenskom i dr.) (Jagić 1934: 71).

[342] Izdvajamo: *Činъ i Pravilo misi oče že i molitvi prêžde i po misê izъ Rimьskago misala*, Rim, Congr. de Propaganda Fide, 1881.; *Mise svetihъ vьseobьčee Crьkьve i inie vь nekihъ mêstêhъ izvoleniemъ apostolьskimъ služimie. Prilog Rimьskomu Misalu lêta MDCCXLI*, Rim, Congr. de Propaganda Fide, 1881.; *Misi vlačee vь Tretiemъ čine Svetago Otьca Franьčiška i inъde apostolьskimъ izvoleniemъ služimie,* Rim, Congr. de Propaganda Fide, 1881.

[343] Usp. Parčićevo pismo Franji Račkom (25. srpnja 1881.): »Ja bih se dao odmah na radnju oko Misala; nu još izčekujem iz Beča, ako bude moguće imati Šišatovački apostolar; pak i mnienje od g. Jagića, komu sam u Petrograd poslao pismo i jedan iztisak Priloga. A kako čujem, on je tuda, i lahko da Vam se pruža prilika š njim se o tom porazgovoriti. Za to ako ne uzmogne on, dajte prosim vas, javite mi Vi, što on misli, jer bih se želio i u potankostih prilagoditi važnu mnienju naših slavjanskih prvaka« (Arhiv, HAZU, XII A 517/7).

> i slična), niti njihove dissimilacije u *ei* (ljud*ei* ni ljud*i*) nego samo pravilno ljud*ii* (u gen. pl.); hvaleĉ*ii* (a ne hvaleĉ*ei*) i t. d.« (Jagić 1910: 296).

Budući da je aktualnom postala rasprava o pismu kojim će se *Misal* otisnuti[344], Parčić i u ovom obraćanju Jagiću poseže za prepoznatljivom argumentacijom: »ja sam te misli, da se tako na brzu ruku ne zabaci naša starina, preinačiv slova, koja su dosad poznata i obljubljena kudgod se dan danas još služi staroslovjenski; a nastade li sgoda raširiti ti isto po Hrvatskoj, Bosni, Bugarskoj i t. d. moći će se prema potrebi i obćem zahtjevu preinačiti« (Jagić 1910: 296).

Iako je Rački već bio odoborio njegove nakane i konkretna rješenja, Parčić ponovno priznaje da ne može zanemariti Jagićevo »prevažno mnienje« koje mu je ubrzo i obznanjeno – Jagićevim pismom od 9. kolovoza 1881. Pravopisne i jezične sitnice na koje mu je Parčić svraćao pozornost Jagić je iznova svesrdno podržao (dvojbenim ostaje tek bilježenje slova *a* umjesto ê iza mekih *l, n*)[345], opisujući njegovo načelo krilaticom »piši kako je stojalo u najstarijim nam poznatim tekstovima hrvatske glagoljske recenzije«.

U odabiru pisma razaznaje se Jagićeva elastičnost i demokratičnost nasuprot Parčićevu tradicionalizmu.[346] Iako glagoljica jest »preča, ima veća prava, bez nje nikako«, ne bi se ni ćirilica trebala zanemariti, a čak se u obzir može uzeti i bosanska ćirilica jer to bi »najprije sprijateljilo s katolicima i pravoslavne«.[347]

---

[344] Rasprava je bila živom i u 17. stoljeću, kada su liturgijske knjige u Rimu pripremali Franjo Glavinić i Rafael Levaković. Ćirilica i latinica, pored glagoljice, u obzir su se uzimale ne samo iz znanstvenih i praktičnih razloga nego i iz (crkveno)političkih – ćirilicom se naime podupire ideja sjedinjenja Crkava i privlačenja unijatskih, tj. pravoslavnih vjernika. Vidi: Pandžić 1978: 91–92. Sam Jagić u pismu od 8. lipnja 1887. podsjeća da bi odabirom (stare, crkvene) ćirilice u hrvatskoj, tj. srpskoj recenziji »mogli učiniti nekoliko k zbliženju naših tekstova istočne i zapadne crkve«.

[345] »Ne znam samo, da li je praktično bilo za slogove *lja, nja* pisati *la, na*? Ipak sam i ja toga mišljenja, koje sam ne davno čak i naštampao, da *ê* prvobitno za cielo nije mogao izražavati tako različita dva zvuka kao *ê* i *ja*, nego valjda samo *ê*. Pristajem dakle i u tome uz Vas. Pravo ste uradili i u tom, što pišete pune oblike na *ii*.« Ta je praksa – *la, na* – međutim zadržana i u konačnom otisku *Misala* (1893.), vidi: Blažević Krezić 2020: 310.

[346] »Što se slova tiče, ja ne mogu vam odobriti što Vi štitite nam svetinju glagolicu. Tko neće da žrtvuje ono malo truda, da se nauči glagoljski čitati iz poštovanja prema našoj narodnoj starini, taj ne bi za slovinsku liturgiju mnogo mario, baš da mu naštampate latinicom.«

[347] Odgovarajući na to Jagićevo pismo, Parčić i dalje favorizira glagoljicu ističući da bi *Misal* trebalo otisnuti (najkasnije u veljači) 1883. kada se navršava 400 godina od objelodanjivanja *Prvotiska* (22. veljače 1483.): »Ja bih najvolio da cirilica ostane za iztočni obred, a koga je volja zapadnim se služiti, neka se potrudi i naučiti glagoljsko pismo. Bilo što mu drago sa cirilskim tekstom, želio bih bar da četvrta stoljetnica (22 Pervara 1883) prvoga glagoljicom tiskana Misala bude proslavljena ovim novim Izda-

Ćirilica će u Jagićevu razmišljanju svakako uzeti primat nakon uspostavljanja konkordata između Svete Stolice i Crne Gore 1886., odnosno nakon oblikovanja revidiranoga plana da se *Misal* najprije otisne za katolike Barske nadbiskupije. U raspravu o pismu uključuju se tada, uz biskupa Strossmayera i Franju Račkoga,[348] i barski nadbiskup Šimun Milinović, kao podupiratelj glagoljice, odnosno crnogorski knez Nikola I. Petrović Njegoš i njegov tajnik Jovan Sundečić koji se zalagao za staru, crkvenu ćirilicu (»kojom su štampane liturgijske knjige u Rusiji, Srbiji, Crnoj Gori, Bugarskoj«, Šišić 1930: 306). Primoran razmišljati o neglagoljičnim opcijama, Parčić se u Rimu, uz Ivana Črnčića i Cesarea Tondinija, odlučuje za građansku ćirilicu, a čitava je problematika zagospodarila pismima koja su Parčić i Jagić razmijenili tijekom 1887.

Pismom od 30. svibnja 1887. Parčić Jagiću priznaje da mu se zgodnijom i prikladnijom čini građanska ćirilica, kada se – izgleda – ćirilica »iz nužde« mora odabirati:

> »Za me je ta azbuka (gradjanska i crkvena) posvema jedna te ista, osim što nastaje pitanje kako da se izvedu i označe oni prejotirani samoglasi, t.j. *ja, je*, u čem se ne slaže ruski sa srbskim (tj. Vukovim) pravopisom. Za to sam ja dao otisnuti *kao pokus* jednu stranicu (što Vam šaljem napose po pošti), gdje sam izveo tu prejotaciju prema starijoj abecedi, onako od prilike kako ste i Vi izpisao ono njekoliko stranica u Zografskom Vangjelju, gradjanskom azbukom.[349] Recenzija bi bila prilično srbska (po Nikoljskom), t.j. *malim jerom* (ѣ) po svuda, i *y*-om, gdje mu je mjesto, a u ostalom sa svim jednaka našoj hrvatskoj. Ono ꙗ, ѥ (ѩ, ѥ̈) imalo bi bit sdruženo crticom, čega ovdješnji tisak za sada nije imao. Ne znam bi li bilo u redu pisati i za vokalom ono ѥ, ili samo *e*, n. pr. čьtenиѥ, bratиѥ, tvoѥѥ itd. ili čьtenиe, tvoee?« (Jagić 1910: 298).

Budući da ga je Parčić zamolio da se izrazi o pokusnoj ćiriličnoj transkripciji, uopće o odnosu crkvene i građanske ćirilice, Jagić mu upućuje čak dva pisma

njem; jer prije ne mislim da bi mogao biti doštampan; nu o tom ćemo se do sgode još razgovoriti.« (Jagić 1910: 297). U raspravi *Za obstanak glagoljice* Parčić anticipira *Dan hrvatske glagoljice i glagoljaštva* koji na nacionalnoj razini obilježavamo tek od 2019. godine: »Pravedno bi bilo i hvale vriedno, taj dan 22. veljače dojd. god. uzbuditi zamrlo čustvo prema našoj starini, proslavivši ga dostojno po naših čitaonicah i književnih zavodih.« (Parčić 2017: 70).

[348] O tome vidi: Šišić 1930: 109–111, 128–130, 302, 306–307, 310, 317 i dr.

[349] O tome vidi u: Bratulić 2007b: 53.

– prvo 2. lipnja, a drugo 8. lipnja 1887. – iz kojih se može pročitati da je ipak skloniji crkvenoj ćirilici, no da su si njih dvojica u razmišljanjima bliže no što se na prvu može učiniti.[350] Ne samo da se treba držati konzervativne ćirilske opcije nego treba konzultirati i »liepa crnogorska izdanja 15 vieka«, domeće Jagić. Pošto je upoznat sa Sundečićevim stavovima, čije je pismo prepisao i komentirao u svojim *Spomenima*[351], Jagić Parčiću ponovno piše i, premda pokazuje razumijevanje za njegov nezahvalan položaj, u okviru kojega nije moguće svakom ugoditi, moli ga da glede pisma ipak posustane, odnosno da se prilagodi mišljenju većine:

> »Smatram si za svetu dužnost, da Vas i opet umolim, da u toj stvari popustite što se više može: po mojemu mišljenju odreći se gradjanskih slova – nije nikakva šteta, zašto dakle da se ne bi knjige štampale ako ne onakom liepom ćirilicom, kako predložih u posljednjem pismu, a ono makar upravo onakim slovima, kakima se štampaju crkvene knjige za pravoslavnu braću u Srbiji?«

Ne bi to bila prava *Parčić-Jagićeva rasprava* da se nisu dotaknuli jerova, sada u ćiriličnom ruhu. Budući da Parčić u pokusnoj ćiriličnoj transkripciji inzistira na njima, Jagić dodaje da je za takav pristup sada već zaista prekasno te da će on svećenicima otežavati čitanje. Ponovno se zalaže za bilježenje jerovskoga znaka koji se izgovara punim vokalom (*a*), odnosno za izostavljanje nekadašnjih slabih jerova koji izgovora nemaju jer »naš zadatak nije tjerati filologiju, već mudro birati zlatnu sredinu« (podvukao Jagić, op. a.).

Budući da je *Misal* (1893.) na kraju ipak otisnut glagoljičnim pismom, jer tako je bilo odlučeno posebnim kodicilom koji je papa Lav XIII. izdao 15. ožujka 1890. (Blažević Krezić 2020: 76), a koji se odnosio na upotrebu *Misala* u Barskoj nadbiskupiji, rasprave o ćirilskoj transkripciji pale su u drugi plan,[352] ali ne zadugo,

[350] »(...) jer evo i Vi, čini se, predlažete mjesto *ju* staro ⱐ, a mjesto *ja, je*, staro ⱗ, ⱑ; zadržajete dakako ѣ, uvodite ѣ́ – i s time [se] slažem; a po pravopisu srpskom ь. Radi se dakle samo o tipografskom obliku slova!«

[351] Iako je priznao da Parčića nije podržavao u baš svakom jezičnom naumu, svakako se nije slagao ni s njegovim pismovnim protivnicima – *spomeničarima* – tj. s dalmatinskim svećenstvom koje je glagoljicu 1882. željelo zamijeniti latinicom. Ako je transkripcija uopće dolazila u obzir, mogla je to biti samo ćirilična, kakva se ustalila u »naučnim izdanjima«. S druge pak strane, Sundečićevu crkvenu ćirilicu Jagić je podržavao, ali ne u ruskoj, nego u »našoj srpsko-hrvatskoj redakciji« (Jagić 1882: 631; 1934: 70–71).

[352] Jagić misli da su austrijska i ruska diplomacija, svaka iz svoga očišta, imale razloga za obustavu ćiriličnoga tiska: »Austrija je, kao obično, i tu videla 'panslavizam', a petrogradni Pobjedonoscev bojao se – katoličkog prozelitizma.« (Jagić 1934: 71).

što će pokazati popularizacija ovoga pitanja u prvoj polovici 20. stoljeća, kada će do Jagićevih stavova držati Parčićev sljedbenik Josip Vajs, prireditelj latiničnoga izdanja *Rimskoga misala slavenskim jezikom*[353] (1927.).

IV.

Nakon što je otisnut *Parčićev misal* i nakon što je objavljena Jagićeva pohvala Parčićevu djelu (1894.) u kojoj su njegove zasluge prvi put javno obznanjene, kao i tegoban put kojim je morao hoditi ne bi li naše liturgijske knjige napokon ugledale svjetlo dana, slavistički je velikan nastavio podržavati boljitak hrvatskoga staroslavenskog bogoslužja i pripadajućih mu knjiga. Može se pouzdano reći da je umanjio značaj svojih prinosa hrvatskom novocrkvenoslavenskom projektu kada je u *Spomenima* zapisao da u tom poslu nije »nimalo učestvovao« (Jagić 1930: 85). Korespondencija je pokazala da je Jagić s Parčićem održavao prisnu i svrsishodnu komunikaciju te da se njegova uloga u ovom aspektu obnove hrvatske ćirilometodske baštine u drugoj polovici 19. stoljeća ne može zanemariti. Osim toga, zapisavši 1894. da je *Misal* »trijumf slavenske filologije u usporedbi s neznanjem posljednjih dvaju stoljeća«[354] postavio je nezaobilazne temelje u filološkoj i kulturološkoj recepciji naše posljednje glagoljske liturgijske knjige (kakvim se drži misalsko izdanje iz 1905.). Ta Jagićeva krilatica toliko je puta citirana da se prometnula u svojevrstan simbol čitave novije povijesti hrvatskoga glagoljaštva (i glagolizma).[355] Ne treba s uma smetnuti ni činjenicu da se ovaj *Misal* u hrvatskoj filologiji najčešće naziva *Parčićevim*,[356] čemu je iznova Jagić utirao put sustavno ističući Parčićeve zasluge[357] u hrvatskom novocrkvenoslavenskom projektu:

---

[353] *Rimski misal slověnskim jezikom prěsv. G. N. Urbana Papi VIII poveljenjem izdan – Missale Romanum Slavonico idiomate ex Decreto Sacrosancti Concilii Tridentini restitutum s. Pii V Pontificis Maximi iussu editum, a Pio X reformatum et SSmi D. N. Pii XI auctoritate vulgatum* (Rim, Congr. de Propaganda Fide, 1927.). Prijedlog latiničnoga prijepisa *Misala* javlja se praktično odmah nakon osnutka Staroslavenske akademije (1902.), a napose prilikom priređivanja trećega izdanja *Misala* 1904./1905.

[354] »des glagolitischen Messbuches als einen Triumph der slawischen Philologie gegenüber der Ignoranz der letzten zwei Jahrhunderte« (Jagić 1894: 211).

[355] Počevši s knjižicom koju je 1903. Parčićevu životu i djelovanju posvetio Kvirin Klement Bonefačić (1903.) Vidi i: Nazor 2008: 132.

[356] Nazivlje se još, doduše rijetko, i *Strossmayerovim*, pa čak i *Barskim (glagoljskim) misalom*.

[357] Zaslužnim ga još 1888. naziva i Ivan Broz, njegov suradnik na sastavljanju *Maloga azbukvara za pravilno i jednolično čitanje glagoljice u novih crkvenih knjigah po hrvatskoj recenziji* (Rim, 1894.): »U Rimu se opet počeše brinuti, da se izda nov glagolski misal, a vrijedni naš Krčanin, kanonik Parčić, pun

> »Vjerujemo da nećemo biti indiskretni ako pored imena izdavača, a kao takav djeluje *Congregatio de propaganda fide*, imenujemo i **istinskoga redaktora izdanja, a to je kanonik ilirskoga Zavoda sv. Jeronima *Carolus Parčić*** (istaknuli autori), autor gramatike i rječnikā ilirskoga (tj. hrvatskoga) jezika, koji je uvelike zaslužan za istraživanje glagoljske književnosti.«[358]
>
> »Pod okriljem biskupa Štrosmajera, koji je glagolizam u svakom pravcu podupirao te svojim velikim ugledom kod mudrog pape Lava XIII. unapredjivao, sazrela je napokon i misao novog izdanja glagolskih crkvenih knjiga, prije svega Misala. **To je veliko mukotrpno djelo srećno izveo neocijenjeni fratar i poslije kanonik Dragutin Parčić (1893.)** (istaknuli autori). I on je morao okusiti svu gorčinu sumnjičenja i kleveta kojima protivnici slovenskog kulturnog napretka obično nagradjuju i najskromnije radnike i najblagodarnije mecenate.« (Jagić 1913: 52–53).
>
> »Kako je iz kasnijeg razvitka toga pitanja poznato, **sav teret izrađivanja novog izdanja pade na leđa oca Parčića, koji ga izvede s velikom savesnošću** (istaknuli autori), ali ne steče zato priznanja već napadaje sa strane jednog istarskog biskupa Flappa.« (Jagić 1930: 85).

Nakon ustanovljenja Staroslavenske akademije i sloma Austro-Ugarske Monarhije na prvom zasjedanju Biskupske konferencije pod vodstvom zagrebačkoga nadbiskupa Antuna Bauera, krajem 1918., službeno se stala razmatrati ideja latinicom prepisanih (transkribiranih) liturgijskih knjiga. Vatroslav Jagić u *Spomenima* se osvrnuo i na to razdoblje ističući da pitanje transkripcije 1920. još uvijek nije riješeno, za što se odgovornim može držati »sam episkopat hrvatskih zemalja, koji se **mlitavo** (istaknuli autori) vlada u tom pitanju« (Jagić 1930: 85)[359]. Budući da je češki znanstvenik Josip Vajs, inače suradnik Staroslavenske

znanja a oduševljen za staru hrvatsku svetinju, nastoji sa svom revnosti oko toga posla, pa je i izdao u Rimu god. 1881. o trošku rimske propagande 'Mise Svetih. Prilog rimskomu misalu lêta 1741.' Tim je djelom zasvjedočio, da je vrstan ispraviti pogrješke, što su ih u neznanju svome počinili Levaković, Paštrić i Karaman.« (Broz 1888: 124).

[358] »(...) wir glauben keine Indiscretion zu begehen, wenn wir neben dem Herausgeber, als solcher fungirt ja die Congregatio de propaganda fide, auch den eigentlichen Redactor und Emendator Operis bei Namen nonnen : das ist der Domherr des iliyrischen Collegiums st. Hieronymi, Dr. Carolus Pačić, Verfasser einer Grammatik und eines Wörterbuchs der iliyrischen (d. h. kroatischen) Sprache, um das Studium des glagolitischen Schriftthums vielfach verdient.« (Jagić 1894: 212).

[359] Domeće i sljedeće: »Kad je godine 1919. hrvatsko-slovenački episkopat rešio ustražiti od rimske stolice privilegiju slovenskog bogoslužja za sve južnoslavenske katolike, napisao sam nadbiskupu Baueru u Zagreb, kako bi trebalo 1. zadržati stari slovenski jezik već iz poštovanja ove starine, 2. uvesti mesto

akademije, u to vrijeme bio zadužen za jezično-pismovnu koncepciju hrvatskih novocrkvenoslavenskih liturgijskih knjiga, stručne su se konzultacije s Vatroslavom Jagićem nastavile. Ubrzo nakon Jagićeve smrti 1923., Vajs je u časopisu *Sveta Cecilija* objavio nekoliko njegovih pisama[360] iz kojih doznajemo da Jagić i dalje »nije prijateljem latinične transkripcije«[361] jer »staromu jeziku ne pristoji novo odijelo« (Vajs 1924: 174). Ako transkripciju nije moguće izbjeći, Jagić će Vajsu, onda ju svakako ne treba nasilu provoditi. Bude li moguće, držao je Jagić, treba zadržati prijelazan postupak, svojevrstan kompromis između transliteracije i transkripcije »da bude sačuvana starina barem za oko« (Vajs 1924: 174). Kako je 1920. objavljen Vajsov latinični *Psaltir*, on ga je 1922. ponio onemoćalom Jagiću na uvid. Bio je to njihov posljednji susret iz koga se, prema Vajsovu svjedočenju, još uvijek mogla oćutjeti velikanova (paleo)slavistička strast.[362] Jagićevo pismo uvršteno na kraj toga Vajsova priloga zaista se može smjestiti i u našu zaključnu riječ. Riječ je o listu koji je Vajs od Jagića primio dva mjeseca prije spomenutoga susreta, a u kojem ponovno iskrsava pitanje »glagoljskog misala«. Osim što Jagić u njem po tko zna koji put podcrtava Parčićeve zasluge, ne može se ne primijetiti utučen i bezvoljan ton kojim se čitavom projektu obraća, u čemu se neobično približio starijem, rezigniranom Parčiću[363] koga su, kao i Strossmayera, mahom zamijenili »mali ljudi«, ali su »zadaće« zato ostale »velike«.

glagolice ne latinicu već ćirilicu, koja svojom starinom bolje pristaje uza stari jezik nego latinica, a to bi bio jedan korak k izmirenju sa pravoslavnom braćom. Gospodin nadbiskup Bauer ostavi moje ozbiljno pismo bez odgovora!« (Jagić 1930: 86). U pismu Stjepanu Srkulju od 18. ožujka 1919. Jagić najzad bilježi kako mu Bauer nije odgovorio, a da je on tom poslu obećan još po Strossmayerovu nalogu: »Imam dakle neko histroijsko pravo i sada na to pitanje!« (usp. Skok 1953: 369).

[360] U pitanju su tri pisma: jedno na njemačkom jeziku (od 15. ožujka 1905.), dva na hrvatskom: od 26. prosinca 1905. i 24. svibnja 1922.

[361] Glavninu Vajsovih postupaka svesrdno je ipak podržavao, još od 1904./1905., kao što je nekada bilo s Parčićevima.

[362] »Opazio sam, da su njegove tjelesne sile već slomljene, no duh bio mu je vedar, a ljubav za staroslavenski jezik vječno mlada. Moja brošura mu se svidjela. (...) Moj način transkripcije on je odobrio te je pristao i na nekoje promjene glede označenja mekosti suglasnika, promjene više fonetičke naravi, kojim postaje crkveni jezik razumljivijim, da se ne gubi njegova starina. (...) Kod toga smo ostali.« (Vajs 1924: 176).

[363] Pak još suviše imao sam urediti i matice za lievanje pismena, i pročaja; a napokon kakovu sam nagradu dobio? Nepovoljne su okolnosti za one, koji se bave slavenskom knjigom. Nu za sve to i ne marim, jer mi je jedina nagrada, što sam donjekle doprinio, jeda bi se sačuvalo još ono malo slavenskoga Bogoslužja, što tinja u južnih krajevih našega Naroda, a to je i bio uviek cilj, za kojim sam težio.« (Jagić 1910: 299).

»Beč, 24. maja 1922.

Mnogopoštovani Gospodine Profesore!

S velikim, ali upravo žalosnim interesom pročitao sam Vaše pismo. Nekada, u šezdesetim godinama, bio sam od biskupa Štrosmajera i ja pozvan, da zajedno s Račkim poduzmemo redakciju novoga izdanja glagolskog misala. Mi smo taj povjerili Brčiću i Parčiću. **Koliko se posljednji potrudio, da izvede stvar koliko se može bolje, to je Vama dobro poznato.** (istaknuli autori) Vaši lični poslovi oko izdavanja tolikih glagolskih tekstova imaju za stvar tolikih zasluga, da je meni vrlo milo, što su se sada sjetili Vas, time je stvar došla u najbolje i najpozvanije ruke.

Sve ovo drugo, što Vam hoće dati nekakvu kao pomoć sa strane neznalica, ne znači ništa. To Vi na prosto odbijte, te izjavite i monsignoru Buliću i ako ustreba samomu Nadbiskupu, da Vi nikakvih savjeta sa strane ljudi, koji toga posla ne razumiju, ne primate...

Kako znate, papa Benedikt dopustio im je, da se epistola i jevangjelje pjeva hrvatskim jezikom. Sada se u Katoličkom listu pravdaju oko pojedinih hrvatskih izraza. Bog s njima, mali ljudi a velike zadaće. Molim Vas, ako želite, možete se slobodno na mene pozvati, jer smo mi u svemu jednog mišljenja. Želeći Vam uspjeh u toj lijepoj zadaći, molim Vas, da primite moj iskreni pozdrav.

Vaš V. Jagić« (Jagić 1924: 176)

Prilog 2. Prijepis pisama Vatroslava Jagića upućenih Dragutinu Antunu Parčiću (Arhiv Provincije franjevaca trećoredaca glagoljaša na Ksaveru u Zagrebu)

Poštovani gospodine i prijatelju.[364]

Budite uvjeren, da nije nikoji drugi razlog, što se nisam do sele oglasio Vašemu prijateljskomu pitanju i moj Vam odgovor do znanja stavio, nego li jer sam jednako zatrpan poslovi i knjigami – pak kad što i smislim, ne dospijem da ono na papir stavim. Ali Vaša ljubazna opomena nuka me, da duže ne odlažem dužnoga odgovora.

Da umah priedjem na stvar, i ja se u tome slažem s Vama, da se mora imati kod sastavljanja novih glag. knjiga na umu bar po nešto današnji intelektualni razvitak glagoljaša, dakle nisam ni ja za to, da se goni za kakovim nedostizivim idealom stare slovenštine. I meni se čini, da se novo izdanje može prilično koristno poslužiti edicijom glag. misala od g. 1483. te prema slici njegove crkvene slovenštine, tek dotjeranoj prema nekolikoj konsekvenciji, da bi valjalo izradjivati današnje knjige. Nu ako se i slažem s Vama u tom glavnom načelu, priedlog Vaš o *ı* ne mogu usvojiti, t.j. ne mogu se nikako s Vama složiti, da bi valjalo *ı* čas zamieniti sa *a* čas pridržati. Po Vašem priedlogu, ako ga dobro razumijem, značio bi *ı* toliko, kao da rečemo onomu, koji će te knjige danas sutra čitati: »gdje god nadješ *ı*, znaj da ga nemaš izgovoriti«. Čemu da ga dakle radije sa svim ne izostavite? Ta vi i sami predlažete, da bi ga dobro bilo na kraju rieči sa svim izostaviti. Ja bih, da pravo kažem, po svema bio za takovo postupanje, da se ne bojim, da bismo tim od više dirnuli u pravac, kojim se historički razvila stara slovenština u našoj glag. književnosti. Može biti se ne varam, ako rečem, da je i Vas taj strah i štovanje starine dovelo na predlaganje onakova polovičnog načina.

S toga, da bar za oko, a nešto i po obličju spasemo starinu, predlažem Vam ja onaj već od starine poznati način, koji bi mogao dovoljno oblakšati čitanje poluglasa, a opet ga ne bi sa svim dokinuo, način na ime onaj, da onaj poluglas, koji se ima čitati – i to kao *a* – obilježite znakom (n. pr. kao *ı́*) i tim da ga razlučite od onoga poluglasa, koji se nema čitati. To bi došlo od prilike na ono isto, što će se po svoj prilici morati uvesti i kod *jata*, da se razluči *ê* od *ja*. Ja bih dakle svagdje, gdje ima po nauci razloga poluglasa, i zbilja ga pisao; a opet bih sve one poluglase, gdje se danas mjesto njekošnjega muklog izgovora čuje *a*, označio gori pomenutim znakom, dakle: *načetíkı*, *krêpíkı, krotíkı, lakítı, lígíkı* (t.j. da se čita *lagak*, ne pako *lgak*); a u genitivu: *načetıka*, *krêpıka*, *krotıka*, *lakıta*, *lígıka* (t.j. *lagka* = *laka*) itd.

[364] Prijepis ovoga pisma čuva se u Arhivu Samostana sv. Marije u Glavotoku na otoku Krku.

To isto valjalo bi i za dometke: *ícı, ínı* itd. Rieč *pravıdını* pisao bih *pravídínı* tj. pravadan; rieč *lıstıcı* isto tako: *lístícı* (genitiv *lístıca* ili *lístíca*?).

Ja bih na dalje pisao *dínı*, ali i *dínísı* (t.j. *danas*), *síšídı* (t.j. *sašad*), *tímínı* (t.j. *taman*), *díždı* i *dížda* (t.j. *dažda*), *sínímı* (tj. *sanam*), *stíza* (t.j. *staza*). Radi konsekvencije mora se pisati *dobrı* (tj. *dobr*), *vêtrı* (t.j. *vêtr*) – prem da bih ja i ovdje volio *a* imati. To su oni slučaji, gdje je hrv. jezika i protiv etimologijskih razloga, od puke težnje za lakoćom izgovora po dva konsonanta rastavio samoglasom *a*. Kako ćete npr. pisati *jesam*? da li *esmı* t.j. *jesm* ili *esamı*?

Razumije se po dojakošnjem izlaganju mojega mišljenja da bih pisao i zaimena po istom principu, dakle *tí* (=*ta*), *sí* (=*sa*) ili *ní* (=*na*). Isto tako *tíkmo* (tj. *takmo*); pače i *kígda* (t.j. *kagda*), *tígda* (tj. *tagda*). Za što ovdje pridržavati *o*, kad imamo još i danas žive forme: *kada, tada*, koje se razviše iz: *kagda, tagda*.

Slažem se, da poslije *č, ž, š* ne pišemo *ju* nego *u*, isto tako da pišemo dative na *omu, emu* (m. *umu* ili *uumu*). Imperfekte pisao bih jednostavno, dakle na *ah*, gdje pred njim stoji *a* ili *ja*, ali ako je pred njim *ê*, ondje bih ostavio *êah*, npr. ja bih pisao: *pisahı, dêlahı* i *hvalê˙h* (tj. *hvaljah*), ali *pletêahı* (tj. *pletêah*) itd. Isto tako pisao bih ženski spol sastavljene deklinacie samo jednim *a*: *dobra* (ne pako *dobraa* niti *dobraê˙*) i u genitivu *dobrago* a ne *dobraago* itd.

Tako mislim, da sam Vam odgovorio redom na sve točke, koje se u Vašem štovanom pismu spominju. Što se akcenta tiče, može biti bi zbilja dobro bilo, bar naglašenu slovku kod mnogoslovčanih rieči bilježiti – od prilike onako, kako se u lat. crkv. knjigah čini. Jednoslovčane i dvoslovčane (?) mislim da se već i onako razumiju.

Drago bi mi bilo, da sam ovom diskusijom s Vama budi bar ob istini moga uvjerenja uputio bud bar povoda dao novu razmišljanju pak i novim razlogom, kojimi ćete svoje dojakošnje predlaganje braniti. Želim čuti prigodice Vaš odgovor. Ako me imate još što upitati, obećajem u napredak skoriji odgovor.

Mi smo, Vaši poznanici, sad već nakon ferija svi ovdje na okupu, svatko ide za svojim poslom.

Pozdravljamo Vas svi te želimo Vama i preč. kanoniku Brčiću uspješan da bude onaj trudni posao, kojega se u ime božje laćate. Da bog naspori!

Vaš iskreni štovalac

V. Jagić

18/10/69.

U Beču 9 kolovoza 1881

Velečastni Gospodine i mnogocienjeni prijatelju!

Vaše štovano pismo ne nadje me u Petrogradu, odakle sam prije 5 nedjelja odputovao bio u Austriju, na pose u hrvatsku domovinu. Istom na povratku dodje mi ovamo u Beč hrpa pisama iz Petrograda, medju drugima i Vaše. Hitim odgovoriti Vam. Ja dakako Vašega »Priloga« nijesam još ni vidio, Miklošič u kojega bijah sinoć već je svoj eksemplar zapakovao, jer se sprema na put u Garteri; u Zagrebu za čudo ne pokaza mi ga dr. Rački, prem da sam bio kod njega, no i on je sada zabavljen gradjom svoje na polovicu porušene kuće. Ne mogav dakle jošte vidjeti Priloga, koji me za cielo čeka u Peterburgu, mogu o njegovu sadržaju i obliku suditi tek po Vašim riečima. Ja posvema odobravam Vaša načela, koja se jednom riečju mogu izraziti tako: piši kako je stojalo u najstarijim nam poznatim tekstovima hrvatske glagoljske recenzije. Ne znam samo, da li je praktično bilo za slogove *lja, nja* pisati *la, na*? Ipak sam i ja toga mišljenja, koje sam ne davno čak i naštampao, da *ê* prvobitno za cielo nije mogao izražavati tako različita dva zvuka kao *ê* i *ja*, nego valjda samo *ê*. Pristajem dakle i u tome uz Vas. Pravo ste uradili i u tom, što pišete pune oblike na *ii*.

Što se slova tiče, ja ne mogu vam odobriti što Vi štitite nam svetinju glagolicu. Tko neće da žrtvuje ono malo truda, da se nauči glagoljski čitati iz poštovanja prema našoj narodnoj starini, taj ne bi za slovinsku liturgiju mnogo mario, baš da mu naštampate latinicom.

Nu ako samo rimska kurija ne štedi troška, ja bih svakako predložio, da se iste knjige naštampaju podjedno: ćirilicom.

Vi znate, da je Bosna imala nekoliko viekova svoju katoličku, ćirilskim slovima pisanu literaturu. Vi isto tako znate, da danas Bošnjaci ništa toliko se ne boje koliko da će im Austrija = Hrvati oteti ćirilicu, kojoj privikoše. Rimska kurija uradila bi mojem mnienju umno, da naveže na historijske tradicije, pak da katoličkim bošnjacima ostavi na volju slovinsku liturgiju a u ćirilskoj odjeći; to bi najprije sprijateljilo s katolicima i pravoslavne. Ja dakle mislim ovako: glagolica je preča, ima veća prava, bez nje nikako; ali u drugom redu bilo bi koristno da se sve isto tako štampa i izdaje bosanskom ćirilicom.

Čim dodjem u Petrograd, pobrinit ću se, da dobije[te] knjigu Sreznevskoga »Древние славянские памятники юсового письма«[365] i knjigu Voskresenskoga o prievodu Apostola. Potpunog izdanja starog teksta nema.

Budite uvjereni, mnogocienjeni prijatelju, da sam uviek rad služiti Vam čim samo mogu. Koliko biste se god puta obratili na me, postarat ću se da zadovoljim Vašoj želji.

Ja ostajem još 5-6 dana u Beču, a za dvie nedjelje vratit ću se preko Berlina u Peterburg.

Srdačno Vas pozdravlja i klanja Vam Vaš

stari znanac i prijatelj

V. Jagić

odpisao 2/XI 81

U Beču 2 junija 1887

Prečastni Gospodine i prijatelju!

O istoj stvari počastio me svojim posjetom već prije dvie-tri nedjelje s. Eusebije Fermengjin. Ja sam mu otvoreno rekao, da sam za crkvenu ćirilicu, a ne za Vukovu. Vi se sklanjate prividno k drugomu mišljenju, ali u stvari mi smo si bliže, nego li se na prvi pogled čini, jer evo i Vi, čini se, predlažete mjesto *ju* staro ѭ, a mjesto *ja, je*, staro ѧ, ѥ (ⷮѧ, ⷮѥ); zadržajete dakako ѣ, uvodite ѣ҃ – i s time [se] slažem; a po pravopisu srpskom ь. Radi se dakle samo o tipografskom obliku slova! Ja bih i u tome volio liepu staru ćirilicu, nego li gradjanicu – jer starina treba da je konservativna – ali da pravo kažem, nijedna današnja ćirilica (stara) nije meni po ćudi. Ne znam, na čij će se trošak sve te knjige štampati i koliko je nakladnik voljan u to ime žrtvovati, Kad biste mogli nagovoriti propagandu da naruči nove tipove (slova), po mojemu mišljenju trebali bi uzeti za uzor i primjer liepa crnogorska izdanja 15 vieka i po njima nešto malo prigladiti. To bi bilo djelo dostojno velike ideje!

[365] Срезневский И. И. Древние славянские памятники юсового письма с описанием их и с замечаниями об особенностях их правописания и языка. СПб., 1868. Pomoć u čitanju ponudila je Мирослава Мостепанюк, sestra sv. Bazilija u Grkokatoličkoj Ukrajinskoj Crkvi, doktorandica na Papinskom orijentalnom institutu, kojoj ovim načinom zahvaljujemo.

Tada bi propaganda ili rimska kurija ili crnogorska vlada (ne znam komu da ubrojimo to u zaslugu) osvjetlala sebi lice te stvorila nešto što bi bilo nje dostojno i od čega ne bismo imali zazirati.

Slova kojima sam ja štampao Zografsko jevangjelje i Marijinsko, a i Šafařikova odveć su krupna, tusta i crna – slova, kojima štampaju Rusi u sinodalnoj tipografiji, nešto su ljepša, ali opet nisu više kritike. A po našim najstarijim crnogorsko-mljetačkim izdanjima dala bi se prenarediti upravo uzorito liepa slova!

Evo Vam moje mišljenje o toj stvari, a Vi uradite, kako najbolje umijete.

Vašega »ogleda« nisam dobio (a pismo stiže mi) – nego možda će još doći, a ja hitam ne bih li Vas zatekao jošte u Zadru.

Vaš stari prijatelj i štovalac

V. Jagić

U Beču 8 junija 1887

Danas dobih pismo iz Kotora od g. Sundečića, dakle vidim, da se naš sviet puno zanima za nove crkvene knjige te da će teško biti svima da ugodite. On mi piše, da će Vaše osnove lako naići u Crnojgori na odpor te se boji da knjaz ne bi take knjige ni propustio u Crnu goru!! Smatram si za svetu dužnost, da Vas i opet umolim, da u toj stvari popustite što se više može: po mojemu mišljenju odreći se gradjanskih slova – nije nikakva šteta, zašto dakle da se ne bi knjige štampale ako ne onakom liepom ćirilicom, kako predložih u posljednjem pismu, a ono makar upravo onakim slovima, kakima se štampaju crkvene knjige za pravoslavnu braću u Srbiji? Istina, koliko ja znam, u njih većinom i nema svojih crkvenih knjiga, već upotrebljuju ruske, ali to je valjda i za Srbiju samo pitanje vremena, kad će svoje »srbljake« opet početi štampati recenzijom srpskom. Toliko dakako mislim, da se od Vas ne može zahtievati, da biste pisali i štampali сѧ mjesto сє, ili сохранитє mjesto съхранитє i sl. Mjesto ѵ svakako mislim da bi dobro bilo da se štampa ili оу ili makar ȣ, koje je zbilja kod nas na jugu već samo ušlo bilo u modu. Ne može se nijekati, da su naši srpski tekstovi u 13–15 vieku voljeli pisati здравіе nego li здравіє, здравіта nego здравита. Taj и je običaj kod Rusa pod uplivom srpskobugarske ortografije uzakonio, te najposlije, ako mislite, da biste time ugodili pravoslavcima, ja ne bih imao ništa protiv pisanja і̯ umjesto и̯ pred

vokalima. Ipak čini mi se nelogično, da pišemo ѥсмь – jer єсмь već nikako ne ide – a opet ѹьтєнiє; nego valjalo bi bar ѹьтєнiѥ?

Hoće li njima bar tako biti po volji?

Vi ste u tekstu, koji mi poslaste na ogled, svuda (gotovo; gdje gdje ipak nema) uspostavili *ъ* – po teoriji to je liepo i dobro; ali se pita, nije li to sada već prekasno? Neće li to svešteniku kod čitanja biti velika smetnja? Kako bi bilo, da Vi *ъ* izostavite u rieči svagdje, gdje se ono za cielo ni u 12 ni u 13 stoljeću nije izgovaralo? Zašto da pišemo сѣпасєниѥ mjesto спасєниѥ ili спасєнiє, za što сѣкажи mjesto скажи? Zašto слънѣцє mjesto слънцє? Zašto покорѣнъімь mjesto покорнъімь? Zašto ѥдинѣства mjesto ѥдинства? Ja bih držeći se naših spomenika 13–15 ili 16 stoljeća *ъ* pisao samo gdje se izgovara ili može izgovarat kao *а* napr. дѣнь, сѣнь, вѣздѹха, zatim poslije *р, d* i na koncu rieči – inače bog s njima, ja bih ga izostavljao, jer naš zadatak nije tjerati filologiju, već mudro birati zlatnu sredinu. Za to ja bih pisao отѣць, no ne bih отѣчє već отчє, bih сѣнь no ne bih сѣна već сна – to bi se podudaralo s Vašim благообразна (gdje je valjda slučajno ispao u Vašem »ogledu« *ъ*), s Vašim призри (gdje bi po gramatici trebalo призъри), a valjda i мнογъ nećete pisati мѣногъ?

Predlažem Vam i taj slučaj na razmišljanje, i sjećam Vas, da bi i u tome mogli učiniti nekoliko k zbliženju naših tekstova istočne i zapadne crkve.

Mislim da ste uvjereni o mojoj iskrenoj nakani da poslužim dobromu djelu i da Vam olakotim tešku zadaću.

Vaš iskren poštovalac

V. Jagić

Prepiska Ivana Berčića i Dragutina Antuna Parčića

I.

Hrvatska *Cyrillomethodiana* oblikuje se sredinom 19. stoljeća kao znanost i kao pokret, u čijemu se krilu podjednako razvijaju i znanstveni rad, ali i konkretne ideje crkvene i svjetovne politike (Lukić 2005: 22–23). Za naše je istraživanje značajno uočiti da među temeljne zadaće hrvatske *Cyrillomethodiane* ulazi i zadatak obnove hrvatskoga crkvenoslavenskoga jezika, liturgijskih glagoljskih knjiga te, eventualno, proširenja liturgije na crkvenoslavenskome jeziku i izvan područja u kojima se tada rabila. Istinski pokretač i *srce* ovoga pokreta bez sumnje je đakovački i srijemski biskup Josip Juraj Strossmayer (Lukić 2011b: 67–96), a među konkretnim realizatorima projekta treba istaknuti Zadranina Ivana Berčića i Vrbničanina Dragutina Antuna Parčića. Uz druge filologe i svećenike toga vremena (Franjo Rački, Vatroslav Jagić, Mihovil Pavlinović itd.) obojica su od samoga početka (1867./1868.) članovi Odbora za izradu glagoljskih liturgijskih knjiga. Točnije, donedavno se smatralo da je Parčić, zajedno s Ivanom Črnčićem, Odboru pridružen tek 1878. godine, ali to opovrgava pismo J. J. Strossmayera Parčiću od 28. rujna 1868. godine, kojim ga poziva u Odbor.[366] Strossmayer je – kako vidimo – od samoga pokretanja »preradjenja naših slovenskih liturgičkih knjiga« računao na Berčićevu i Parčićevu suradnju, štoviše htio im je čitavu »stvar povjeriti«, računajući da su najkompetentniji za filološki posao koji se valja provesti po stanovitim načelima. Spomenuto se Strossmayerovo pismo čuva u Arhivu Provincije franjevaca trećoredaca glagoljaša na zagrebačkome Ksaveru, a predočeno je u poglavlju o Vatroslavu Jagiću koje je sastavnim dijelom ove knjige.

II.

Tema ovoga poglavlja arhivsko je gradivo koje u nezanemarivoj mjeri problematizira pripremanje 19-stoljetnoga glagoljskoga misala, povezujući razmišljanja

[366] Ne samo Parčića, nego zapravo sve svoje najbliže suradnike. Primjerice, pismo istoga sadržaja i nadnevka Strossmayer je uputio i Vatroslavu Jagiću, što saznajemo prilikom čitanja prve knjige njegovih *Spomena* za potrebe koje je već istaknuto Strossmayerovo pismo Jagić prepisao i komentirao (usp. Lukić 2012: 322–323; Blažević Krezić 2020: 29; Blažević Krezić 2024: 148).

dvojice temeljnih filoloških stručnjaka kojima je povjerena realizacija projekta – *učitelja* Berčića i *učenika* Parčića. Pružit ćemo stoga uvid u sadržaj devet Berčićevih pisama[367] upućenih Dragutinu Antunu Parčiću koji je naposljetku »teret« izrade glagoljskoga misala ponio sam, »na svojim leđima«.[368] Berčićeva je prerana smrt (24. svibnja 1870.), kako nam je poznato, zaustavila njihovu plodonosnu suradnju ne samo u okviru toga projekta. Inače, Berčić je bio svećenik i kanonik Zadarske nadbiskupije, a od 1855. godine profesor staroslavenskoga jezika u tadašnjemu zadarskome bogoslovnome sjemeništu. Ondje susreće i mladoga Parčića, koji tada prebiva u trećoredskome Samostanu sv. Mihovila u Zadru. Svojim je djelima (*Čitanka*, latinska verzija 1859. i hrvatska 1864.; *Bukvar*, 1860. i *Ulomci Svetoga pisma*, 1864. – 1871.) započeo proces obnove hrvatskoga crkvenoslavenskoga jezika, koja će svoj vrhunac imati upravo u *Parčićevu misalu*[369]. Za razliku od Parčićeva djela, koje je tijekom povijesti istraživano s mnogih aspekata, rad je toga »sina kršne Dalmacije, učitelja staroslovinskoga jezika i glagolske liturgije i uskrisitelja nauka glagolskih u Dalmaciji« (Jagić 1870: 3–15) ostao poprilično neistražen i nepoznat, sve do novijih dana.[370]

Dragutin Antun Parčić, polihistor, svojevrsni *homo universalis* druge polovice 19. stoljeća, duhovni je sin Provincije franjevaca trećoredaca glagoljaša, a kasnije svećenik svoje rodne Krčke biskupije i kanonik Hrvatskoga papinskoga zavoda sv. Jeronima u Rimu. *Glagoljanje* je svojevrsna konstanta Parčićeva života: dijelom je njegova siromašnoga seljačkoga odrastanja u rodnome Vrbniku i u Samostanu sv. Marije u Glavotoku, a vjeran mu ostaje i za redovničke i svećeničke formacije u Zadru (živio je u samostanu zajedno s fra Benediktom Mihaljevićem, a

[367] Pronašli smo i dva Parčićeva pisma Berčiću, od 12. lipnja i 24. kolovoza 1869., koja se čuvaju u glavotočkome Samostanu sv. Marije na otoku Krku.

[368] »Kako je iz kasnijeg razvitka toga pitanja poznato, sav teret izrađivanja novog izdanja pade na leđa oca Parčića, koji ga izvede s velikom savesnošću, ali ne steče zato priznanja već napadaje sa strane jednog istarskog biskupa Flappa.« (Jagić 1930: 85).

[369] Punim imenom *Rimьski Misalь slavěnьskimь ezikomь presv. G. N. Urbana Papi VIII poveléniemь izdanь – Missale Romanum Slavonico idiomate ex Decreto Sacrosancti Concilii Tridentini restitutum s. Pii V Pontificis Maximi jussu editum Clementis VIII. Urbani VIII et Leonis XIII auctoritate recognitum* (Rim, Congr. de Propaganda Fide, 1893.; [2]1896.; [3]1905.).

[370] Simpozij o Ivanu Berčiću održavao se u Zadru 2018. godine, a zbornik radova pod naslovom *Ivan Berčić (1824. – 1870.) – život i djelo. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog 26. listopada 2018. u Zavodu za povijesne znanosti HAZU u Zadru* objelodanjen je 2023. godine. Za pregledan uvid u Berčićeva filološka i historiografska dostignuća vidjeti ondje objavljen znanstveni prilog Tomislava Galovića (2023: 65–142).

prijateljevao s don Ivanom Berčićem) (Bonefačić 1903: 5–32). Još tijekom svoga službovanja unutar Provincije franjevaca trećoredaca glagoljaša ozbiljno se bavio staroslavenskim jezikom, a okušao se i u tiskanju (tiskara *Serafimski tisak* u Glavotoku) (usp. Bolonić 1965; Vranić 2017: 11–64). Put do ispunjenja svoga najznačajnijega cilja, tiskanja novoga glagoljskoga misala, popločao je mnogim pripremnim radnjama i izdavanjima različitih liturgijskih tekstova, kao što su pojedini misni obrasci, marijanska antifona *Vsa lêpa esi*, prijevodi brevijarskih himana i sl. (Badurina 1993: 155–182; Blažević Krezić 2020: 181–197). Tijekom boravka u Zavodu sv. Jeronima u Rimu upravo će njemu, najvećim dijelom, pripasti sav posao u vezi s priređivanjem novoga glagoljskoga misala – toga »trijumfa slavenske filologije« – kako se o njemu izrazio Vatroslav Jagić, ali ujedno i vrhunca i ispunjenja najvažnije zadaće koju si je hrvatska *Cyrillomethodiana* postavila – a koji na svjetlo dana izlazi svojim prvim izdanjem iz 1893. godine.

III.

U Arhivu Provincije franjevaca trećoredaca glagoljaša, osim službenih provincijskih i sličnih spisa i dokumenata (najstariji sežu još u 14. stoljeće), čuvaju se i pisane ostavštine pojedinih znamenitih fratara iz povijesti Provincije (usp. Kuhar 2015: 66). Među njima se nalazi i dio ostavštine Dragutina Antuna Parčića. Vrijedno je napomenuti da se njegova ostavština, osim na zagrebačkome Ksaveru, nalazi još u Samostanu sv. Franje u Krku, u Samostanu sv. Marije u Glavotoku te u Biskupijskome arhivu u Krku (usp. Velčić 2004: 37–52). S obzirom na to da je sadašnji provincijski Arhiv nastao postupnim prenošenjem dokumenata iz drugih, starijih samostana Provincije (Ksaver je kao samostan osnovan tek 1923. godine), danas je nemoguće utvrditi kako, kada i odakle je Parčićeva ostavština došla na Ksaver.[371] Nepoznato je, također, tko je prvi uredio i složio njegovu ostavštinu, ali je sigurno da ju je fra Anđelko Badurina početkom devedesetih godina pregledao, popisao i predstavio javnosti (1993: 155–182). Tijekom najnovijega preuređenja arhivskoga prostora i gradiva, koje je u više navrata od 2015. do 2018. godine proveo provincijski arhivar i knjižničar fra Joso Živković, uz pomoć bogoslova fra Mirka Miškovića, Parčićeva ostavština složena je u nove specijalizirane zaštitne arhivske kutije.[372] Ondje je pohranjeno i devet pisama

[371] Počeci današnjega »zagrebačkoga« Arhiva Provincije franjevaca trećoredaca glagoljaša sežu u 1927. godinu kada se Provincijalat preselio iz Krka na zagrebački Ksaver. Prije Krka sjedište Provincije (pa onda i njezin arhiv) bilo je u Zadru (usp. Badurina 1998: 21–22).

[372] Kutija u kojoj je pohranjena ostavština D. A. Parčića trenutno je označena samo natpisom: Parčić.

Ivana Berčića Dragutinu Antunu Parčiću (od 1868. do 1870.) čija je tema, među ostalim, priprema novoga glagoljskog *Misala* (odabir jezičnoga tipa i pismovne varijante).

Arhiv glavotočkoga samostana obasiže gradivo od konca 15. stoljeća do naših dana. U bogatome arhivskome gradivu nalazi se i dio Parčićeve ostavštine. Pregledao ju je i djelomično popisao početkom devedesetih godina fra Anđelko Badurina. U novije vrijeme ju je fra Joso Živković pohranio u zaštitne arhivske kutije. Temeljit pregled i proučavanje tek slijedi. Ondje se čuvaju i dva pisma Dragutina Antuna Parčića upućena Ivanu Berčiću – 12. lipnja 1869. te 24. kolovoza 1869. – čija je tema priprema novoga glagoljskog *Misala* (odabir jezičnoga tipa i pismovne varijante).[373]

IV.

Tiskanje *novoga* glagoljskoga misala temom je praktično svakoga od devet spomenutih pisama koja je od 1868. pa sve do svoje smrti 1870. Ivan Berčić upućivao Dragutinu Antunu Parčiću. Kada je hrvatska javnost – godine 1867. – očekivala *Katoličkim listom* najavljen »Papin Breve« kojim se biskup Strossmayer konačno ovlašćuje postati predvodnikom pokreta »pretiskanja staroslovenskih crkvenih knjiga rimskoga obreda«, senjski je biskup Mirko Ožegović u *Memorandumu* »upravljenom na Svetoga Oca Papu«, koji je u *Katoličkome listu* objavljen polovicom iste godine, također apostrofirao pitanje objavljivanja *novih* staroslavenskih liturgijskih knjiga, poglavito misala, ukazujući istodobno na proširenost *šćaveta* u svojoj biskupiji (usp. Fućak 1975: 135; Lukić i Pilj Tomić 2010: 81). Budući da je istu molbu ubrzo ponovio i krčki biskup Ivan Josip Vitezić, razmatrala se – skupa s tadašnjim kanonikom (ravnateljem) Zavoda sv. Jeronima u Rimu Ivanom Črnčićem – mogućnost okupljanja nekoliko svećenika »koji to razumiju« u svojevrstan radni tim ili skupinu. S tim u vezi, Berčić u svome prvome pismu upućenom Parčiću priznaje kako računa s njegovim angažmanom, »tim više što imaju biti prevedene tolike mise vašega reda[374] koje bi nuždno bilo

[373] Vrijedno je zamijetiti da su svi naznačajniji glagoljski spomenici koje Provincija franjevaca trećoredaca glagoljaša danas čuva nekoć pripadali upravo Samostanu sv. Marije u Glavotoku. Među njima se svakako ističe primjerak *Misala Prvotiska* koji se izvorno nalazio u Glavotoku, a danas se čuva na Ksaveru u Zagrebu (usp. Ćosić i Galić 2023: 31–32).

[374] Misli se na redovnike Trećega samostanskoga reda sv. Franje. Njihova je posebnost u hrvatskim krajevima u tome što su od svojih početaka liturgiju slavili isključivo na crkvenoslavenskome jeziku i iz glagoljskih knjiga (usp. Runje 2001: 153–161), a takva je praksa trajala sve do liturgijske obnove Dru-

pridati na kraju starosl. popravljenoga misala«[375]. Krajem prosinca godine 1868. Berčić u drugome pismu upućenom Parčiću »nazivlje svako dobro« povodom božićnoga i novogodišnjega vremena priznajući da je primio Strossmayerov nalog, tj. poziv da se priključi Odboru za izradbu glagoljskih liturgijskih knjiga, ali da se sa svojim nadbiskupom Petrom Dujmom Maupasom nije stigao posavjetovati »ima li se latit upravljanja misala«[376]. U travnju 1869. godine, nekoliko mjeseci prije negoli će Parčić slavističkomu autoritetu Vatroslavu Jagiću uputiti glasovito pismo o sastavnicama grafijsko-fonološke i morfološke norme crkvenoslavenskoga misala, priznavši da s Berčićem nije »jošte ništa pobliže o tome zaključio« (usp. Jagić 1910: 294)[377], Berčić je Parčića zamolio da uzme dopust i posjeti Zadar s namjerom postizanja dogovora između njih dvojice, tj. skiciranja plana po kojemu će se »latit popravljanja glag. misala«[378]. Budući da, kronološki gledano, svoje treće pismo Berčić koncipira kao odgovor na Parčićevo njemu upućeno 12. lipnja 1869.,[379] zanimala nas je mogućnost uvida u polazišno Parčićevo pismo Berčiću. Pronašli smo ga u Arhivu Samostana sv. Marije u Glavotoku. Budući da se ono pretežno posvećuje pismovno-jezičnim pitanjima misala, sadržaj mu prenosimo u cijelosti, upozoravajući da se Parčić i Berčić u prvome

goga vatikanskoga koncila (1962. – 1965.) i uvođenja narodnih jezika u liturgiju rimskoga obreda. U spomen na tu višestoljetnu tradiciju ovi redovnici nose službeni naziv *franjevci trećoredci glagoljaši* (usp. Statut Provincije franjevaca trećoredaca glagoljaša 1999: 106).

375 Berčićevo pismo Parčiću (13. srpnja 1868.). Usp. Parčićeva *domisalska* izdanja: *Činъ i Pravilo misi oče že i molitvi prêžde i po misê izъ Rimьskago misala*, Rim, Congr. de Propaganda Fide, 1881.; *Mise svetihъ vьseobьćee Crьkve i inie vъ nekihъ mêstêhъ izvoleniemъ apostolьskimъ služimie. Prilog Rimьskomu Misalu lêta MDCCXLI*, Rim, Congr. de Propaganda Fide, 1881.; *Misi vlaćee vъ Tretiemъ čine Svetago Otьca Franьčiška i inьde apostolьskimъ izvoleniemъ služimie,* Rim, Congr. de Propaganda Fide, 1881.

376 Berčićevo pismo Parčiću (28. prosinca 1868.).

377 U istome pismu, od 5. srpnja 1869., koje je Jagić prepisao i 1910. objavio u *Arhivu za slavensku filologiju*, Parčić je izrijekom potvrdio da su mu poznate smjernice popravljanja glagoljskoga misala koje je predsjednik Odbora Franjo Rački uputio Ivanu Berčiću (usp. Jagić 1910: 293–295). Inače, u naznačenome je prilogu Jagić objavio ukupno sedam Parčićevih pisama (usp. 1910: 288–300).

378 Berčićevo pismo Parčiću (16. travnja 1869.). Svojemu redodržavniku Parčić je istoga mjeseca 1869. godine stoga pisao: »vrieme [je] prikladno, da se latimo popravljanja, što se tiče glagolskog našeg Misala sa sporazumljenjem Preč. G.na kanonika Brčića« (Bonefačić 1903: 12–13).

379 »Na vaše pismo 12/6 malo od posla, malo što niesam znao kako ni sad ne znam kako bi najbolje bilo da se vladamo pri popravljanju Misala iza R(ačkijeve, op. a.) poslanice, malo što ne bi htio da se osramotimo t. j. da ne dademo povoda, da sude, da ne znamo gdje idje *i*, gdje mu nije mjesta: nije mi se dalo da vam odpišem, i ako ovo sad činim, budite uvjereni, da nije s drugog uzroka, neg da me ne korite, što ne odgovaram, da sam primio vašu poslanicu gori spom. i vašu knjižicu.« Berčićevo pismo Parčiću (27. srpnja 1869.).

redu osvrću na polazišne smjernice koje je raspisao Franjo Rački u već spomenutoj poslanici upućenoj Berčiću. Rački je, podsjetimo, poticao na bilježenje jerovskoga znaka gdje ga pišu »dobri srpski spomenici«, a predložio je, čini se, i dvojako bilježenje *jata*, s točkicom i bez nje. Nakon što se osvrnuo na konkretne zahtjeve predsjednika Odbora za izradbu novih glagoljskih liturgijskih knjiga, Parčić se Berčiću odvažuje predložiti 15-ak načela koja su – prema njegovu mišljenju – važna za popravljanje glagolskoga misala. Kao polazište prepoznaje tekst misalskoga *Prvotiska* (1483.) ističući, doduše, *jerovski problem* koji predlaže riješiti djelomičnim – etimološki usmjerenim i prilično dosljednim – bilježenjem mukloga poluglasa, ali i uvođenjem *jerovskoga znaka* (štapića) s dijakritikom za čitanje punoga vokala (*a*). Točka (»piknja«) na znaku *jata* javljala bi se prilikom izgovora *ie/je*, a nosni samoglasnici redovno bi bili zamijenjeni glasovima, točnije slovima *e, u, ju.* Genitive zamjenično-pridjevske deklinacije Parčić predlaže pisati na *-ago* (umjesto *-aago*), a dative na *-omu, -emu* (a ne na *-umu, -uumu*). Dotakao se, kako možemo pročitati, i pitanja imperfekatske konstante, čuvanja starih aorista, pisanja mekih glasova *l* i *n*, razine tekstološko-prijevodne odanosti *Vulgati*, preferiranja etimološkoga pravopisa, bilježenja imena svetaca, mogućnosti otiskivanja uvodnih – neliturgijskih – misalskih tekstova latiničnim pismom, odnosno hrvatskim književnom jezikom itd.: »Sada po naznačenih pravilih triba opet da mi dva opredjelimo točno bud rieči bud slučaji u kojih nam se je držati toga otvorena *ı*. Što se napominje u 1 i 4 točki preuz. g. Račkia. Govori u 1 točki da bi ga valjalo bar ondje ostaviti, gdje dobri srbski spomenici pišu ь. Od tuda ja proizvadja dosljedno da ima slučajeva u kojih ćemo ga moći posve izostaviti; jer [se] *a* malo više govori opet bar ondje ga ostaviti gdje nesmeta; dakle gdje smeta š njim na dvor. A opet valja da ti dobri srbski spomenici budu poimence naznačeni; a mislim da polag njih imat ćemo toliko izobilovati *jerom* da će nam i podobro smetati: npr. nalazim u Oštromiru[380] *vı tı dını*, *dınısı, mrıtvı*,

[380] Misli se na *Ostromirovo evanđelje*, prvu datiranu ćiriličnu knjigu iz 11. stoljeća (1057.) koja prema nekim znanstvenicima pripada proširenomu kanonu staroslavenskih spisa, dok ju drugi svrstavaju na sam početak ruske redakcije crkvenoslavenskoga jezika (usp. Trunte 2021: 111–133). U prilog koordiniranom djelovanju hrvatskih ćirilometodijanaca, poglavito filologa usredotočenih na programiranje hrvatskoga novocrkvenoslavenskoga jezika, zasigurno govori činjenica da se nekoliko godina ranije, 1863., Vatroslav Jagić tekstom *Evangjelje u slověnskom prievodu. Historičko-filologički nacrt*, objavljenom u publikaciji *Tisućnica slovjenskih apostolah sv. Cirila i Metoda* koju o tisućnici velikomoravske misije uređuje Franjo Rački, upušta u usporednu jezično-tekstološku analizu najstarijih (staro)slavenskih evanđeoskih prijevoda, počevši s *Ostromirovim* i *Assemanijevim evanđeljem* (raspolaže izdanjem *Ostromirova evanđelja* iz 1843., za koje je zaslužan A. Vostokov, ali i *Assemanijevim*, tada još uvijek neotisnutim, izdanjem u pripremi Franje Račkoga, koje će biti objelodanjeno godine

otišidiše, *silinice* itd. Usljed toga ja pitam: 1. Oćemo li se u pogled pravopisa držati Specimina vaše Chrestomathie, izuzam samo *i* (jor), *í* (jer) i *ii* (jeri)?, 2. Ali izpustiti *i* na koncu svih rieči, osim preposicia jednoslovčanih *vi*, *ki*, *si* i pronomina *si*, *ti*, i conjuct. *ni* i ovim sličnih? 3. Oćemo li još gdjegod izpustiti ono *i* gdje vam se čini da smeta? 4. Dosljedno dakle razlikovati *ê* i *ê˙* sa piknjom. Odgovorite mi barem na ove četiri točke. A da u svemu postignemo jednakost meni se čini od preke potrebe da budemo na blizu kroz to vrieme. Što se tiče onih drugih propisah o etimologiji latinskih rieč. arkaizmi itd. i da posao što skorie uznapreduje. Da bi se unapried ustanovila nekoja načela kojih imali bismo se držati u popravljanju Glagolskoga misala, ja se usudjujem s moje strane predložiti: *Predlog o načelih kojih bi nam se držati u popravljanju Glagoljskoga misala*. Kao temelj radnje uzeti ćemo prvo izdanje misala glag. od god. 1483., te njegovu crkvenu slovjenštinu dotjerati k nekoj dosljednosti. Pravila za takvu radnju bit će odprilike sljedeća: 1) Mukli poluglas *i* pridržat ćemo svagdje gdje ga bolji glagoljski i srbski spomenici od XII do XVI vieka pišu, a izostavit ga gdje mu nejma mjesta (n. pr. *esmi, nê˙smi, vê˙tri, dobri, Petri*). 2) Kad se isti poluglas *i* ima čitati i to kao *a* obilježit ćemo ga kakvim znakom (n. pr. *í*) i tim ga razlučiti od onoga koji se nema nipošto čuti u čitanju. To nebi moglo smetati ni sa strane tipografičke, buduć da ako želimo jednakost u izgovaranju, morat ćemo i tako kao u latinskih crkvenih knjiga naglasiti akcentimi više slovčane rieči. 3) Pisme *ê* označit ćemo piknjom kad god bude trebalo ga izgovarati kao *ie je* (prema srbskom ѣ). 4) Nosne samoglase starobugarske glagoljice zamjenit ćemo (kao što obično biva) sa prostimi *e, u, ju.* 5) Poslie pismena *č, ž, š*, pisat ćemo dosljedno *u* a ne *ju* (kao čudo, *nošu*). 6) Genit. na *ago* mj. *aago*, dative pisat ćemo na *omu, emu* (a ne na *umu, uumu*). 7) Ženski spol sastavljene deklinacije samo na *a* (*dobra*, mjesto *dobraa* il *dobraê*). 8) U samostavnicih živućega bića držat ćemo svagdje [...][381]. 9) Imperfekte pisat ćemo jednostavno na *ah, jah* (gdje pred dočetkom stoji *a* il *ê*; a gdje bude *ê˙* ondje pridržati *ê˙êhi* (n. pr. *pisah, djelah, hvalêh, biah, pletê˙ah*). 10) Pridržati ćemo gdje bude aorist starije forme. 11) Bi li shodno bilo označit kakogod pomekšano *l* i *n* (*pole, niva*)? 12) Je li potrebno držat do latinskoga prevoda

1865.). Jagić ističe kako se tom pothvatu svrha prepoznaje u predočenju prednosti i mana slovenskoga prijevoda »kako se jedno i drugo izvesti dade iz medjusobnoga sravnjivanja teksta grčkih, latinskih i slovenskih« (Jagić 1863: 45). Ne čudi stoga što su se D. A. Parčić i I. Berčić osvrtali na spomenute (staro)slavenske evanđeoske prijevode koje razdanjuju, kako je vidljivo, nadređeni članovi Odbora za izradbu glagoljskih liturgijskih knjiga – Vatroslav Jagić te Franjo Rački.

[381] Uglate zagrade s trotočjem označuju nečitljiv dio.

polag. Vulgate, ili na mjestih pridržati one rieči i izreke koje nagiblju na grčki prevod? 13) Držat ćemo se u pravopisu etimologije svagdje gdje običaj ili drugi važni razlozi nesavjetuju da ona popusti blagoglasju (*sı nimı, izsiĉi,* [...], *srıdıce, bezakonie*). 13) Oćemo li pridržati *hristı* il *hristusı*; *hrıstı*? 14) Imena svetaca oćemo li poizpraviti polag hrvatskoga sadašnjega izgovora ili ostaviti pokoja onako kako su se već od vajkada pisala. *Pelecita* (*Felicitas*), *Potencijana* (*Putentiana), Čečilija*, *Čabrian* (*Cyprianus*), *Pilip*, *Ĉurilı*, il *Ĉirilı*? 15) *Ritus Celebrandi missam*, i druge rubricke s početka misala, što nespada pobliže na liturgiju, a da bi za pouku svećenikom bili, shodnije bilo [bi] hrvatskim književnim jezikom i latinskim pismenima otisnuti? 16) Lat. *y* u imenih zamienit *ćemo sa u* ili kojim posebnim pismenom. Možda sa *î* (ižica)? (*suhar, stravi turskie*), 17) Imena mjeseci po staru ili kako se sada nazivlju?«[382]

U već spomenutome Berčićevu pismu kojim on 27. srpnja 1869. odgovara na maločas istaknute Parčićeve upite najprije se regulira pitanje *jera*. Berčić se slaže s Račkim i Parčićem da se štapić ima bilježiti »svudj gdje ga imaju i najstarije glag. i ciril. knjige (...) u sriedi i na kraju«,[383] a svećenici će već znati kako ga valja pročitati (kao *a, o, u*). Kod *jata*, međutim, Berčić iskazuje neslaganje s inicijalnim prijedlogom koji nije u duhu hrvatskoglagoljske liturgijske tradicije: »nije za nas, da uvedemo u Misal, koji ima predstavit hrvatsku recenziju, pisme naznačeno piknjom, kojeg nemaju knjige te recenzije«. Uslijedio je Parčićev pisani odgovor od 24. kolovoza 1869., a – kako znamo da mu je Jagić na ista pitanja odgovorio tek 18. listopada 1869.[384] – jasno nam je zašto se u ovome Parčićevu pismu ocrtava nezadovoljstvo u vezi s napredovanjem u jezično-pravopisnome uređenju misala, kao i njegova želja da se postupi u skladu hrvatskoglagoljskom jezičnom tradicijom, no dosljedno, s jasno ustanovljenim polazišnim načelima, bez obzira na to što ona impliciraju više ispravljačkoga posla: »Primio sam Vaš

[382] Parčićevo pismo Berčiću (12. lipnja 1869).

[383] Izrijekom se spominje – a da nije u pitanju hrvatska recenzija – *Nikoljsko evanđelje*, uz *Šišatovački apostol* i *Zagurovićev psaltir*.

[384] Riječ je o pismu koje je dijelom cjeline što broji četiri Jagićeva pisma upućena Parčiću, a u pitanju su odgovori na Parčićeva pisma objavljena u *Arhivu za slavensku filologiju* godine 1910.: Jagićevo pismo od 18. listopada 1869. odgovor je na Parčićevo od 5. srpnja 1869. (prijepis toga pisma čuva se u Arhivu Samostana sv. Marije u Glavotoku), Jagićevo pismo od 9. kolovoza 1881. odgovor je na Parčićevo od 15. srpnja 1881., a prati ga Parčićev otpis od 2. studenoga 1881., potom Jagićeva pisma od 2. i 8. lipnja 1887. odgovaraju na Parčićevo od 30. svibnja 1887. Spomenuta – donedavna nepoznata – Jagićeva pisma čuvaju se u Arhivu Provincije franjevaca trećoredaca glagoljaša na Ksaveru u Zagrebu, a znanstveno ih je interpretirala Vera Blažević Krezić (2024: 143–169).

zadnji list od dn. 27/7, a mnogo prije i onaj arak Nikoljskoga Jevandjelistara. Iz lista razabirem da smo još na početku, i da žalibože još ništa odlučna nezaključismo. To se zna da uzeti pravilni jezik sa *jeri* mjesto otvorenih samoglasnika itd. bila bi radnja najlaglja, ali ja sam uvjek od toga mnienja da neznam koliko je prikladna i u koliko će bit uspješna u crkvenih knjigah, i zato da nisam nakan pačati se u takovo poizpravljanje. Pisao sam u tom smislu i napose Gnu Jagiću te svakdano očekivam kakov takov odgovor, što netom primem, odma ću Vam priobćiti. Ako ponješto popusti i opredjelimo unapried podosta jednolično štivenje onda ću se latiti posla, drugačije i nehajem.« Dana 22. listopada 1869. Berčić se ponovno obraća Parčiću ističući da i sam iščekuje Jagićev »odpis« te da mu je prenesena obavijest kako Parčić kani u Rim. Siguran je da ni ondje Parčić neće zanemariti njihovu misiju jer bi »sve brieme« tada palo na njega, nego da će i dalje zdušno raditi »za uzdržanje povlastice«, koja mu je toliko »na srdcu«. »Ja već nješto popravljam, al kad bih sam do kraja?« – priznao je naposljetku Berčić.[385] Početak 1870. godine obilježen je dvama Berčićevim pismima Parčiću u kojima su – po primitku Jagićeva odgovora[386] – raspisana Berčićeva jezično-jezikoslovna stajališta: primjerice u pogledu primjernih liturgijskih spomenika koje valja slijediti (složan je s *Prvotiskom* kao polazištem), odabira konkretnoga jezičnoga i pismovnoga tipa, a onda i pojedinosti što proizlaze iz otprije poznatih pitanja grafijsko-fonološke i morfološke norme novoga glagoljskoga misala, zapravo hrvatskoga novocrkvenoslavenskoga jezika. Uvođenje dijakritičkih oznaka u jerovskome štapiću i *jatu* Berčić nerado prihvaća. S tim se postupkom ne može dokraja složiti jer je protivan našoj tradiciji i naslanja se na pravopis ukrajiniziranih hrvatskoglagoljskih liturgijskih izdanja 17. i 18. stoljeća[387] o kojima se i znanstvena i crkvena javnost nepovoljno izražavaju, a što – na koncu – svakako nije namjera usklađena s ambicijama 19-stoljetnoga obnoviteljskoga

[385] Berčićevo pismo Parčiću (22. listopada 1869).

[386] Jagićev odgovor Berčiću ipak nije proslijeđen, iako je Parčić tako inicijalno naznačio (»Prepisa našega lista na g. Jagića nieste mi bili poslali, kao što vi mislite (...)«. Usp. Berčićevo pismo Parčiću (5. siječnja 1870.).

[387] Riječ je o grafiji dijelom zadržanoj pa i komentiranoj u Berčićevim prilozima iz 1860-ih godina. Primjerice, u *Bukvaru staroslovenskoga jezika glagolskimi pismeni za čitanje crkvenih knjig* (1860: 7–8, 45–48) zadržan je štapić za nekadašnji *jor*, odnosno štapić s dijakritikom za *jer* (prema *Karamanovu brevijaru*, 1791.), dok *jat* s točkicom označuje temeljni izgovor (»ima ništo od *e* a ništo od *i*«) koji valja razlikovati od pozicijski uvjetovanoga *ja*. Parčić je u najranijim *domisalskim* izdanjima (npr. u naslovu *Misa za umr'šee s koralnim napjevom* – litografija, Galevac, 1860.) također bio zadržavao odlike istočnoslaveniziranoga pravopisa s dijakritikama (usp. Tandarić 1993: 81; Blažević Krezić 2020: 185–192).

pothvata koji kani *oživjeti* izvornu hrvatsku crkvenoslavensku tradiciju pokazujući – jer tako nalažu moderna vremena – nepokolebljivu odanost napretku (paleo)slavističke znanosti: »1. Slažem se, kao što smo se bili i mi dorazumjeli, da pri novom izdanju misala valjalo bi se naslonit na izd. g. 1483., 2. Slažem se, al ne iz uvjerenja, da se uvede znak m. *ı* kad se bi ovi po uplivu hrvat. jezika imao čitati kao *a*, i da ga se ne uvede gdje mu nije mjesta, n. pr. u rieč *esmı*. 3. Imperfektu neka bude dočetak na *-ahı*, *-êhı* (*-jahı*) i na *-ê˙êhı* (*êjahı*) kako ga imaju i naše stare knjige. 4. U sastavljenoj sklonitbi nek ostaje *-ago, -ego, -omu, -emu*[388]. Što se tiče *í* i *ê˙* imali bismo promisliti prije nego ga uvedemo, da ne bi na nas napao drugi Kopitar,[389] te nas pried svietom tužio, da iznoseći na svjetlo starosl. knjige hrv. razreda u ovom izdanju nagrdili smo ih nabadcimi i akcentimi, da uzmožemo pri svoj hitrosti i okretnosti XIX vjeka uočivat na glagolskom misalu svak riječ cjelovito i o sebi utištenu, kad do konca XVI. v. naši stari bez tih nabadaka i akcenata pjevajući i štijući dizali bi pokratjene rieči i po tri ujedno napisane.«

U posljednjem sačuvanom Berčićevu pismu Parčiću iz arhivske zbirke Provincije franjevaca trećoredaca glagoljaša na Ksaveru u Zagrebu spominje se Prvi vatikanski koncil[390] kojim je, poznato nam je iz literature, zapečaćena Parčićeva crkvenoslavensko-misalska suradnja s domaćim biskupima, napose senjskima, krčkim, zadarskim i đakovačkim – Mirkom Ožegovićem (1833. – 1869.), Vjenceslavom Soićem (1869. – 1875.), Ivanom Josipom Vitezićem (1854. – 1877.), Petrom Dujmom Maupasom (1862. – 1891.) te J. J. Strossmayerom (1849./1850. – 1905.) (Bonefačić 1903: 13). Berčić priznaje da se namjerava posvetiti novim izdanjima glagoljskih liturgijskih knjiga, no da – iako ga se u Rimu očekuje i prije Uskrsa 1870. koji se te godine slavio 17. travnja – on nažalost neće biti u prilici odazvati se Strossmayerovu pozivu. Vjeruje –nastavlja Berčić – da za njegovom fizičkom nazočnoću u Rimu nema ni potrebe te da će mu biti dovoljan prijepis

[388] U pismu od 5. ožujka 1870. dodaje još i ovo: »al nemojmo uvesti: *blagi* m. *blagiji* (*-ii*) il *dobra* m. *dobraê*«.

[389] Misli se na kritiku hrvatskoglagoljskih istočnoslaveniziranih (ukrajiniziranih) izdanja koju Jernej Kopitar iznosi u predgovoru *Kločeva glagoljaša* (1836.) (usp. Blažević Krezić 2020: 142–143).

[390] Prvi vatikanski koncil bio je otvoren na blagdan Bezgrešnoga začeća 1869. godine, a trajao je do konca 1870. godine. Biskup Strossmayer na Koncilu je govorio čak pet puta (30. 12. 1869., 24. 1. 1870., 7. 2. 1870., 22. 3. 1870. i 2. 6. 1870.) (Dragošević 1970: 61). Strossmayerovi nastupi na koncilskim zasjedanjima iznimno su vrednovani u općoj povijesti Katoličke Crkve, kao što pokazuje i sljedeći navod iz već »klasičnoga« temeljnoga udžbenika crkvene povijesti: »Na saboru su se napose borili protiv donošenja definicije (o papinoj nezabludivosti, op. a.) biskup Rottenburga, Hefele, učeni pisac slavnog djela 'Povijest sabora' , i đakovački biskup Strossmayer« (Franzen 2004: 295).

zaključaka do kojih se došlo u tekućim pregovorima: »Što mi pišete, da ste govorili s biskupom Strossmayerom i s mojim nadbiskupom o novom izdanju glagol. misala, i da će se o tom u Saboru il barem u odbornih sjednicah govoriti, nije me moglo nego razveseliti, tim više, što se ovih dana nadate gosp. Račkomu, koji će tomu poslu bit do velike pomoći i podpora; al što velite, da moj rad b. želi, dapače hoće mi pisati, da tamo dodjem odmah sada a ne na Uskrs, nije me to nimalo razveselilo, jedno što niesam ni sanjao tamo doći, ni na Uskrs, ni kašnje, barem ove god., drugo, što kad ne bi došao moglo bi žao biti prečasnomu nadbiskupu Strossmayeru i ost. Ima više uzroka, cića kojih ne bi mogao tamo doći, a jopet' nema uzroka po mojem mnjenju, s koga bilo bi nuždno, da bude i mene tamo. Sabor će dugo trajati, te imat ćete kad da s gosp. Račkim i s prisvjet. Strossmayerom ustanovite kako bi se najbolje došlo k svrhi, pa da pošljete prepis svih točaka toli meni, koli u Zagreb, da se što brže razvide.«[391]

V.

Berčić se u pismima dotiče i drugih aspekata njihove glagoljaške suradnje, primjerice pomoći D. A. Parčića i I. Črnčića u pregledavanju i popisivanju sadržaja glagoljskih časoslova i misala iz rimske Propagandine knjižnice, što su podaci Berčiću potrebni pri sastavljanju *Ulomaka Sv. pisma* (Prag, 5 sv., 1864. – 1871.). Konkretno, u pismima od 22. listopada 1869. i 5. siječnja 1870., spominje knjige *Staroga zavjeta* koje bi svoje mjesto pronašle u šestome svesku njegovih *Ulomaka*. Nadalje, Berčić u nekoliko pisama spominje Parčićevu pomoć u vezi s potvrdom postoje li još uvijek – uz Propagandin misal pisan prije 1387. (misli se na *Vatikanski misal Ill. 4*, usp. Vajs 1948: 56), kako je to bio posvjedočio M. Karaman u djelu *Identità della lingua litterale Slava* (1753.) – »dva komada staroga kvira: na prvom komadu ima molitva ss. Ćirilu, Valent. i Met. i nješto drugo, a na drugom stara njeka legenda po svoj prilici o ss. Ćir. i Met.« (Berčićevo pismo Parčiću, 5. siječnja 1870.). Zadarski je glagoljaš zabilježio da su mu podaci potrebni za studiju *Dvie službe rimskoga obreda za svetkovinu svetih Ćirila i Metoda* koja je objelodanjena u Zagrebu 1870. (s uvodnim nekrologom V. Jagića, 1870: 3–15). Ondje pak zahvaljuje Parčiću na pomoći u vezi s provjerom rečenoga, odajući da se daščice nažalost nisu sačuvale: »Ta legenda ne bi imala biti bila ona zaglavskoga časoslova, Karamanu poznata, dali ona ljubljanskoga časoslova (t. j. dio onih šest štenja I i II noćnice), njemu nepoznata, i s toga prozvana 'un'

[391] Berčićevo pismo Parčiću (21. ožujka 1870.).

antica leggenda' (= njeka stara legenda), koja, kako ćemo vidjeti, doisto jest dio njeke stare legende, mnogo prije pisan nego misal, na kojega drugoj daščici bila je prilieplјena kao nevaljana. Netom ovo proštih, niesam truda požalio, dali obratio se prijatelju o. Dragutinu Parčiću u Rim, ali za ludu, jer il koncem prošloga ili početkom tekućega vieka taj misal s ostalimi glagolskimi knjigami propagandine knjižnice bi opet svezan, te otrgnute i propale obje daščice.« (Berčić 1870: 26). Jagić je u predgovoru istoj studiji zabilježio kako je Berčića – prilikom pisanja o ljubljanskoj odnosno saljskoj i mlađoj novljanskoj odnosno zaglavskoj službi Svetoj braći (uz treću otkrivenu u *Mavrovu brevijaru* iz 1460., usp. Japundžić 1995: 19–20) – na istraživanje nagovorila Parčićeva prijateljska zamjedba: »Potaknut opaskom prijatelja svojega Parčića, koji vraćajući se prije nekoliko godina iz Zagreba nad Ljubljanu na otok Krk te razgledavajući uz put u Ljubljani glagolske knjige, bješe u jednom glagolskom časoslovu ljubljanske knjižnice našao drugačiju službu u čast slov. apostola, nego li je ona, koju je prof. Mesić po novljanskom časopisu u Tisućnici štampao, potaknut, velju, ovom opaskom dade se Brčić na vrlo trudno istraživanje, kojega su rezultati u ovoj raspravi predloženi učenomu svietu.« (Jagić 1870: 13; usp. Berčić 1870: 21–22). Podsjetimo, Parčić je Berčiću pomagao i ranije: prikupljanjem, primjerice, i uređivanjem odlomaka iz vrbničkih misala koji su Berčiću bili potrebni za knjigu *Chrestomathia linguae veteroslovenicae charactere glagolitico* (Prag, 1859.). Autor mu je na koncu u predgovoru te svoje knjižice također zahvalio na pomoći (usp. Berčić 1859: XX).

VI.

Revizija glagoljskih liturgijskih knjiga u drugoj polovici 19. stoljeća jasno je izražena zadaća hrvatske ćirilometodske znanosti i pokreta kojima se na čelu našao đakovački biskup J. J. Strossmayer. Potonji je stoga 1867./1868. utemeljio Odbor za izradbu glagoljskih liturgijskih knjiga u kojemu su se kao suradnici iskazali: Franjo Rački (ujedno i njegov predsjednik), Mihovil Pavlinović, Ivan Berčić, Vatroslav Jagić i Đuro Daničić. Na filološke prinose Dragutina Antuna Parčića – kao najbližega Berčićeva suradnika – u Odboru se računalo od samoga početka, kako to uostalom svjedoči pozivno pismo biskupa Strossmayera (od 28. rujna 1868.), ali i kasnije Parčićevo priznanje Biskupu (»ja pripadam, kako dobro znade Vaša Preuzvišenost, na onaj njekadanji Odbor kao suradnik nezaboravnoga Brčića, s kim sam bio ustanovio osnovu svekolike radnje«[392]). Poznato je, isto

[392] Parčićevo pismo Strossmayeru, XI A / Parč. D. 8, 6. ožujka 1883., Arhiv HAZU (vidi i Ćosić 2003: 86).

tako, da je Parčić posao sastavljanja i otiskivanja hrvatskoga novocrkvenoslavenskoga misala na kraju uglavnom obavio sam jer je suradnju sa zadarskim svećenikom glagoljašem – i profesorom staroslavenskoga jezika u zadarskome sjemeništu – Ivanom Berčićem nažalost zaustavila njegova prerana smrt (u svibnju) 1870. godine. Pisma koja su međusobno razmjenjivali, a koja se izlažu i komentiraju u ovome poglavlju, stoga su dragocjen i javnosti gotovo nepoznat arhivski materijal koji rasvjetljuje početne jezično-jezikoslovne ideje i načela 19-stoljetnih obnovitelja hrvatskoglagoljskih liturgijskih knjiga, svojevrsnih *arhitekata* hrvatskoga novocrkvenoslavenskoga jezika. Interpretiran arhivski materijal – devet Berčićevih pisama Parčiću te dva Parčićeva pisma Berčiću – čuva se u Arhivu Provincije franjevaca trećoredaca glagoljaša na Ksaveru u Zagrebu te u Arhivu Samostana sv. Marije u Glavotoku. Nove glagoljske liturgijske knjige i njihova filološka obrada – u prvome redu misal(a) – sadržajem su gotovo svih Berčićevih i obaju Parčićevih analiziranih pisama. U njima se uglavnom apostrofiraju pitanja grafijsko-fonološke i morfološke norme koju valja primijeniti u tekstu novoga misala, s posebnim osvrtom na smjernice koje je dao predsjednik Odbora Franjo Rački, ali i na mišljenje koje je u vezi s određenim još uvijek otvorenim jezičnim pitanjima iznio Vatroslav Jagić (u pismu upućenu Parčiću 18. listopada 1869.). Pisma pokazuju da su Berčićeva i Parčićeva stajališta bila prilično konzervativna, s ciljem vjernoga oživljavanja izvorne hrvatskoglagoljske liturgijske tradicije, što najbolje može posvjedočiti nesklonost[393] bilježenju štapića s dijakritikom (za *jer* koji bi se – prema Jagićevu prijedlogu – čitao kao *a*), a isto tako i slova *jat* s »piknjom« koje je – prema smjernicama Franje Račkoga i Vatroslava Jagića – imalo označavati izgovor *ie/je*.

[393] Za dobro projekta, a prema volji većine, spremni su se prilagoditi čak i onim rješenjima koja zasigurno nisu usklađena s tradicijom.

Prilog 3. Prijepis pisama Ivana Berčića Dragutinu Antunu Parčiću i Dragutina Antuna Parčića Ivanu Berčiću

Berčićeva pisma Parčiću
(Arhiv Provincije franjevaca trećoredaca glagoljaša na Ksaveru u Zagrebu)

1.

Dragi prijatelju! Na 16 prošl. lipnja bio sam primio prvu od dviju vaših poslanicah, al oni dan bio mi se je kruto razbolio otac, te tužan i u dvojbi hoće li, neće li preboliti, nije mi se dalo da vam odpišem. Sad zahvaleći Bogu što već preboli, al uz to doznavši jučer oko podne al potajno, da ovi nadbiskup naumio je il već je pisao biskupom Spliet. Šib. Krčk. Poreč. i Senjskomu evo me k vam. I najprvo meni se čini da Vitez. mogao bi u kratko odpisati i uvrstiti u odpis što vam vratjam malko popravljeno, al u kratko i nastojat kako je već i odlučio da uz petoricu hoće il svakako želi da budete i vi, tim više što imaju biti prevedene tolike mise vašega reda koje bi nuždno bilo pridati na kraju starosl. popravljenoga misala. Budite pa uvjereni, da kad ne bi mu ovo za rukom pošlo, ja bi potajno il [...][394] pisao Strossmayeru. Nemojte sumnjati da ću zaspati ako s početka cienio sam da ne valja goniti. Pozdrav. O. Carevka, još i Refunsa i ost. Kad bude odpisao Vitezić, javite mi. S Bogom. U Z. na 13/7/868 Vaš vierni prijat. I. Berčić.

2.

U Zadru na 28 pros. 868. Dragi prijatelju! Današnjim parobrodom šaljem vam skrinjicu sa malo kolača, mand. i must., te vas molim, da polovicu držite za se, a polovicu upravite na moje ime O. Carevku. U istoj skrinjici naći ćete dva smotka mand. koje vaš državnik šalje čuvarom manastira krčkoga i glavotočkoga. Ovom vam prigodom nazivljem svako dobro od Privisokoga, te proveli Božićne blagdane u zdravlju i u veselju, a mlado vam ljeto svanulo kako vam srdce želi. Isto nazivljem O. Carevku, komu nemam dokad pisat. Na vašu zadnju poslanicu niesam bio odgovorio što sve do 5 tek. morao sam se zadržat na Ugljanu cića maslina, a iza povratka u grad niesam dokad imao s nadb. se sastavit da mu pokažem nalog B. Stross. ter da čujem od njega imam li se latit upravljanja misala. Što niesam dosele mogao učinit, hoću svakako za blagdani, i tako najdalje koncem tek. go-

[394] Tekst u uglatim zagradama naša je rekonstrukcija (tj. dopuna) dok su uglate zagrade s trotočjem oznaka nečitljivih tekstnih dijelova.

dine il početkom mlade pisat ću vam. Medjutim želio bi znat u kojem ste smislu odgovorili Str. Nemojte komu priobćiti što vam pišem. Triba mi znati prije Bogojavljenja od kog bio je sastavljen oficij sv. Cirila i Metoda koji se nalazi u osob. Krčke biskupije za koju je biskupiju najprvo bio sastavljen, i je li u kojoj drugoj upotriebljen. Moj poklon priesv. Biskupu, a pozdrav kanonikom Volariću i Božaniću, kao i tam. manastirskoj obitelji. Ovdješnji kan. Volarić, nije u najboljem zdravlju, i to još od početka prošl. mjes. Bio se je nješto oporavio prvih dana tek. mjes. al opet bilo mu je potriebito stavit na noge što zovu talj. *vescicanti*, tako da mora ležati. Glava mu ne služi kao prije, i to visi od unutrnje koje nepoznate bolesti možda u prsih. S Bogom. Vaš vierni prijatelj I. Berčić. Skrinjicu pridao sam na pošti.

3.

Dragi prijatelju! Do 9 nastajućeg svibnja bit ću u izvanrednih poslih, ter s toga vas molim, da poslie tog dneva amo dodjete da se dorazumijemo, kako ćemo se latit popravljanja glag. misala. O dopustu bit će vam jutros pisao Državnik. Ako se je ovaj posao odgodio, nije bila moja krivica. Pozdravite O Refunsa, i Pripoštovan. Volarića i Bozanića[395]. S Bogom. U hitnji. U Zadru na 16 travnja 869. Vaš prijatelj Berčić.

4.

Dragi prijatelju! Na vaše pismo 12/6[396] malo od posla, malo što niesam znao kako ni sad ne znam kako bi najbolje bilo da se vladamo pri popravljanju Misala iza R. poslanice, malo što ne bi htio da se osramotimo t. j. da ne dademo povoda, da sude, da ne znamo gdje idje *ı*, gdje mu nije mjesta: nije mi se dalo da vam odpišem, i ako ovo sad činim, budite uvjereni, da nije s drugog uzroka, neg da me ne korite, što ne odgovaram, da sam primio vašu poslanicu gori spom. i vašu knjižicu. Bit ćete bili primili od sinovca Nadpopa Buničića 2 tabaka Nikoljskoga Jevandjelistara srbske recenzije. Po njem, po Šišatovačkom Ap(osto)lu, iz kojih ima mnješto na kraju moje Čit. i po drugih ruk. i izdanjih (n. pr. Zagurovićeva Psaltira v. istu Čit.) iste recenzije, *ъ* (*jer*) idje svudj gdje ga imaju i najstarije glag. i ciril. knjige, zato kako veli gosp. R. imali bismo ga i mi u ta mjesta, u sriedi i na kraju, uvrstit, pa neka ga svećenici u pjevanju pretvaraju u *a, o, u* kako im bude

[395] Dalje je u prepisci zabilježen polazišni oblik *Božanić* na kojemu je provođena i imenska fleksija.

[396] Naznačeno Parčićevo pismo pronašli smo u glavotočkome samostanu.

draže, buduć to po rečenom G(ospodi)nu lahko svakomu, t. j. onomu koj je duboko izučio staroslovenštinu, i onomu koji nije nego površno! Što se pak tiče pismena *ê*, ja ne bi ga razlikovao piknjom, a razlog je, jer ako ne daju da se uvede, il bolje, ostavi dosljedno *a* n. m. *ı* gdje ga imaju naše staroslov. knjige uglatog pisma i hrvat. recenzije, pa i cirilske srbske recenzije, nije za nas, da uvedemo u Misal, koji ima predstavit hrvatsku recenziju, pisme naznačeno piknjom, kojeg nemaju knjige te recenzije, nego porusevljani od g. 1648., ali ja bi sve pisao *ê* gdje mu je mjesto, pa neka ga proštiju kao *i* il kao *ja* n. pr. vol*ê*, mo*ê* neka proštiju: volji moja il voli moja il volja moja itd. pa mirna Bosna. Ako biste mogli amo doći oko 15 rujna da se u ostalom dorazumimo i da štogod skupa radimo, kako i sami sudite, bilo bi najbolje. Pozdravite Pripošt. Volarića, Božanića, Prisv. Biskupa, O. O. Refunsa i Celestina. Izvolite mi prvom poštom pod križnim zavitkom il kako budete bolje znali, tri iztiska Nauka krstj. što su ovih zadnjih god. dali utištit Biskupi Krčki, Trstjanski i Porečki. S Bogom. U Z na 27. srpnja 869. Vaš prijatelj I. Berčić (odgovor 24/8 69[397]).

5.

Dragi prijatelju! Od kad ste mi bili još koncem kolovoza pisali, sve sam očekivao, da mi priobćite odpis g. Jagića, te da se sa mnom dogovorite, gdje i kad bismo se sastali, da započnemo popravljanje glagol. misala; kad eto prije dvie ned. dana vaš državnik reče mi, da kanite u Rim ići. Što mi on reče, vi vašim pismom potvrdjujete; al ako vi sad kanite u Rim za dva mjeseca, bilo to i za duže vreme, neću ni za tren sumnjati, da ćete se ostaviti posla, kojemu ste se bili dobrovoljno podložili, i da ćete sve brieme na me pustiti, nego sve držim da ćete il tamo, il odmah za povratkom, sa mnom bez ikakve odvisnosti raditi za uzdržanje povlastice, koja vam je toliko na srdcu. Ja već nješto popravljam, al kad bih sam do kraja? Što vam prezime izkrivljuju, to nije ga izkrivio nego tiskar il bolje, slagač Katoličkoga Lista, ili sastavitelj članka, u kojem je govor o popravljanju glag. mis. dočim biskupska pisma, koja sam ja sam vidio i proštio, spominju vas čistim vašim prezimenom. Što pak pišete, da biste mi u Rimu štogod opravili, zasada ne želim drugo, nego da upitate g. Črnčića, koga ćete mi pozdraviti, je li mi već prepisao što sadržaju glag. časoslovi propagandine knjižnice, a nema u priobćenih mu kazalih; pa da nije, il da ne bi zasada mogao, izvolite vi pregledati, i što brže prepisati što bi ušlo u 2 prva tabaka VI sv. Ulomaka, a spadalo bi prvim knjigam St. Uvjeta, od Pen-

[397] Taj se Parčićev odgovor čuva u glavotočkome samostanu.

tateuka do Jeremije, il javiti mi, da nema ništa iz tih knjigah, što ne bi se našlo u spom. kazalih, jer što bi spadalo sliedećim knjigam, od [...][398], Danijela u naprid, mogli biste po volji prepisati, il malo prije il malo poslie Božića. Za ovo vas vele molim, jer već bilo bi doba da pošaljem u Prag što idje u rečeni VI sv. Pozdravite O. Carevka i zahvalite mu na moje ime na liepe darove. Nastojite tražiti u Rimu što bi doprinielo povjesti stare književnosti, čuvati svoje zdravlje, i zapovjedati u čemu god bi vas mogao poslužiti. S Bogom. U Ugljanu na 22 listop. 869. Vaš vierni prijatelj I. Berčić.

* * *

Primio sam novce za Kačićevih 5 otisaka i zahvaljujem. Što mi o Dujm. pišete, to vam kao prijatelj mogu odgovorit, da nije neg puka izmišljotina. Ako niste naumili što pisati o priobćenom mi napisu, bi li ste mi dopustili da ga poput bilježke navedem u njekom članku što imam poslat za u Rad, al spominjuć da ste se vi tog napisa sjetili, te ga vjerno snimili. Odpišite mi o tom, i ujedno kako vi štijete napis.

6.

Dragi prijatelju! Evo me prem da kasno s odgovorom na vaše pismo o 31. listop. pr. go. Što niesam vam prije odpisao nije nego što sam bio zabavljen na Ugljanu, pa iza povratka malko bolovah, a malko u poslu. Prepisa našega lista na g. Jagića nieste mi bili poslali, kao što vi mislite, al sa svim tizim hoću vam u kratko izrazit moje mnjenje za onim reč. gospodina i za vašim u koliko mi je poznato po onom istoga gospodina. 1. Slažem se, kao što smo se bili i mi dorazumjeli, da pri novom izdanju misala valjalo bi se naslonit na izd. g. 1483. 2. Slažem se, al ne iz uvjerenja, da se uvede znak m. *ı* kad se bi ovi po uplivu hrvat. jezika imao čitati kao *a*, i da ga se ne uvede gdje mu nije mjesta, n. pr. u rieč *esmı*. 3. Imperfektu neka bude dočetak na *-ahı*, *-êhı* (*-jahı*) i na *-ê˙êhı* (*êjahı*) kako ga imaju i naše stare knjige. 4. U sastavljenoj sklonitbi nek ostaje *-ago, -ego, -omu, -emu*. Što se tiče *í* i *ê˙* imali bismo promisliti prije nego ga uvedemo, da ne bi na nas napao drugi Kopitar, te nas pried svietom tužio, da iznoseći na svjetlo starosl. knjige hrv. razreda u ovom izdanju nagrdili smo ih nabadcimi i akcentimi, da uzmožemo pri svoj hitrosti i okretnosti XIX vjeka uočivat na glagolskom misalu svak riječ cjelovito i o sebi utištenu, kad do konca XVI. v. naši stari bez tih nabadaka i akcenata pjevajući i

[398] Nečitljiv dio: *Ezek*. ili *Sirah*.

štijući dizali bi pokratjene rieči i po tri ujedno napisane. Radujem se s vami, što se tamo desite u ove dneve. Imati ćete što vidjet i što povjedati. Priporučite G. Črnčiću nek mi odpiše na one točke, za koje bio sam ga zamolio, a da ne bi mogao on, pomozite vi kao što ćete pomoći s prepisom iz glag. časosl. za prve tabake VI sv. Ulomaka za koje navrieme pišite mi, ima li, nema li što, jer da ne bi što imalo, poslao bi u Prag Rut. s mudrost. knjigami još ovoga sječnja. Badava sve kažu da će silnu tužbu prikazat protiva vam. Molim vas, upitajte kogagod je li se imala reći na badnji dan i na Božić na sve tri mise molitva o Sv. Duhu, a kad bude velika sedmica, u koje dneve bit ćemo dužni reći je. Šaljem vam tablicu prepisanu iz jednog od dvaju ljublj. časosl. da je pregledate, te da mi odpišete što sadržaje, i je li moguće po njoj razumjeti koje godine bje napisan časoslov. Ne trieba da mi je vratite. Jedan od dvaju misala glag. Propagandine knjižnice t. j. oni napisan prije god. 1387. ima na nutrnjoj strani jedne i druge korice prilipljena dva komada staroga kvira: na prvom komadu ima molitva ss. Ćirilu, Valent. i Met. i nješto drugo, a na drugom stara njeka legenda po svoj prilici o ss. Ćir. i Met. ter za to vas prijateljski molim, da mi što prije bude moguće, prepišete što se nalazi na oba komada pa na jednom i drugom obrazu i da mi prije ostalih pošljete jer bi mi to triebovalo za članak što mi imaju još ovaj mjes. tiskati u Radu. Napokon molim vas da mi dobavite kod knjižara Salvincci: *Kalend. Benedictinum* za tek. g. 1870 a kod Mariettia *Alphabeta Indica, i. e. Granthamicum seu Samscrdamico-Malabaricum*, te da mi ove dvie knjižice pošljete prvim sveštenikom koj bude se kući u Dalm. vratio n. pr. s prof. Forlanijem ili sa spljetskim popom Vuškovićem, ili s nadpopom trogir. Macanovićem. Nek vam opet bude preporučen prepis dvaju komada kvira što su na korici mis. napis. prije god. 1387. S Bogom. Taj prepis izvolite mi po pošti amo poslati. U Zadru na 5. sječnja 870. Vaš vierni prijat. I. Berčić.

7.

Dragi prijatelju! Doznav sinoć, da ste se već u Krk povratili i to srećno, hitim da vas liepo molim nek mi prvom poštom pošljete što ćete mi biti prepisali iz časoslova Rim. Prop. i što je na nutrnjoj strani jedne i druge korice najstarijeg mis. iste knjižnice. Nemojte mi uzkratit ovu ljubav. Prosite za poštarinu što trieba, pa ja ću namiriti. Spomenite me prijatelju Carevku pa pozdravite mi OO Refunsa i ost. takodjer. Pripošt. Volarića i Božanića. Što mi je savjet. Vitezić iz Rima donio t. j. prepis prvih poglavja Jobove knj. (do XV pogl) ono je jedino što sam od vas i g. Črnčića primio ove godine. S Bogom! U Zadru na 1/3 870. Vaš prijat. I. Berčić.

8.

Na 5/[3]870. ... u kratko izrazit ću vam moje mnjenje za onim. g. Jagića, i za vašim, u koliko mi je poznato po onom rečenoga gosp. 1. slažem se, da pri novom izd. mis. valjalo bi se nasloniti na izd. g. 1483. 2. slažem se, al ne iz uvjerenja, da se uvede znak *í* m. *ı* kad se ovi po uplivu hrv. jez. imao bi se čitat kao *a*, i da se ne uvede *ı*, gdje mu nije mjesta n. pr. u rieč: *esmı*. 3. Imperfektu neka bude dočetak na *ahı, êhı* (*jahı*) i na *êjahı* jer naše ga knjige imaju. 4. U sastavlj. sklonitbi nek ostaje *ago, ego, omu, emu*, al nemojmo uvesti: *blagi* m. *blagiji* (*-ii*) il *dobra* m. *dobraê*. Što se tiče *í* i *ê ̇*, prije nego ga uvedemo, promislimo, da ne bi na nas napao drugi Kopitar, te nas pried svietom tužio da iznoseći na svjetlo starosl. knjige hrvat. razreda u novom izdanju, nagrdili smo ih nabadcimi i akcentimi da uzmožemo pri svoj hitrosti i okretnosti XIX vjeku uočivat na glagol. misalu svaku rieč cjelovito o sebi utištenu, kad do XV. naši stari bez tih nabadaka i akcenata pjevajući i štijući dizali bi rieči pokratjene i po dvie i po tri zajedno napisane.

9.

Dragi prijatelju! Odgodili ste vi pisati, što ste bolovali, odgodio i ja što od bolesti, što od posla, što od lienosti, pa oba dva latismo se pera iste te iste nedielje: vi na 2, ja na 5 dan tek. mjes. i tako vaša i moja poslanica susrietoše se putem. Što nije po dogovoru, to je koji put po slučaju. Žao mi je, što vam se je tamo groznica povratila, pa vas i u postelji zadržala. Rimsko doba smanjilo dobar upliv novoga zraka, al upvam kako i želim, da postojeć tu još koje vrieme ostavit će vas. U gori spomenutoj mojoj poslanici na 5 tek. odpisao sam na vašu radnju iz Krka, zato prelazim na ono što mi pišete za Kan. Črnčića t. j. da ćete š njim do Propagandine knjižnice, da razvidite što bi mi triebalo. O tom ću vam reć, da ako nadjete u Karamanovih Considerazioni latinski prevod službe o sv. Ćirilu i Metodu nemojte mi je prepisat, jer ju već imam prepisanu, al nek vam bude preporučen cio prepis obe strane dvaju kvira, koji su priljupljeni na nutrnjoj strani jedne i druge korice starijega glag. misala, koji bje napisan prije god. 1387. jer na tih kvirih imala bi bit molitva rečenih Svetaca i dio službe na njihovu čast. Što mi pišete, da ste govorili s biskupom Strossmayerom i s mojim nadbiskupom o novom izdanju glagol. misala, i da će se o tom u Saboru il barem u odbornih sjednicah govoriti, nije me moglo nego razveseliti, tim više, što se ovih dana nadate gosp. Račkomu, koji će tomu poslu bit do velike pomoći i podpora; al što velite, da moj rad b. želi, dapače hoće mi pisati, da tamo dodjem odmah sada a ne na Uskrs, nije me

to nimalo razveselilo, jedno što niesam ni sanjao tamo doći, ni na Uskrs, ni kašnje, barem ove god., drugo, što kad ne bi došao moglo bi žao biti prečasnomu nadbiskupu Strossmayeru i ost. Ima više uzroka, cića kojih ne bi mogao tamo doći, a jopet' nema uzroka po mojem mnjenju, s koga bilo bi nuždno, da bude i mene tamo. Sabor će dugo trajati, te imat ćete kad da s gosp. Račkim i s prisvjet. Strossmayerom ustanovite kako bi se najbolje došlo k svrhi, pa da pošljete prepis svih točaka toli meni, koli u Zagreb, da se što brže razvide. Hoće li, neće li tamo Barbalić s vašim Državnikom[399], ne umijem vam kazati, al po tom, što sam razumio, neće prije Uskrsa. U dvojbi, da mi se nije putem izgubilo pismo 5 tek., predati ću vam prepis. Pozdravljaju svi od moje obiteli i subraća sv. Mihovila. Poklonite moj srdačni pozdrav preuzviš. mojemu Nadbiskupu i Strossmayeru, takodjer presvjetl. gg. Račkoga i Črnčića. Bude li koji naš biskup za ukinutie lit. neće svi; pa što će zad. nadb., što li biskupi senjski, krčki i bosanski? Nemojte se bojati ukinutja. S Bogom. U Zadru na 21/[3]870. Vaš vjerni prijatelj I. Berčić.

Parčićeva pisma Berčiću
(Arhiv Samostana sv. Marije, Glavotok, Krk)

1.

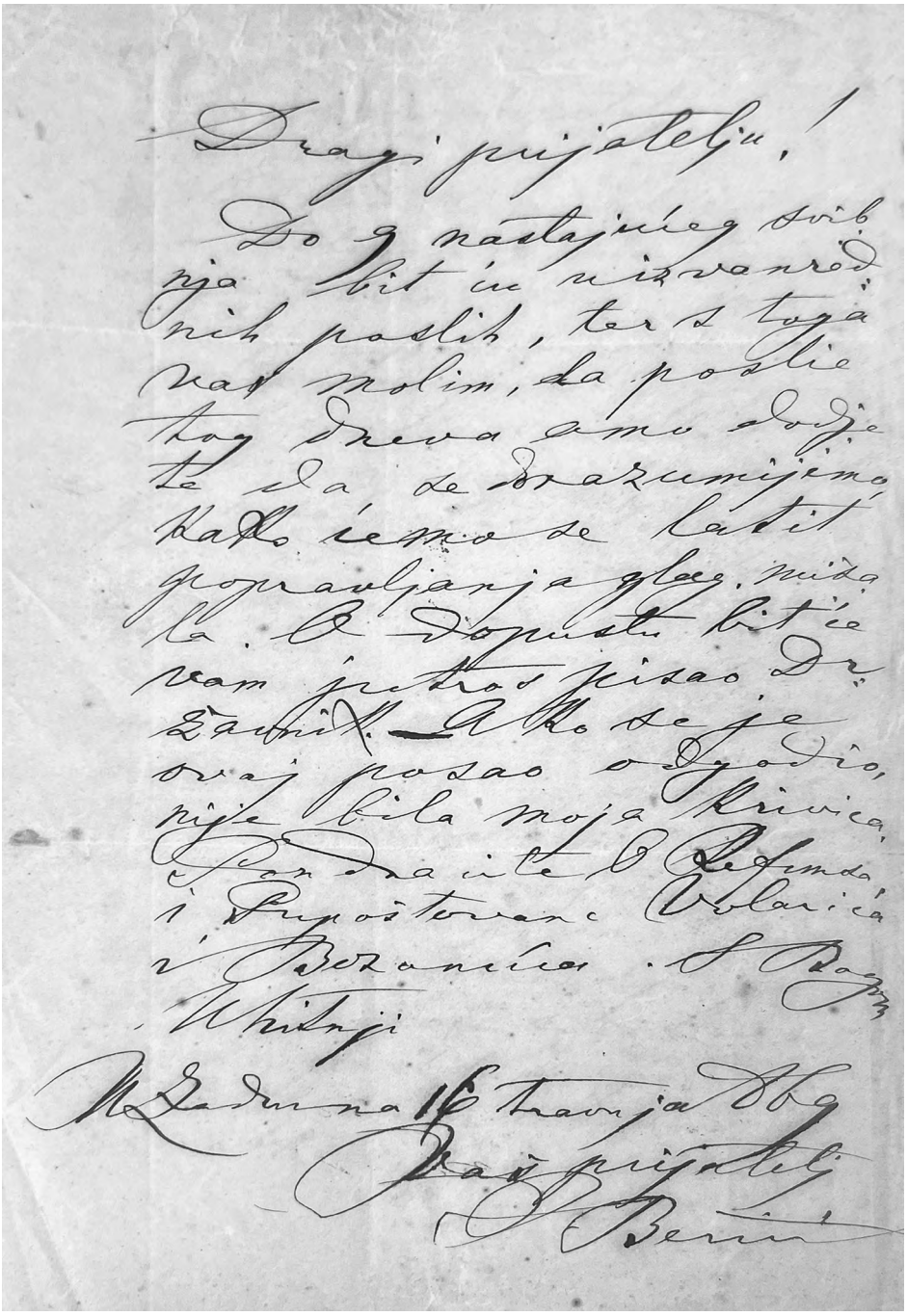
Parčić Brčiću 12-VI-1869. Odgovor na odgovor. Sada po naznačenih pravilih triba opet da mi dva opredjelimo točno bud rieči bud slučaji u kojih nam se je držati toga otvorena *ı*. Što se napominje u 1 i 4 točki preuz. g. Račkia. Govori u 1 točki da bi ga valjalo bar ondje ostaviti, gdje dobri srbski spomenici pišu *ь*. Od tuda ja proizvadja dosljedno da ima slučajeva u kojih ćemo ga moći posve izostaviti; jer [se] *a* malo više govori opet bar ondje ga ostaviti gdje nesmeta; dakle gdje smeta š njim na dvor. A opet valja da ti dobri srbski spomenici budu poimence naznačeni; a mislim da polag njih imat ćemo toliko izobilovati *jerom* da će nam i podobro smetati: npr. nalazim u Oštromiru *vı tı dını, dınısı, mrıtvı, otišıdiše, sılmıce* itd. Usljed toga ja pitam: 1. Ćemo li se u pogled pravopisa držati Specimina vaše Chrestomathie, izuzam samo *ı* (jor), *ѣ* (jer) i *ıı* (jeri)?, 2. Ali izpustiti *ı* na koncu svih rieči, osim preposicia jednoslovčanih *vı*, *kı*, *sı* i pronomina *sı*, *tı*, i conjuct. *nı* i ovim sličnih? 3. Ćemo li još gdjegod izpustiti ono *ı* gdje vam se čini da smeta? 4. Dosljedno dakle razlikovati *ê* i *ê˙* sa piknjom. Odgovorite mi barem

[399] Izraz *državnik* stari je naziv za provincijala. Provincija se zvala *Redodržava*, a na čelu joj je bio *redodržavnik/državnik*.

na ove četiri točke. A da u svemu postignemo jednakost meni se čini od preke potrebe da budemo na blizu kroz to vrieme. Što se tiče onih drugih propisah o etimologiji latinskih rieč. arkaizmi itd. i da posao što skorie uznapreduje. Da bi se unapried ustanovila nekoja načela kojih imali bismo se držati u popravljanju Glagolskoga misala, ja se usudjujem s moje strane predložiti: *Predlog o načelih kojih bi nam se držati u popravljanju Glagoljskoga misala*. Kao temelj radnje uzeti ćemo prvo izdanje misala glag. od god. 1483., te njegovu crkvenu slovjenštinu dotjerati k nekoj dosljednosti. Pravila za takvu radnju bit će odprilike sljedeća: 1) Mukli poluglas *ı* pridržat ćemo svagdje gdje ga bolji glagoljski i srbski spomenici od XII do XVI vieka pišu, a izostavit ga gdje mu nejma mjesta (n. pr. *esmı, nê˙smı, vê˙trı, dobrı, Petrı*). 2) Kad se isti poluglas *ı* ima čitati i to kao *a* obilježit ćemo ga kakvim znakom (n. pr. *ı́*) i tim ga razlučiti od onoga koji se nema nipošto čuti u čitanju. To nebi moglo smetati ni sa strane tipografičke, buduć da ako želimo jednakost u izgovaranju, morat ćemo i tako kao u latinskih crkvenih knjiga naglasiti akcentimi više slovčane rieči. 3) Pisme *ê* označit ćemo piknjom kad god bude trebalo ga izgovarati kao *ie je* (prema srbskom ѣ). 4) Nosne samoglase starobugarske glagoljice zamjenit ćemo (kao što obično biva) sa prostimi *e, u, ju.* 5) Poslie pismena *č, ž, š*, pisat ćemo dosljedno *u* a ne *ju* (kao čudo, *nošu*). 6) Genit. na *ago* mj. *aago*, dative pisat ćemo na *omu, emu* (a ne na *umu, uumu*). 7) Ženski spol sastavljene deklinacije samo na *a* (*dobra*, mjesto *dobraa* il *dobraê*). 8) U samostavnicih živućega bića držat ćemo svagdje [...]. 9) Imperfekte pisat ćemo jednostavno na *ah, jah* (gdje pred dočetkom stoji *a* il *ê*; a gdje bude *ê˙* ondje pridržati *ê˙êhı* (n. pr. *pisah, djelah, hvalêh, biah, pletê˙ah*). 10) Pridržati ćemo gdje bude aorist starije forme. 11) Bi li shodno bilo označit kakogod pomekšano *l* i *n* (*pole, niva*)? 12) Je li potrebno držat do latinskoga prevoda polag. Vulgate, ili na mjestih pridržati one rieči i izreke koje nagiblju na grčki prevod? 13) Držat ćemo se u pravopisu etimologije svagdje gdje običaj ili drugi važni razlozi nesavjetuju da ona popusti blagoglasju (*sı nimı, izsiči,* [...], *srıdıce, bezakonie*). 13) Oćemo li pridržati *hristı* il *hristusı*; *hrıstı*? 14) Imena svetaca oćemo li poizpraviti polag hrvatskoga sadašnjega izgovora ili ostaviti pokoja onako kako su se već od vajkada pisala. *Pelecita* (*Felicitas*), *Potencijana* (*Putentiana*), *Čečilija*, *Čabrian* (*Cyprianus*), *Pilip*, *Ćurilı*, il *Ćirilı*? 15) *Ritus Celebrandi missam*, i druge rubricke s početka misala, što nespada pobliže na liturgiju, a da bi za pouku svećenikom bili, shodnije bilo [bi] hrvatskim književnim jezikom i latinskim pismenima otisnuti? 16) Lat. *y* u imenih zamienit *ćemo sa u* ili kojim posebnim pismenom. Možda sa *î* (ižica)? (*suhar, stravi turskie*), 17) Imena mjeseci po staru ili kako se sada nazivlju?

2.

Krk, 24-VIII-1869. Častni Prijatelju! Primio sam Vaš zadnji list od dn. 27/7, a mnogo prije i onaj arak Nikoljskoga Jevandjelistara. Iz lista razabirem da smo još na početku, i da žalibože još ništa odlučna nezaključismo. To se zna da uzeti pravilni jezik sa *jeri* mjesto otvorenih samoglasnika itd. bila bi radnja najlaglja, ali ja sam uvjek od toga mnienja da neznam koliko je prikladna i u koliko će bit uspješna u crkvenih knjigah, i zato da nisam nakan pačati se u takovo poizpravljanje. Pisao sam u tom smislu i napose Gnu Jagiću te svakdano očekivam kakov takov odgovor, što netom primem, odma ću Vam priobćiti. Ako ponješto popusti i opredjelimo unapried podosta jednolično štivenje onda ću se latiti posla, drugačije i nehajem. Što se tiče Nikoljskog spomenika, neznam jesu li one opazke na dnu svakog lista iz drugog koga starijeg spomenika ili od istoga izdavatelja, jerbo mi se čini i ondje naći njekoliko nedosljednosti, n. pr. XXIII, 15. gori *prišlıca*, a dolje *prišalıca*; 16. gori *crıkıviju* a dolje *crıkaviju*; gori *dližanı* a dolje ništa; 23. gori *kopar* dolje *koprı*; XXIV, 3. gori *prišıstviê*, dolje *prišastviê*, 27. gori *vıstoka* dolje *vastokı*; 33. gori *dvarekı* dolje ništa; XXV gori *sasudêh*, *viran* dolje ništa itd. Najbrže da je i ozdola drugi koj tekst u kojem ima opet hrvatizama kako po gdjegod i u prvom. A zašto mi nebismo smili ništa takova uzdržati? Ja sam Vam odma poslao srednji Katekizam ove Biskupije, ali imade još jedan manji, a jedan opet obširniji za četvrti razred. Malih i srednjih imade a većih nema ovdje na prodaji nit na Biskupiji, trebalo bi po njih poslati ili u Trst, ili možda u Cres ali Lošinj. Ja pak nisam mogao dokučiti hoćete li Vi Tri iztiska jednaka ili od svakoga po jedan. Ako želite ovih što se ovdje mogu naći to ću Vam, samo da mi na vrieme oznanite, danas osam dana poslati po našem Državniku, koj će se tamo vratiti; još ću vam moći uzajmiti jedan iztisak većega što imam ja pri sebi. Našlo se na nuglu kuće ovdješnjeg Predstavnika komad kamena na kojem je urizan nadpis pismeni sličnimi onim svete Lucie, točan facsimile poslat ću vam po Državniku. Častni pozdrav sa strane presv. G. Biskupa i ostalih Vam poznatih kanonika, a pozdravljajuć Vas i domaću Vašu obitelj ostajem. U Krku 24/8 69. Vaš iskreni Prijatelj [...] Dragutin A. Parčić.

Slika 9. Berčićevo pismo Parčiću (16. travnja 1869.)

Izvori i literatura

IZVORI

Arhiv Provincije franjevaca trećoredaca glagoljaša na Ksaveru u Zagrebu i Arhiv Samostana sv. Marije u Glavotoku na Krku

– Pismo Dragutina Antuna Parčića Ivanu Berčiću (12. lipnja 1869.), Arhiv Samostana sv. Marije u Glavotoku na Krku.
– Pismo Dragutina Antuna Parčića Ivanu Berčiću (24. kolovoza 1869.), Arhiv Samostana sv. Marije u Glavotoku na Krku.
– Pismo Ivana Berčića Dragutinu Antunu Parčiću (13. srpnja 1868.), Arhiv Provincije, Ksaver, Zagreb.
– Pismo Ivana Berčića Dragutinu Antunu Parčiću (28. prosinca 1868.), Arhiv Provincije, Ksaver, Zagreb.
– Pismo Ivana Berčića Dragutinu Antunu Parčiću (16. travnja 1869.), Arhiv Provincije, Ksaver, Zagreb.
– Pismo Ivana Berčića Dragutinu Antunu Parčiću (27. srpnja 1869.), Arhiv Provincije, Ksaver, Zagreb.
– Pismo Ivana Berčića Dragutinu Antunu Parčiću (22. listopada 1869.), Arhiv Provincije, Ksaver, Zagreb.
– Pismo Ivana Berčića Dragutinu Antunu Parčiću (5. siječnja 1870.), Arhiv Provincije, Ksaver, Zagreb.
– Pismo Ivana Berčića Dragutinu Antunu Parčiću (1. ožujka 1870.), Arhiv Provincije, Ksaver, Zagreb.
– Pismo Ivana Berčića Dragutinu Antunu Parčiću (5. ožujka 1870.), Arhiv Provincije, Ksaver, Zagreb.
– Pismo Ivana Berčića Dragutinu Antunu Parčiću (21. ožujka 1870.), Arhiv Provincije, Ksaver, Zagreb.
– Pismo biskupa Josipa Jurja Strossmayera Dragutinu Antunu Parčiću (28. rujna 1868.), Arhiv Provincije, Ksaver, Zagreb.
– Pismo Vatroslava Jagića Dragutinu Antunu Parčiću (18. listopada 1869.), Arhiv Provincije, Ksaver, Zagreb; prijepis toga pisma čuva se u Arhivu Samostana sv. Marije u Glavotoku na Krku.

– Pismo Vatroslava Jagića Dragutinu Antunu Parčiću (9. kolovoza 1881.), Arhiv Provincije, Ksaver, Zagreb.
– Pismo Vatroslava Jagića Dragutinu Antunu Parčiću (2. lipnja 1887.), Arhiv Provincije, Ksaver, Zagreb.
– Pismo Vatroslava Jagića Dragutinu Antunu Parčiću (8. lipnja 1887.), Arhiv Provincije, Ksaver, Zagreb.

Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu

– Pismo Dragutina Antuna Parčića biskupu Josipu Jurju Strossmayeru (19. listopada 1876.), Arhiv HAZU, Zagreb, XI A/Parč. D. 2.
– Pismo Dragutina Antuna Parčića biskupu Josipu Jurju Strossmayeru (6. ožujka 1883.), Arhiv HAZU, Zagreb, XI A / Parč. D. 8.
– Pismo Dragutina Antuna Parčića Franji Račkom (28. siječnja 1865.), Arhiv HAZU, Zagreb, XII A 517/1.
– Pismo Dragutina Antuna Parčića Franji Račkom (25. srpnja 1881.), Arhiv HAZU, Zagreb, XII A 517/7.
– Pismo Dragutina Antuna Parčića Franji Račkom (27. rujna 1886.), Arhiv HAZU, Zagreb, XII A 517/10.
– Pismo Dragutina Antuna Parčića Franji Račkom (22. lipnja 1887.), Arhiv HAZU, Zagreb, XII A 517/13.

LITERATURA

– Antić, Vinko. 1975. Rad i djela senjskih tiskara XIX. i XX. stoljeća. *Senjski zbornik: prilozi za geografiju, etnologiju, gospodarstvo, povijest i kulturu* 6/1. 151–158.
– Babič, Vanda. 1997. Vzhodnoslovanizacija hrvaških glagolskih liturgičnih knjig v 17. i 18. stoletju. *Jezik in slovstvo* 2–3. 55–72.
– Babič, Vanda. 2000. *Vpliv vzhodne cerkvene slovanščine na hrvaške glagolske tekste v 17. in 18. stoletju*. Razprave Filozofske fakultete. Ljubljana.
– Babič, Vanda. 2008. Matej Sovič in ohranjeni rokopis njegovega latinskega prevoda slovnice Meletija Smotrickega (1619) iz leta 1773 v rokopisni zbirki NUK Ljubljana. *Zbornik referatov za štirinajsti mednarodni slavistični kongres, Ohrid, 10. – 17. september 2008.* Ur. Derganc, Aleksandra. Slavistično društvo Slovenije. Ljubljana. 31–47.
– Babič, Vanda. 2010. Rafael Levaković i njegova povezanost uz hrvatsku protestantsku glagoljsku tradiciju. *Zbornik o Rafaelu Levakoviću. Zbornik radova sa*

znanstvenoga skupa »Fra Rafael Levaković« Šibenik – Skradin – Visovac, 14. – 16. svibnja 2009. Ur. Knezović, Pavao. Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu. Zagreb. 137–149.

– Badurina, Anđelko. 1993. Nepoznati Parčić. *Zbornik radova sa znanstvenoga skupa Život i djelo Dragutina A. Parčića (160. obljetnica rođenja i 90. obljetnica smrti hrvatskoga jezikoslovca, Zadar – Preko, 18. i 19. listopada 1992.)*. Gl. ur. Derossi, Julije. Matica hrvatska – Ogranak Zadar. Zadar. 155–182.
– Badurina, Anđelko. 1998. Trećoredci na Ksaveru. *Svetište svetoga Franje Ksaverskoga u Zagrebu. Povodom 75. obljetnice dolaska franjevaca trećoredaca glagoljaša u Zagreb*. Ur. Badurina, Anđelko; Premerl, Tomislav; Sučić, Božo. Provincijalat franjevaca trećoredaca glagoljaša. Zagreb. 17–23.
– Barbarić, Vuk-Tadija. 2017. *Nastajanje i jezično oblikovanje hrvatskih lekcionara*. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. Zagreb.
– Barišić, Rudolf. 2010. Rafael Levaković i crkvena unija. *Zbornik o Rafaelu Levakoviću. Zbornik radova sa znanstvenoga skupa »Fra Rafael Levaković« Šibenik – Skradin – Visovac, 14. – 16. svibnja 2009*. Ur. Knezović, Pavao. Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu. Zagreb. 47–81.
– Berčić, Ivan. 1859. *Chrestomathia linguae veteroslovenicae charactere glagolitico*. Literis filiorum Theophili Haase – Prostat Jaderae apud fratres Battara et apud P. Abelić bibliopolas. Prag.
– Berčić, Ivan. 1860. *Bukvar staroslovenskoga jezika glagolskimi pismeni za čitanje crkvenih knjig*. B. i P. Abelić – Dvorna tiskarnica sinov B. Haase. Zadar – Prag.
– Berčić, Ivan. 1864. *Čitanka staroslovenskoga jezika*. Tiskom C. k. dvorne tiskarnice sinovah Bogumila Haase. Prag.
– Berčić, Ivan. 1870. *Dvie službe rimskoga obreda za svetkovinu svetih Ćirila i Metoda*. JAZU. Zagreb.
– Binički, Fran. 1919. Novi glagolski misal. *Sveta Cecilija. Smotra za crkvenu glazbu sa glazbenim prilogom. Glasilo Cecilijinog društva u Zagrebu* 13/4. 73–74.
– Blažević Krezić, Vera; Lukić, Milica. 2018. Hrvatski novocrkvenoslavenski jezik u prvoj polovici 20. stoljeća. *Zbornik radova sa Znanstvenoga skupa »Od norme do uporabe 1« održanoga 15. i 16. rujna 2016. godine na Filozofskom fakultetu u Osijeku*. Gl. ur. Mlikota, Jadranka. Filozofski fakultet Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku – Hrvatska sveučilišna naklada. Osijek. 93–122.
– Blažević Krezić, Vera. 2019. Grafetička i grafematička obilježja protestanske *Spovidi* (1564) u kontekstu hrvatskoga književnog jezika 16. stoljeća. *Fluminensia: časopis za filološka istraživanja* 31/2. 49–86.

– Blažević Krezić, Vera. 2020. *Književnimi radnjami za Crkvu i Domovinu. O novocrkvenoslavenskome jeziku Parčićeva misala iz 1893*. Matica hrvatska. Zagreb.

– Blažević Krezić, Vera. 2021. Popularnim slogom o knjigi staroslovenskoj ili Skica za portret ćirilometodijanca Ivana Radetića. *Od Pavlimira do riči šokačke. Zbornik Ljiljane Kolenić*. Ur. Ćurak, Silvija; Blažević Krezić, Vera. Filozofski fakultet Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku. Osijek. 239–278.

– Blažević Krezić, Vera; Crnić Novosel, Mirjana. 2023. On the Phonology of Non-liturgical Editions of the Glagolitic Press in Senj. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik* 49/2. 227–244.

– Blažević Krezić, Vera. 2024. Tko je savjestan, a tko mlitav bio?! Jagićeva spomena vrijedna zapažanja o (hrvatskim) crkvenoslavenskim bogoslužnim knjigama 19. i 20. stoljeća. *Radovi Zavoda za znanstveni rad Varaždin (HAZU)* 35. Zagreb. 143–169.

– Blažević Krezić, Vera; Lukić, Milica. 2025. Hrvatsko glagoljaštvo 17. stoljeća (prinosi Franje Glavinića i Rafaela Levakovića). *Croatica Christiana periodica* 49/95. 47–74.

– Bogović, Mile. 1993. Staroslavenska liturgija u biskupijama Senjskoj i Modruškoj u 19. st. i Parčićev »Misal«. *Zbornik radova sa znanstvenoga skupa Život i djelo Dragutina A. Parčića (Zadar – Preko 18. i 19. listopada 1992)*. Gl. ur. Derossi, Julije. Matica hrvatska – Ogranak Zadar. Zadar. 63–78.

– Bogović, Mile. 2019. *Glagoljica: bitna odrednica hrvatskog identiteta, čudesni rast od hrvatskih korijena do svjetskih razmjera.* Prir. Bežen, Ante. Alfa. Zagreb.

– Bolonić, Mihovil. 1965. *Parčićeva tiskara na Glavotoku*. Matica hrvatska – Pododbor u Rijeci. Rijeka.

– Bolonić, Mihovil. 1972. O životu i radu Dragutina A. Parčića. *Bogoslovska smotra* 42/4. 418–438.

– Bonefačić, Kvirin Klement. 1903. *Dragutin A. Parčić*. Kurykta. Krk.

– Bozanić, Anton. 1991. *Biskup Mahnić, pastir i javni djelatnik u Hrvata.* Kršćanska sadašnjost. Zagreb – Krk.

– Bratulić, Josip. 1983. Hrvatske početnice do narodnoga preporoda – pogovor. *Prva hrvatskoglagoljska početnica*. Ur. Bratulić, Josip. Grafički zavod Hrvatske – Školska knjiga – Nacionalna i sveučilišna biblioteka – Međunarodni slavistički centar SR Hrvatske. Zagreb. 13–22.

– Bratulić, Josip. 2005. Glagolizam i glagoljaštvo. *Drugi Hercigonjin zbornik*. Ur. Damjanović, Stjepan. Hrvatska sveučilišna naklada. Zagreb. 53–57.

– Bratulić, Josip. 2007a. Hrvatske početnice do narodnoga preporoda – pogovor. *Prva hrvatskoglagoljska početnica*. Ur. Bratulić, Josip. Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Nacionalna i sveučilišna knjižnica – Školska knjiga. Zagreb. 15–29.

– Bratulić, Josip. 2007b. Jagićeva izdanja staroslavenskih kanonskih tekstova. *Zbornik o Vatroslavu Jagiću*. Gl. ur. Maštrović, Tihomil. Hrvatski studiji sveučilišta u Zagrebu. Zagreb. 49–55.

– Bratulić, Josip. 2009. Glagoljaštvo i glagolizam u crkvenom i društvenom životu Hrvata i Slovenaca. *Kolo – časopis Matice hrvatske za književnost, umjetnost i kulturu* 19/3–4. 153–156.

– Bratulić, Josip. 2012. Staroslavenske početnice i čitanke u XIX. i XX. stoljeću. *Nova Croatica: časopis za hrvatsku književnost i kulturu* 6/36, 6/56. 91–106.

– Bratulić, Josip. 2015. Josip Vajs – učenik i učitelj hrvatskih glagoljaša. *Hrvatsko glagoljaštvo u europskom okružju – Zbornik radova Međunarodnoga znanstvenog skupa povodom 110. obljetnice Staroslavenske akademije i 60. obljetnice Staroslavenskoga instituta, Krk, 5. i 6. listopada 2012.* Ur. Badurina Stipčević, Vesna; Požar, Sandra; Velčić, Franjo. Staroslavenski institut. Zagreb. 17–36.

– Bratulić, Josip. 2019. *Aleja glagoljaša: stoljeća hrvatske glagoljice. Treće dopunjeno i prošireno izdanje*. Znamen. Zagreb.

– Broz, Ivan. 1888. *Crtice iz hrvatske književnosti, sveska druga*. Matica hrvatska. Zagreb.

– Broz, Ivan; Bosanac, Stjepan. 1911. *Oblici jezika staroga slovenskoga: s dodatkom o postanju oblika jezika hrvatskoga ili srpskoga za VII. i VIII. razred gimnazijski. Peto izdanje*. Kr. zemaljska tiskara u Zagrebu. Zagreb.

– Broz, Ivan; Parčić, Dragutin Antun. 2002. Mali azbukvar za pravilno i jednoličnо čitanje glagoljice u novih crkvenih knjigah po hrvatskoj recenziji (Rim: Congr. de Propaganda Fide, Ex typographia polyglotta, 1894.) – pretisak. *Izložba uz stosedamdesetljetnicu rođenja i stoljetnicu smrti Dragutina A. Parčića (katalog izložbe) – Ex libris Kezele*. Ur. Jembrih, Alojz; Kezele, Mladen. Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu. Zagreb.

– Brozović, Dalibor. 1978. Hrvatski jezik, njegovo mjesto unutar južnoslavenskih i drugih slavenskih jezika, njegove povijesne mijene kao jezika hrvatske književnosti. *Hrvatska književnost u evropskom kontekstu*. Ur. Flaker, Aleksandar; Pranjić, Krunoslav. Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu – Sveučilišna naklada Liber. Zagreb. 9–83.

– Brozović, Dalibor. 2008. *Povijest hrvatskoga književnog i standardnoga jezika*. Školska knjiga. Zagreb.

– Ceković, Blanka; Sanković, Ivana; Žagar, Mateo. 2010. Jezik *Misala hruackoga* Šimuna Kožičića Benje: glagolski oblici. *Slovo: časopis Staroslavenskoga instituta u Zagrebu* 60. 133–166.

– Ceković, Blanka; Eterović, Ivana. 2012. Dvojina u *Misalu hruackome* Šimuna Kožičića Benje. *Fluminensia: časopis za filološka istraživanja* 24/1. 143–156.

– Ceković, Blanka; Eterović, Ivana; Žagar, Mateo. 2015. Grafematika i grafetika Kožičićeva Misala. *Jezik Misala hruackoga. Studije o jeziku Misala Šimuna Kožičića Benje (1531.)*. Ur. Žagar, Mateo. Hrvatska sveučilišna naklada. Zagreb. 25–40.

– Cepelić, Milko; Pavić, Matija. 1994. *Josip Juraj Strossmayer, biskup bosansko-djakovački i sriemski, god. 1850. – 1900.* Biblioteka »U pravi trenutak«. Đakovo.

– Crnić, Mirjana; Spicijarić Paškvan, Nina. 2012. Talijanizmi u *Mirakulima slavne D(ê)ve Marie* (Senj, 15. lipnja 1508.). *Peti hrvatski slavistički kongres: zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenog skupa. Knj. 1*. Ur. Turk, Marija; Srdoč-Konestra, Ines. Filozofski fakultet. Rijeka. 15–23.

– Crnić Novosel, Mirjana; Eterović, Ivana (prir.). 2023. *Mirakuli Blažene Dêve Marije (Senj, 1508.)*. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. Zagreb.

– Čupković, Gordana. 2013. Prilog proučavanju inojezičnih izvora hrvatskoga reformacijskoga prijevoda Novoga testamenta. *Croatica et Slavica Iadertina* 9/1 (9). 137–144.

– Ćosić, Dajana; Galić, Josip. 2023. Sačuvani primjerci hrvatskoglagoljičnoga Prvotiska. *Misal po zakonu rimskoga dvora (1483.). Znanstveni i stručni prilozi. Missale Romanum Glagolitice (1483). Scholarly and technical studies*. Ur. Šimić, Ana; Vukoja, Vida. Katedra Čakavskog sabora Roč – Staroslavenski institut – Mozaik knjiga. Zagreb – Roč. 27–41.

– Ćosić, Vjekoslav. 2003. Parčićeva pisma Strossmayeru (Predavanje u povodu 100. obljetnice smrti Dragutina Antuna Parčića 19. prosinca 2002.). *Zadarska smotra* LII/1–3. 55–98.

– Ćosić, Vjekoslav. 2010. Parčićeva pisma Račkome. *Zadarska smotra* LIX/3–4. 83–117.

– Damjanović, Stjepan; Jurčević, Ivan; Kuštović, Tanja; Kuzmić, Boris; Lukić, Milica; Žagar, Mateo. 2009. *Mali staroslavensko-hrvatski rječnik*. Matica hrvatska. Zagreb.

– Damjanović, Stjepan. 1894. *Tragom jezika hrvatskih glagoljaša.* Hrvatsko filološko društvo. Zagreb.

– Damjanović, Stjepan. 1991. Ćirilometodska baština u prepisci Rački – Strossmayer. *Jedanaest stoljeća nezaborava*. Izdavački centar »Revija« i Međunarodni slavistički centar Republike Hrvatske. Osijek – Zagreb. 155–172.

– Damjanović, Stjepan. 1995. *Jazik otačaski*. Matica hrvatska. Zagreb.

– Damjanović, Stjepan. 2003. Brozovo poznavanje slavenske i hrvatske jezične starine. *Fluminensia: časopis za filološka istraživanja* 15/1. 1–8.

– Damjanović, Stjepan. 2005. Nadbiskup Mateo Karaman i njegov Bukvar. *Karaman, Mateo. Bukvar – pretisak*. Ur. Hekman, Jelena. Ex Libris. Split – Zagreb. 5–28.

– Damjanović, Stjepan. 2006. *Opširnost bez površnosti. Podsjetnik na* život *i djelo Vatroslava Jagića. Drugo izmijenjeno i dopunjeno izdanje*. Hrvatska sveučilišna naklada. Zagreb.

– Damjanović, Stjepan. 2007. Tri najstarije tiskane hrvatske početnice. *Hrvatski: časopis za teoriju i praksu nastave hrvatskoga jezika, književnosti, govornoga i pismenoga izražavanja te medijske kulture* 5/2. 9–21.

– Damjanović, Stjepan. 2008a. *Jezik hrvatskih glagoljaša*. Matica hrvatska. Zagreb.

– Damjanović, Stjepan. 2008b. Strossmayerova nastojanja oko glagoljskih liturgijskih knjiga. *Međunarodni znanstveni skup Lik i djelo Josipa Jurja Strossmayera, [Osijek, Đakovo 15. do 17. svibnja 1990.], zbornik radova*. Gl. ur. Marijanović, Stanislav. Filozofski fakultet Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku. Osijek. 365–372.

– Damjanović, Stjepan. 2012. *Slovo iskona. Staroslavenska/starohrvatska čitanka.* Matica hrvatska. Zagreb.

– Damjanović, Stjepan. 2014. *Novi filološki prinosi*. Matica hrvatska. Zagreb.

– Damjanović, Stjepan. 2015. Tisućljetno hrvatsko glagoljaštvo i njegovi ćirilometodski korijeni. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 47/1. 39–59.

– Damjanović, Stjepan. 2024. Strossmayerova polemika s pravoslavnim vladikama. *Dar i zadatak: radovi Međunarodnoga znanstvenog simpozija*. Ur. Vulić, Boris. Đakovačko-osječka nadbiskupija, Nadbiskupski ordinarijat – Katolički bogoslovni fakultet u Đakovu. Đakovo. 13–29.

– Deković, Darko. 1986. *Missal hervaski* Jurja Manzina. Rukopisni hrvatsko-latinički misal iz XVII. stoljeća. *Croatica Christiana periodica* 10/18. 89–116.

– Dević, Antun. 2006. Naši pitomci u Loretu. *Diacovensia: teološki prilozi* 14/2. 441–471.

– Dragošević, Srećko. 1970. Prvi vatikanski sabor. *Crkva u svijetu* 5/1. 54–64.

– Dürrigl, Marija-Ana. 1998. Kasni odjeci vizija u senjskim izdanjima. *Senjski glagoljaški krug 1248. – 1508. Zbornik radova sa znanstvenoga skupa održanog u Zagrebu 21. i 22. studenog 1994. godine u povodu 500. obljetnice senjskog glagoljskog Misala iz 1494.* Gl. ur. Moguš, Milan. HAZU. Zagreb. 37–42.

– Dürrigl, Marija-Ana. 2008. Senjska *Meštrija od dobra umrtija* kao zrcalo svoga vremena. *Senjski zbornik* 35/1. 27–46.

– Eterović, Ivana. 2014. *Sintaktička svojstva participa u jeziku hrvatskoglagoljskih misala*. Doktorska disertacija u strojopisu. Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci. Rijeka.

– Eterović, Ivana. 2016. Sintaktičke funkcije participa u hrvatskim protestantskim *Artikulima* (1562.). *Rasprave Instituta za hrvatski jezik* 42/2. 379–407.

– Eterović, Ivana. 2017. O pojedinim problemima izrade rječnika hrvatskoga jezika XVI. stoljeća. *Filologija* 69. 23–41.

– Eterović, Ivana; Kovač, Juraj Matej (ur.). 2023. *Naručnik plebanušev (Senj, 1507.): Latinički prijepis glagoljskog izvornika*. FF press. Zagreb.

– Eterović, Ivana. 2024. Uvod. *Meštrija dobra umrtija s ritualom – latinički prijepis glagoljskog izvornika*. Ur. Eterović, Ivana; Kovač, Juraj Matej. Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu. Zagreb. 3–14.

– Frangeš, Ivo; Goldstein, Slavko; Hercigonja, Edo; Tandarić, Josip; Zorzut, Katica (ur.). 1971. *Misal po zakonu Rimskoga dvora*. Liber – Mladost. Zagreb.

– Franzen, August. 52004. *Pregled povijesti Crkve*. Kršćanska sadašnjost. Zagreb.

– Fučić, Branko. 1997. *Terra incognita*. Kršćanska sadašnjost. Zagreb.

– Fućak, Jerko. 1975. *Šest stoljeća hrvatskoga lekcionara*. Kršćanska sadašnjost. Zagreb.

– Gabrić-Bagarić, Darija. 2010. Četiri ishodišta hrvatskoga standardnoga jezika. *Fluminensia: časopis za filološka istraživanja* 22/1. 149–162.

– Gadžijeva, Sofija; Kovačević, Ana; Mihaljević, Milan; Požar, Sandra; Reinhart, Johannes; Šimić, Marinka; Vince, Jasna. 2014. *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*. Hrvatska sveučilišna naklada – Staroslavenski institut. Zagreb.

– Galić, Josip. 2014. Jednostavni glagolski oblici u *Hrvojevu misalu*. *Slovo: časopis Staroslavenskoga instituta u Zagrebu* 64. 79–151.

– Galović, Tomislav. 2023. Ivan Berčić u okvirima hrvatske historiografije i filologije. Prilog istraživanju. *Ivan Berčić (1824. – 1870.) – život i djelo. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog 26. listopada 2018. u Zavodu za povijesne znanosti HAZU u Zadru*. Ur. Oršolić, Tado; Franov-Živković, Grozdana. Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Zavod za povijesne znanosti u Zadru. Zagreb – Zadar. 65–142.
– Gostl, Igor. 1998. *Dragutin Antun Parčić*. Matica hrvatska. Zagreb.
– Graciotti, Sante. 1965. Il problema della lingua letteraria croata e la polemica tra Karaman e Rosa. *Ricerche slavistiche* 13. 120–162.
– Grijak, Zoran. 2019. O nacionalno-političkim aspektima zahtjeva za afirmacijom glagoljaške liturgije u hrvatskim zemljama od sredine 19. do početka 20. stoljeća. *Croatica Christiana periodica* 43/83. 81–119.
– Grubišić, Petar (ur.). 1999. *Pravilo i život braće i sestara Trećega samostanskog reda sv. Franje. Ustanove i generalni statut Trećega samostanskog reda sv. Franje. Statut Provincije franjevaca trećoredaca glagoljaša*. Provincijalat franjevaca trećoredaca. Zagreb.
– Hamm, Josip. 1963. Hrvatski tip crkvenoslavenskog jezika. *Slovo: časopis Staroslavenskoga instituta u Zagrebu* 13. 43–67.
– Hamm, Josip. 1971. Ruska redakcija u glagoljskim spomenicima. *Slovo: časopis Staroslavenskoga instituta u Zagrebu* 21. 213–222.
– Hercigonja, Eduard. 1975. *Povijest hrvatske književnosti. Knjiga 2. Srednjovjekovna književnost*. Liber – Mladost. Zagreb.
– Hercigonja, Eduard. 1983. *Nad iskonom hrvatske knjige: rasprave o hrvatskoglagoljskom srednjovjekovlju*. Liber. Zagreb.
– Hercigonja, Eduard. [1]1994, [2]2006. *Tropismena i trojezična kultura hrvatskoga srednjovjekovlja*. Matica hrvatska. Zagreb.
– Hercigonja, Eduard. 1997a. Glagoljaštvo i glagolizam. *Hrvatska i Europa 1*. Ur. Supičić, Ivan. HAZU – AGM. Zagreb. 369–400.
– Hercigonja, Eduard. 1997b. Književnojezična koncepcija Franje Glavinića i kontinuitet hrvatskoga književnoga jezika u XVII. stoljeću. *Nova Istra* 4. 113–129.
– Hercigonja, Eduard. 2000. Glagoljaštvo u razvijenom srednjovjekovlju. *Hrvatska i Europa, Sv. 2: Srednji vijek i renesansa (XIII. – XVI. stoljeće)*. Ur. Supičić, Ivan. HAZU – Školska knjiga. Zagreb. 169–225.
– Hercigonja, Eduard. 2004. *Na temeljima hrvatske književne kulture: filološkomedievističke rasprave.* Matica hrvatska. Zagreb.

– Holjevac, Sanja; Crnić, Mirjana. 2010. Prilog proučavanju jezika hrvatskih misala iz 16. i 17. stoljeća. *Zbornik o Rafaelu Levakoviću. Zbornik radova sa znanstvenoga skupa »Fra Rafael Levaković« Šibenik – Skradin – Visovac, 14. – 16. svibnja 2009*. Ur. Knezović, Pavao. Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu. Zagreb. 151–164.

– Holjevac, Sanja; Zubčić, Sanja. 2021. Jezik Kožičićeva *Psaltira* i protestantske *Table za dicu* u kontekstu hrvatske književnojezične koncepcije 16. stoljeća. *Jezik hrvatskih protestantskih izdanja i književnojezične koncepcije 16. stoljeća. Zbornik radova*. Ur. Eterović, Ivana; Žagar, Mateo. Hrvatska sveučilišna naklada – Staroslavenski institut. Zagreb. 124–144.

– Hoško, Franjo Emanuel. 2007. Razlozi nastanka Bogoslovnog sjemeništa i Bogoslovne škole u Senju. *Riječki teološki časopis* 30/2. 271–284.

– Hoško, Franjo Emanuel. 2010. Levakovićeve mogućnosti školovanja u vlastitoj franjevačkoj pokrajinskoj zajednici. *Zbornik o Rafaelu Levakoviću. Zbornik radova sa znanstvenoga skupa »Fra Rafael Levaković« Šibenik – Skradin – Visovac, 14. – 16. svibnja 2009*. Ur. Knezović, Pavao. Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu. Zagreb. 21–31.

– Ivančić, Stjepan Marija; Runje, Petar. 1987. *Imenik preminulih redovnika Hrvatske provincije franjevaca trećoredaca*. Provincijalat franjevaca trećoredaca. Zagreb.

– Ivanišević, Frano. 1929. *Pobjeda glagolice kroz tisućljetnu borbu*. Hrvatska štamparija gradske štedionice u Splitu – Jugoslavenska matica. Split.

– Jagić, Vatroslav. 1863. Evangjelje u slověnskom prievodu. Historičko-filologički nacrt. *Tisućnica slovjenskih apostolah sv. Cirila i Metoda*. Ur. Rački, Franjo. Tiskom Dragutina Albrechta. Zagreb. 29–66.

– Jagić, Vatroslav. 1864. *Priměri starohervatskoga jezika iz glagolskih i ćirilskih književnih starinah, sastavljeni za sedmi i osmi gimnazijalni razred, uvod i priměri staroslovenski*. Bèrzotiskom A. Jakića. Zagreb.

– Jagić, Vatroslav. 1866. *Priměri starohervatskoga jezika iz glagolskih i ćirilskih književnih starinah, sastavljeni za sedmi i osmi gimnazijalni razred, uvod i priměri starohervatski*. Bèrzotiskom A. Jakića. Zagreb.

– Jagić, Vatroslav. 1870. Pop Ivan Brčić. Berčić, Ivan. *Dvie službe rimskoga obreda za svetkovinu Svetih Ćirila i Metuda*. JAZU. Zagreb. 3–15.

– Jagić, Vatroslav. 1882. Kleine Mittheilungen: Bibliographischer Bericht. *Archiv für slavische Philologie* 6. 624–633.

– Jagić, Vatroslav. 1894. Kritischer Anzeiger: Missale Romanum slavonico idiomate ex decreto sacrosancti concilii tridentini restitutum (...). *Archiv für slavische Philologie* 16. 210–216.
– Jagić, Vatroslav. 1910. Kleine Mitteilungen: Erinnerungsblätter an Ivan Berčić und Dragutin Parčić. *Archiv für slavische Philologie* 31. 288–300.
– Jagić, Vatroslav. 1913. Hrvatska glagolska književnost. Vodnik, Branko. *Povijest hrvatske književnosti, knjiga I. Od humanizma do potkraj XVIII. stoljeća s uvodom Vatroslava Jagića o hrvatskoj glagolskoj književnosti*. Matica hrvatska. Zagreb. 9–60.
– Jagić, Vatroslav. 1930. *Spomeni mojega života, I deo (1838–1880)*. Srpska kraljevska akademija. Posebna izdanja. knjiga LXXV. Beograd.
– Jagić, Vatroslav. 1934. *Spomeni mojega života, II deo (1880–1923)*. Srpska kraljevska akademija. Posebna izdanja. knjiga CIV. Beograd.
– Japundžić, Marko. 1961. *Matteo Karaman (1700–1771) – Arcivescovo di Zara*. Pontificium Institutum Orientalium Studiorum. Romae.
– Japundžić, Marko. 1995. *Tragom hrvatskoga glagolizma*. Provincijalat franjevaca trećoredaca – Kršćanska sadašnjost. Zagreb.
– Jembrih, Alojz. 1984. Durychov opis glagoljske tiskane početnice iz 1527. *Slovo: časopis Staroslavenskoga instituta u Zagrebu* 34. 283–292.
– Jembrih, Alojz; Kezele, Mladen. 2002. *Ex libris Kezele*. Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu. Zagreb.
– Jembrih, Alojz. 2014. Biskupova pisma Vatroslavu Jagiću (1886. – 1901.). *Senjski zbornik: prilozi za geografiju, etnologiju, gospodarstvo, povijest i kulturu* 41/1. 305–328.
– Jembrih, Alojz. 2019. Urach – južnoslavenski prevoditeljski i izdavački projekt u doba reformacije. *Slavia Centralis* 12/1. 72–84.
– Jembrih, Alojz. 2022. *Korespondencija iz Jagićeve ostavštine pohranjene u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu*. Fakultet hrvatskih studija. Zagreb.
– Jovović, Ivan. 2005. *Iz prošlosti Dukljansko-barske nadbiskupije*. Nadbiskupijski ordinarijat – Bar. Bar.
– Kapetanović, Amir. 2011. *Čakavski hrvatski književni jezik*. *Povijest hrvatskoga jezika – 2. knjiga: 16. stoljeće*. Ur. Bičanić, Ante. Croatica. Zagreb. 77–123.
– *Katekizam Katoličke Crkve.* 1994. Hrvatska biskupska konferencija. Zagreb.
– Katičić, Radoslav. 2010. Rafel Levaković u kulturnoj povijesti Hrvata. *Zbornik o Rafaelu Levakoviću. Zbornik radova sa znanstvenoga skupa »Fra Rafael Leva-*

ković« Šibenik – Skradin – Visovac, 14. – 16. svibnja 2009. Ur. Knezović, Pavao. Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu. Zagreb. 13–20.

– Klaić, Nada. 1965. Historijska podloga hrvatskoga glagoljaštva u 10. i 11. stoljeću. *Slovo: časopis Staroslavenskoga instituta u Zagrebu* 15–16. 225–281.
– Kolendić, Petar. 1933. *Ars bene moriendi* u jednom glagoljskom izdanju. *Južni pregled* 8/9. 325–330.
– König, Dorothea. 2000. »Azbukividněk slovinskij« Rafaila Levakovića 1629. g. *Bosna franciscana – časopis Franjevačka teologija* 8/13. 258–326.
– Kopitar, Jernej. 1836. Predgovor. *Glagolita clozianus – Cločev glagolit*. Prir. Kopitar, Jernej. Prostat Apud Carolum Gerold Bibliopolam I–XXXIV. Beč.
– Kovačević, Ana. 2016. O prvom hrvatskom književnom jeziku. *Meandrima hrvatskoga glagoljaštva: Zbornik posvećen akademiku Stjepanu Damjanoviću o 70. rođendanu*. Ur. Kuštović, Tanja; Žagar, Mateo. Hrvatska sveučilišna naklada. Zagreb. 219–236.
– Kovačić, Slavko. 1971. Nadbiskup Mate Karaman. *Crkva u svijetu* 6/4. 353–355.
– Kovačić, Slavko. 1976. Prikaz knjige Šest stoljeća hrvatskog lekcionara. *Crkva u svijetu* 11/4. 382–386.
– Kovačić, Slavko. 1991. Katedralne škole u Dalmaciji pod mletačkom vlašću od konca 16. do početka 19. stoljeća prema biskupskim izvještajima Svetoj Stolici. *Croatica Christiana periodica* 15/27. 59–87.
– Kuhar, Kristijan. 2015. Trećoredska glagolitika. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 47/1. 61–68.
– Kukuljević Sakcinski, Ivan. 1868. Književnici u Hrvatah s ove strane Velebita, živivši u prvoj polovici XVII. vieka. *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku* IX. 152–342.
– Kuštović, Tanja. 2012. Udžbenici i priručnici profesora Damjanovića. *Nova Croatica: časopis za hrvatsku književnost i kulturu* 6/36, 6/56. 19–28.
– Kuštović, Tanja. 2022. *Istraživači hrvatskoga glagoljaštva I. Priručnik za studente i one koje zanima hrvatsko glagoljaštvo*. Hrvatska sveučilišna naklada. Zagreb.
– Kuzmić, Boris. 2002. Jezična obilježja *Senjskog korizmenjaka* (1508). *Rasprave Instituta za hrvatski jezik* 28/1. 87–101.
– Kuzmić, Martina; Kuzmić, Boris. 2015. *Povijesna morfologija hrvatskoga jezika*. Hrvatska sveučilišna naklada. Zagreb.
– Lisac, Josip. 2009. *Hrvatska dijalektogija 2. Čakavsko narječje*. Golden marketing – Tehnička knjiga. Zagreb.

– Lozić Knezović, Katarina; Galić Kakkonen, Gordana. 2010. Odnos crkvenoslavenskoga jezika i govornoga jezika u hrvatskome srednjovjekovlju. *Časopis za hrvatske studije* 6/1. 211–226.

– Lukežić, Iva. 1990. *Čakavski ikavsko-ekavski dijalekt*. Izdavački centar Rijeka. Rijeka.

– Lukežić, Iva. 2012. *Zajednička povijest hrvatskih narječja 1. Fonologija*. Hrvatska sveučilišna naklada – Filozofski fakultet u Rijeci – Katedra čakavskoga sabora Grobništine. Zagreb – Rijeka – Čavle.

– Lukić, Milica. 2001. Uvođenje *Parčićeva misala* u Biskupiju senjsko-modrušku (Prema izvješćima Glasnika Biskupija Bosanske i Sriemske). *Godišnjak Matice hrvatske Vinkovci* 18. 173–176.

– Lukić, Milica. 2005. *Ćirilometodska baština u hrvatskom javnom životu 19. stoljeća (Filološki i kulturološki kontekst).* Doktorska disertacija u strojopisu. Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu. Zagreb.

– Lukić, Milica. 2009. O glagoljaštvu i glagolizmu u zagrebačkom Katoličkom listu od 1849. do 1900. godine. *Lingua Montenegrina* 2/1 (3). 149–194.

– Lukić, Milica; Pilj Tomić, Marina. 2010. Staroslavenske liturgijske knjige na hrvatskom nacionalnom prostoru u XIX. stoljeću. *Lingua Montenegrina* 3/2 (6). 75–107.

– Lukić, Milica. 2010a. Ususret novijoj povijesti glagolizma. *Lingua Montenegrina* 3/1 (5). 81–102.

– Lukić, Milica. 2010b. Polemike oko jezika i pisma liturgijskih staroslavenskih knjiga u 19. st. (s osobitim obzirom na tekstove Dragutina A. Parčića i Ivana Milčetića). *Knjige poštujući, knjigama poštovan. Zbornik o 70. rođendanu Josipa Bratulića*. Ur. Dukić, Davor; Žagar, Mateo. Matica hrvatska. Zagreb. 283–292.

– Lukić, Milica. 2011a. Od arhivskoga dokumenta do visokoškolske udžbeničke građe (korespondencija đakovačkoga biskupa Josipa Jurja Strossmayera i sarajevskoga nadbiskupa Josipa Stadlera). *Dijete i jezik danas (dijete i tekst): zbornik radova s međunarodnoga znanstvenoga skupa*. Ur. Vodopija, Irena; Smajić, Dubravka. Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku – Učiteljski fakultet. Osijek. 27–52.

– Lukić, Milica. 2011b. Strossmayerov projekt obnove ćirilometodske baštine. *Anali Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku* 27. Zagreb. 67–96.

– Lukić, Milica. 2012. Dragutin Antun Parčić i njegov *Rimski misal slavenskim jezikom* (Rim, 1893.) – (u povodu 100. obljetnice Parčićeve smrti i pretiska njegova glagoljskog *Misala* u Crnoj Gori). *Lingua Montenegrina* 5/2 (10). 317–337.

– Lukić, Milica; Blažević Krezić, Vera. 2014. Rukopisna staroslavenska gramatika D. A. Parčića. *Lingua Montenegrina* 7/1 (13). 91–129.

– Lukić, Milica. 2014a. Cyrillomethodiana oživljena ili O Strossmayerovu projektu obnove ćirilometodske baštine. *Divanimo, dakle postojimo. Književnojezične i jezičnopovijesne studije*. Ur. Cvenić, Josip. Ogranak Matice hrvatske u Osijeku. Osijek. 210–241.

– Lukić, Milica. 2014b. Za sveto pravo naše – za glagoljicu majku našu ili O uspomeni na glagoljaša Jakova Stojanovića. *Divanimo, dakle postojimo. Književnojezične i jezičnopovijesne studije*. Ur. Cvenić, Josip. Ogranak Matice hrvatske u Osijeku. Osijek. 242–277.

– Lukić, Milica. 2014c. Iz dalmatinskoga sjemena slavonski plod ili Don Luka Sučić – sacerdos glagoliticus. *Divanimo, dakle postojimo. Književnojezične i jezičnopovijesne studije*. Ur. Cvenić, Josip. Ogranak Matice hrvatske u Osijeku. Osijek. 194–209.

– Ljubić, Šime. 1869. *Ogledalo književne poviesti jugoslavjanske na podučavanje mladeži, knjiga II*. Emidija Mohovića. Rijeka.

– Ljubović, Blaženka. 2007. Znameniti ljudi senjskog sjemeništa. *Riječki teološki časopis* 30/2. 537–550.

– Malić, Dragica. 1993. Konsonantizam *Žića svetih otaca*. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik* 19/1. 179–212.

– Matasović, Ranko; Ivšić Majić, Dubravka; Pronk, Tijmen. 2021. *Etimološki rječnik hrvatskoga jezika. 2. svezak. O – Ž*. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. Zagreb.

– Matasović, Ranko; Pronk, Tijmen; Ivšić, Dubravka; Brozović Rončević, Dunja. 2016. *Etimološki rječnik hrvatskoga jezika. 1. svezak. A – Nj*. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. Zagreb.

– Medved, Marko. 2007a. Nastavna osnova senjskoga sjemeništa u prvih pedeset godina djelovanja. *Riječki teološki časopis* 30/2. 285–294.

– Medved, Marko. 2007b. Senjsko sjemenište u izvještajima »Ad limina« senjskih biskupa. *Riječki teološki časopis* 30/2. 527–536.

– Mihaljević, Milan. 1991. *Generativna fonologija hrvatske redakcije crkvenoslavenskoga jezika*. Filozofski fakultet – Odsjek za opću lingvistiku i orijentalne studije. Zagreb.

– Mihaljević, Milan. 2011. Položaj crkvenoslavenskoga jezika u hrvatskoj srednjovjekovnoj kulturi. *Zbornik na trudovi od Megjunarodniot naučen sobir Sveti*

Naum Ohridski i slovenskata duhovna, kulturna i pismena tradicija (organiziran po povod 1100-godišninata od smrtta na sv. Naum Ohridski). Ur. Velev, Ilija; Girevski, Aco; Makarijoska, Liljana; Piperkoski, Ilija; Mokrova, Kostadina. Univerzitetot »Sv. Kiril i Metodij«. Skoplje. 229–238.

– Mihaljević, Milan; Mihaljević, Ana. 2015. *Brevis grammatica Slavica* fra Benedikta Mihaljevića. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 47/1. 463–484.
– Miklosich, Franz. 1866. *Lexicon Palaeoslovenico-Graeco-Latinum*. Beč.
– Milčetić, Ivan. 1916. Matije Sovića predgovor Slavenskoj gramatici. *Starine* 35. 396–425.
– Milovčić, Ivan. 1990. Glagolitica Hieronymiana. *Croatica Christiana periodica* 14/25. 165–178.
– Moguš, Milan. 1966. Današnji senjski govor. *Senjski zbornik* 2/1. 5–152.
– Moguš, Milan; Vončina, Josip. 1969. Latinica u Hrvata. *Radovi Zavoda za slavensku filologiju* 11. 61–81.
– Moguš, Milan. 2009. *Povijest hrvatskoga književnoga jezika – 3. prošireno hrvatsko izdanje*. Nakladni zavod Globus. Zagreb.
– Mrkonjić, Tomislav. 2008. J. J. Strossmayer i glagoljski misal iz 1893. *Slovo: časopis Staroslavenskoga instituta u Zagrebu* 56–57. 379–389.
– Nazor, Anica. 1964. Kožičićev bukvar. *Slovo: časopis Staroslavenskoga instituta u Zagrebu* 14. 121–128.
– Nazor, Anica (ur.). 1991. *Brevijar po zakonu Rimskoga dvora (1491) – svezak s faksimilom + knjiga priloga*. Grafički zavod Hrvatske. Zagreb.
– Nazor. Anica. 1993. Tragom Parčićeva glagoljskoga »Misala«. *Zbornik radova sa znanstvenoga skupa Život i djelo Dragutina A. Parčića (Zadar – Preko, 18. i 19. listopada 1992.)*. Gl. ur. Derossi, Julije. Matica hrvatska – Ogranak Zadar. Zadar. 103–120.
– Nazor, Anica. 2008. *Knjiga o hrvatskoj glagoljici: »Ja slovo znajući govorim ... «*. Erasmus naklada. Zagreb.
– Nazor, Anica. 2009. Hrvatski glagolizam u XIX. stoljeću. *Hrvatska i Europa: kultura, znanost i umjetnost. Sv. 4. Moderna hrvatska kultura od preporoda do moderne: XIX. stoljeće*. Ur. Ježić, Mislav; Bratulić, Josip; Vončina, Josip; Jelčić, Antun Dubravko. HAZU – Školska knjiga. Zagreb. 305–316.
– Nazor, Anica. 2010. Levakovićeva glagoljska izdanja. *Zbornik o Rafaelu Levakoviću. Zbornik radova sa znanstvenoga skupa »Fra Rafael Levaković« Šibenik –*

Skradin – Visovac, 14. – 16. svibnja 2009. Ur. Knezović, Pavao. Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu. Zagreb. 317–334.

– Nazor, Anica. 2014. O glagoljskoj tiskari u Senju i njezinim izdanjima (1494. – 1508.). *Senjski zbornik* 41/1. 211–244.
– Ostojić, Ivan. 1969. Centralno bogoslovno sjemenište za Dalmaciju. *Crkva u svijetu* 4/5–6. 387–403.
– Pandžić, Bazilije. 1978. Franjo Glavinić i Rafael Levaković u razvoju hrvatske pismenosti. *Nova et vetera. Revija za filozofsko-teološke i srodne discipline* 28/1–2. 85–112.
– Pantelić, Marija Agnezija. 1965. Glagoljski brevijar popa Mavra iz godine 1460. *Slovo: časopis Staroslavenskoga instituta u Zagrebu* 15–16. 94–149.
– Parčić, Dragutin Antun. 2017. Za obstanak glagoljice. *Dragutin Antun Parčić – izabrani radovi i pisma; Marcel Kušar – izabrani radovi i pisma*. Prir. Badurina, Lada; Vranić, Silvana. Matica hrvatska. Zagreb. 67–81.
– Pažin, Zvonko. 2021. *Misal Pavla VI. i Misal Pija V. Novo i staro u bogoslužju Crkve*. Biblioteka Diacovensia. Đakovo.
– Pederin, Ivan. 1987. Autograf Rusićeve polemike protiv Karamana i njegovo značenje kao prvog spisa o književnom prevođenju kod Hrvata. *Croatica Christiana Periodica* 11/20. 102–123.
– Peleh, Slavko. 1975. Ivan Radetić o zagonetkama. *Senjski zbornik: prilozi za geografiju, etnologiju, gospodarstvo, povijest i kulturu* 6/1. 392–393.
– Pešut, Damjan. 1997. Goti koji su i Slaveni (Gothi qui et Sclavi). *Migracijske i etničke teme* 13/4. 301–334.
– Popović, Anto. 2020. *Mudrosne i poetske knjige. Knjiga o Jobu. Knjiga Psalama. Knjiga Izreka. Knjiga Propovjednikova. Pjesma nad pjesmama. Knjiga Mudrosti. Knjiga Sirahova.* Kršćanska sadašnjost. Zagreb.
– Posilović, Juraj. 1894. Poslanica presv. g. dra. Jurja Posilovića o uvedenju slovenskog misala u dieceze Senjsku i Modrušku. *Katolički list* 17. 136–140.
– Prodan, Ivo. 1904. *Je li glagoljica pravo svih Hrvata?*. Slovima Katoličke hrvatske tiskarne u Zadru. Zadar.
– Putanec, Valentin. 1979. Značenje riječi psaltir bukvar (Prilog za stariju nastavnu terminologiju u Hrvata). *Slovo: časopis Staroslavenskoga instituta u Zagrebu* 29. 93–96.
– Rački, Franjo. 1861. *Pismo slovjensko*. Brzotiskom D. Albrechta. Zagreb.

– Rački, Franjo. 1893. Novo izdanje glagolskoga misala. *Katolički list* 10. 78–79.
– Radetić, Ivan. 1896. *Predavanja o knjigi staroslovenskoj*. Knjižara Ivo pl. Hreljanović. Senj.
– Radošević, Andrea; Dürrigl, Marija-Ana. 2021. Tri pojma za jedan: eksempl, pelda. Pokušaj značenjskoga i vrsnoga nijansiranja u prijevodu latinskoga leksema exemplum. *Fluminensia: časopis za filološka istraživanja* 33/2. 499–535.
– Raguž, Mirko. 2007. Senjsko sjemenište i školstvo u Senju i okolici. *Riječki teološki časopis* 30/2. 455–474.
– Rebić, Adalbert; Fućak, Jerko; Duda, Bonaventura (ur.). 2007. *Jeruzalemska Biblija, Stari i Novi zavjet s uvodima i bilješkama iz »La Bible de Jérusalem«*. Kršćanska sadašnjost. Zagreb.
– Reinhart, Johannes. 1998. O jeziku *Naručnika plebanuševa* 1507. *Senjski glagoljaški krug 1248. – 1508. Zbornik radova sa znanstvenoga skupa održanog u Zagrebu 21. i 22. studenog 1994. godine u povodu 500. obljetnice senjskog glagoljskog Misala iz 1494.* Gl. ur. Moguš, Milan. HAZU. Zagreb. 185–198.
– Reljanović, Mario. 2001. Enciklika *Grande Munus* i pitanje obnove glagoljaštva u Dalmaciji. *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 43. 355–374.
– Runje, Petar. 2001. *Pokornički pokret i franjevci trećoredci glagoljaši (XIII. – XVI. st.)*. Provincijalat franjevaca trećoredaca – Kršćanska sadašnjost. Zagreb.
– Runje, Petar. 2003. *Školovanje glagoljaša*. Matica hrvatska Ogulin. Ogulin.
– Sgmabati, Emanuela. 1983. Udio Rusina u izdavanju hrvatskih glagoljskih knjiga u 17. stoljeću. *Slovo: časopis Staroslavenskoga instituta u Zagrebu* 32–33. 103–122.
– Skok, Petar (ur.). 1953. *Korespondencija Vatroslava Jagića, knjiga 1*. JAZU. Zagreb.
– Soldo, Antun Josip. 1990. Antun Dragutin Parčić i njegov glagoljski misal. *Slovo: časopis Staroslavenskoga instituta u Zagrebu* 39–40. 167–186.
– Stipčević, Aleksandar. 2004. *Socijalna povijest knjige u Hrvata. Knjiga 1*. Školska knjiga. Zagreb.
– Strgačić, Ante. 1969. O biblioteci glagoljaškog sjemeništa u Priku kraj Omiša u vrijeme njegove likvidacije. *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 6. 117–130.
– Strohal, Rudolf. 1915. *Hrvatska glagolska knjiga*. Merkur. Zagreb.
– Strohal, Rudolf. 1919. Novi slavenski misal u rimo-katoličkoj Crkvi. *Sveta Cecilija. Smotra za crkvenu glazbu sa glazbenim prilogom. Glasilo Cecilijinog društva u Zagrebu* 13/4. 95–96.

– Szabo, Agneza. 2007. Senjska bogoslovija i prihvaćanje Parčićeva misala za biskupa Posilovića 1876. – 1894. *Riječki teološki časopis* 30/2. 295–308.

– Šagi-Bunić, Tomislav Janko. 1998. *Povijest kršćanske literature. Prvi svezak. Patrologija od početka do sv. Ireneja*. Kršćanska sadašnjost. Zagreb.

– Šanjek, Franjo. 1983. Ćirilometodska baština u Hrvata. *Croatica Christiana periodica* 7/12. 122–129.

– Šanjek, Franjo. 1993. *Crkva i kršćanstvo u Hrvata – srednji vijek*. Kršćanska sadašnjost. Zagreb.

– Šanjek, Franjo. 1996. *Kršćanstvo na hrvatskom prostoru. Pregled religiozne povijesti Hrvata (7. – 20. st.)*. Kršćanska sadašnjost. Zagreb.

– Šanjek, Franjo. 2010. Glagoljaš sa Sorbone, Juraj Slovinac (1355./1360. – 1416.). *Knjige poštujući, knjigama poštovan. Zbornik o 70. rođendanu Josipa Bratulića*. Ur. Dukić, Davor; Žagar, Mateo. Matica hrvatska. Zagreb. 201–209.

– Šarić, Ljiljana; Wittschen, Wiebke. 2008. *Rječnik sinonima hrvatskoga jezika*. Naklada Jesenski i Turk. Zagreb.

– Šimić, Marinka. 2007. Kajkavizmi u *Tkonskom zborniku*. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik* 33/1. 343–370.

– Šimić, Marinka. 2014. *Akademijin brevijar HAZU III c 12. Hrvatskoglagoljski rukopis s konca 14. stoljeća. Jezična studija. Transliteracija. Faksimil.* Staroslavenski institut. Zagreb.

– Šišić, Ferdo (ur.). 1930. *Korespondencija Rački-Strossmayer: o stogodišnjici rođenja Franje Račkoga. Knjiga 3.* (*od 5. jan. 1882. do 27. juna 1888*). JAZU. Zagreb.

– Šišić, Ferdo (ur.). 1931. *Korespondencija Rački-Strossmayer: o stogodišnjici rođenja Franje Račkoga. Knjiga 4. (od 2. jula 1888. do 15. februara 1894)*. JAZU. Zagreb.

– Štefanić, Vjekoslav. 1971. Determinante hrvatskog glagolizma. *Slovo: časopis Staroslavenskoga instituta u Zagrebu* 21. 13–30.

– Šuljak, Andrija. 1994. Biskup Josip Juraj Strossmayer i ćirilometodsko-glagoljska baština. *Diacovensia: teološki prilozi* 2/1. 275–294.

– Šuljak, Andrija. 2006. Biskup Josip Juraj Strossmayer i Zavod sv. Jeronima u Rimu. *Međunarodni znanstveni skup Josip Juraj Strossmayer, povodom 190. obljetnice rođenja i 100. obljetnice smrti, Zagreb, 19. svibnja 2005. – Đakovo, 20. svibnja 2005. – zbornik radova*. Ur. Šanjek, Franjo. HAZU. Zagreb. 311–326.

– Šuljak, Andrija. 2007. Josip Juraj Strossmayer, duhovni pastir svoje biskupije. *Anali Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku* 23. 157–172.

– Tabak, Josip; Fućak, Jerko. 1968. *Biblija – Stari i Novi zavjet (Zagrebačka Biblija)*. Stvarnost. Zagreb.

– Tafra, Branka. 2011. Kroatistička standardološka propitivanja. *Slavenski jezici u usporedbi s hrvatskim II*. Ur. Sesar, Dubravka. FF press, Filozofski fakultet. Zagreb. 35–49.

– Tafra, Branka. 2018. Leksičko-semantički odnosi u hrvatskom jeziku iz dijakronijske perspektive. *Leksikologija i leksikografija slavjanskih jazykov*. Ur. Černyševa, M. I. LEKSRUS. Moskva. 465–487.

– Tandarić, Josip Leonard. 1993. *Hrvatsko-glagoljska liturgijska književnost. Rasprave i prinosi*. Kršćanska sadašnjost – Provincijalat franjevaca trećoredaca. Zagreb.

– Težak, Stjepko. 1996. *Teorija i praksa nastave hrvatskoga jezika 1.* Školska knjiga. Zagreb.

– Tkalčić, Ivan Krstitelj. 1904. *Slavensko bogoslužje u Hrvatskoj*. Dionička tiskara. Zagreb.

– Tomašić, Tanja. 2001. Jezikoslovni stavovi i jezična praksa Šimuna Kožičića Benje. *Zbornik radova Drugog slavističkog kongresa*. Ur. Sesar, Dubravka. Hrvatsko filološko društvo. Zagreb. 275–282.

– Trunte, Nicolina. 2021. *Staroslavenska riječ. Gramatika starocrkvenoslavenskoga jezika. Staroslavenski tekstovi. Staroslavensko nasljeđe u Hrvata*. S njemačkoga preveo i predgovorom providio Zvonko Pandžić. Alfa. Zagreb.

– Turčinović, Josip (ur.). 1979. *Psaltir*. Kršćanska sadašnjost. Zagreb.

– Tvorić, Alojzija. 2010. Levakovićev *Azbukividnêk* kao doprinos proučavanju čitanja na hrvatskom jeziku. *Zbornik o Rafaelu Levakoviću. Zbornik radova sa znanstvenoga skupa »Fra Rafael Levaković« Šibenik – Skradin – Visovac, 14. – 16. svibnja 2009.* Ur. Knezović, Pavao. Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu. Zagreb. 103–136.

– Vajs, Josip. 1922. O glagolici i glagolskim liturgičkim knjigama. *Sveta Cecilija. Smotra za crkvenu glazbu s glazbenim prilogom. Glasilo Cecilijina društva u Zagrebu* 16/4. 99–100.

– Vajs, Josip. 1924. Nekoliko bilježaka o izdanju glagolskog misala latinicom. *Sveta Cecilija. Smotra za crkvenu glazbu s glazbenim prilogom. Glasilo Cecilijina društva i Saveza hrvatskih pjevačkih društava u Zagrebu* 18/6. 173–176.

– Vajs, Josip. 1927. Novo izdanje staroslavenskog misala. *Sveta Cecilija. Smotra za crkvenu glazbu s glazbenim prilogom. Glasilo Cecilijina društva u Zagrebu* 21/6. 241–244.

– van Dartel, Geert. 1984. *Ćirilometodska ideja i svetosavlje*. Kršćanska sadašnjost. Zagreb.

– Velčić, Franjo. 2004. Rukopisna ostavština »Staroslavenske akademije« koja se čuva u Krku. *Glagoljica i hrvatski glagolizam zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa povodom 100. obljetnice Staroslavenske akademije i 50. obljetnice Staroslavenskog instituta (Zagreb – Krk, 2. – 6. listopada 2002.)*. Ur. Dürrigl, Marija-Ana; Mihaljević, Milan; Velčić, Franjo. Staroslavenski institut – Krčka biskupija. Zagreb – Krk. 37–52.

– Velčić, Franjo. 2015. Talijansko-hrvatska polemika o glagoljici i vatikanska diplomacija krajem 19. i početkom 20. stoljeća. *Hrvatsko glagoljaštvo u europskom okružju: zbornik radova Međunarodnoga znanstvenoga skupa povodom 110. obljetnice Staroslavenske akademije i 60. obljetnice Staroslavenskoga instituta, Krk, 5. i 6. listopada 2012.* Ur. Badurina Stipčević, Vesna; Požar, Sandra; Velčić, Franjo. Staroslavenski institut. Zagreb. 75–100.

– Vigato, Ivica. 2021. Kontaktna sinonimija u glagoljskim rukopisima zadarskoga kraja iz 17. i 18. stoljeća. *Periferno u hrvatskom jeziku, kulturi i društvu (2. svezak)*. Ur. Bońkowski, Robert; Lukić, Milica; Mićanović, Krešimir; Pycia-Košćak, Paulina; Zubčić, Sanja. Wydział Humanistyczny Uniwersytetu Śląskiego – Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu – Sveučilište u Osijeku – Sveučilište u Rijeci. Katowice – Zagreb – Osijek – Rijeka. 411–421.

– Vončina, Josip. 1977. *Analize starih hrvatskih pisaca*. Čakavski sabor. Split.

– Vončina, Josip. 1988. *Jezična baština: lingvostilistička hrestomantija hrvatske književnosti od kraja 15. do početka 19. stoljeća*. Književni krug. Split.

– Vranić, Silvana. 2017. Predgovor. *Stoljeća hrvatske književnosti*. *Dragutin Antun Parčić i Marcel Kušar – izabrani radovi i pisma*. Prir. Badurina, Lada; Vranić, Silvana. Matica hrvatska. Zagreb. 11–64.

– Vukšić, Tomo. 2001. Katoličanstvo i pravoslavlje na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće. *Crkva u svijetu* 36/3. 280–306.

– Zubčić, Sanja. 2020. Dvojina u *Psaltiru* (1530.), *Knjižicama krsta* (1531.) i *Od bitija redovničkoga knjižicama* (1531.) Šimuna Kožičića Benje. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik* 46/1. 433–449.

– Zubčić, Sanja. 2023. *Oficij rimski* – zrcalo modruškoga biskupa Šimuna Kožičića. *Oficij rimski, Šimun Kožičić Benja, Rijeka, 1530. Latinička transliteracija sa studijom i popratnim tekstovima*. Prir. Zubčić, Sanja. Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu – Sveučilišna knjižnica Rijeka. Zagreb – Rijeka. 6–24.

– Žagar, Mateo. 2013a. *Uvod u glagoljsku paleografiju 1*. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. Zagreb.
– Žagar, Mateo. 2013b. Slovopis i ortografija u glagoljičkom *Novom testamentu* (1562): načela latiničkog prijepisa. *Novi testament I. dio. Latinički prijepis glagoljskog izvornika*. Ur. Matak, Dragutin. Adventističko teološko visoko učilište – Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu – Školska knjiga. Zagreb. 487–494.
– Žagar, Mateo; Zaradija Kiš, Antonija. 2014. Muka po Mateju u *Parčićevu misalu*: kulturološke i jezične odrednice. *Glagoljaška Muka Kristova – odabrane kulturološko-filološke studije*. Ur. Zaradija Kiš, Antonija; Žagar, Mateo. Hrvatska sveučilišna naklada – Institut za etnologiju i folkloristiku – Državni arhiv u Pazinu. Zagreb. 179–211.
– Žagar, Mateo. 2015. Zadaci i perspektive istraživanja jezika glagoljskih tiskanih izdanja Šimuna Kožičića Benje (uz pripremanje kritičkog izdanja *Misala hruackoga*). *Jezik Misala hruackoga. Studije o jeziku Misala Šimuna Kožičića Benje (1531.)*. Ur. Žagar, Mateo. Hrvatska sveučilišna naklada. Zagreb. 9–24.
– Žubrinić, Darko. 1996. *Hrvatska glagoljica: biti pismen, biti svoj*. Hrvatsko književno društvo sv. Jeronima (sv. Ćirila i Metoda). Zagreb.

Važnija elektronička vrela

– Berčić, Ivan. 1881. Njekoliko staroslavenskih i hrvatskih knjiga što pisanih, što tiskanih glagolicom, kojim se u skorašnje doba u trag ušlo. *Rad JAZU* 59. 158–186. https://dizbi.hazu.hr/a/?pr=i&id=169324 (stranica posjećena 15. travnja 2025.).
– Damjanović, Stjepan. 2010. *Hrvatskostaroslavenski*. Zagreb – Dubrovnik. http://www.hrvatskiplus.org/article.php?id=1818&naslov=hrvatskostaroslavenski (stranica posjećena 15. travnja 2025.).
– Della Bella, Ardelio. 1728. *Istruzioni grammaticali della lingua illirica*. Zagreb. https://retrogram.jezik.hr/gramatike/della-bella/?stranica=%7B%22pages%22%3A%5B6%5D%2C%22view%22%3A%22fulltext%22%7D (stranica posjećena 2. prosinca 2024.).
– Hadžić, Stella. 2019. *Lingvometodički predložak u nastavi jezika i jezičnoga izražavanja*. Diplomski rad. Rijeka. https://repository.ufri.uniri.hr/islandora/object/ufri:578 (stranica posjećena 15. travnja 2025.).
– Levaković, Rafael. 1629. *Azbukividnjak slovinskij (...).* München. Res/L.rel. 538. https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb10922349?page=,1 (stranica posjećena 4. travnja 2025.).

– *Meštrija dobra umrtija s ritualom. (1507./1508.)*. Zagreb. (R II A – 16° – 7). https://digitalna.nsk.hr/?pr=iiif.v.a&id=15219 (stranica posjećena 15. travnja 2025.).
– Mišković, Mirko. 2023. *V' POMINANIE: Fra Marko Japundžić, fratar glagoljaš iz graničarske Cvelferije*. https://franjevcitrecoredci.hr/v-pominanie-fra-marko-japundzic-fratar-glagoljas-iz-granicarske-cvelferije/ (stranica posjećena 2. travnja 2025.).

Bibliografska bilješka

Podaci o prethodno objavljenim raspravama koje su u cijelosti ili dijelom – dopunjene i prerađene – uvrštene u sadržaj knjige.

I.

Mišković, Mirko. 2025. Najstarije hrvatskoglagoljske početnice: između udžbenika osnovne pismenosti i programatskih filoloških djela. *Kirilometodievistika* 15. 41–67.

II.

Blažević Krezić, Vera; Čorak, Dorotea. 2024. *Meštrija /od/ dobra umrtija* (Senj, 1507./1508.) u visokoškolskoj nastavi povijesti hrvatskoga književnog jezika (fonološke i leksičko-semantičke značajke). *5. Međimurski filološki i pedagoški dani: Jezik, književnost i obrazovanje – stanje i perspektive*. Ur. Filipan-Žignić, Blaženka; Sabo Junger, Mateja; Lapat, Goran et al. Sveučilište u Zagrebu, Učiteljski fakultet. Čakovec. 21–38.

III.

Blažević Krezić, Vera; Ćurak, Silvija. 2025. »A Sad Page in the History of Croatian Glagolitism« or Marko Japundžić on *Croatian Liturgical Languages* in the Eighteenth Century. *Zbornik profesorice Zlate Šundalić*. Ur. Šimić, Krešimir; Ćurak, Silvija; Blažević Krezić, Vera. Filozofski fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku. Osijek. (u tisku)

IV.

Blažević Krezić, Vera. 2021. Popularnim slogom o knjigi staroslovenskoj ili Skica za portret ćirilometodijanca Ivana Radetića. *Od Pavlimira do riči šokačke. Zbornik Ljiljane Kolenić*. Ur. Ćurak, Silvija; Blažević Krezić, Vera. Filozofski fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku. Osijek. 239–278.

V.

Blažević Krezić, Vera. 2024. *Tko je savjestan, a tko mlitav bio?!* Jagićeva spomena vrijedna zapažanja o (hrvatskim) crkvenoslavenskim bogoslužnim knjigama 19. i 20. stoljeća. *Radovi Zavoda za znanstveni rad Varaždin (HAZU)* 35. 143–169.

Kazalo imena

A

Abelić, Petar, 227
Abraham, biblijski lik, 94
Albrecht, Dragutin, 234, 240
Ambrozije Milanski, 21
Ambrozije, sveti, 20
Andrija, apostol, 97
Antić, Vinko, 145, 226
Antun, Opat, 17
Aristotel, 16
Assemani, Giuseppe Simone, 133, 166, 206
Augustin, sveti, 20

B

Babič, Vanda, 61, 75, 76, 77, 78, 81, 82, 83, 84, 121, 124, 125, 151, 182, 226
Badurina Stipčević, Vesna, 229, 244
Badurina, Anđelko, 178, 183, 203, 204, 227
Badurina, Lada, 126, 168, 240, 244
Bandulavić, Ivan, 128, 135, 154
Barbarić, Vuk-Tadija, 14, 128, 148, 227
Barišić, Rudolf, 61, 227
Baromić, Blaž, 18, 21, 36, 37
Bartolomej, apostol, 66, 79, 98
Bašić, Petar, 121
Bauer, Antun, 178, 192, 193
Bazilije, sveti, 198
Becić, Ivan, 155
Bedričić, Silvestar, 36, 37
Belić, Stjepan, 16
Bellarmino, Robert, 60
Belostenec, Ivan, 46
Benedikt XIV., papa, 124, 126, 131, 146, 149, 151, 194
Berčić (Brčić), Ivan, 5, 7, 8, 22, 34, 35, 36, 38, 133, 150, 162, 163, 167, 168, 171, 179, 180, 181, 182, 183, 194, 196, 201, 202, 203, 204, 205, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 214, 215, 216, 217, 218, 220, 223, 225, 227, 233, 234, 235, 245
Bežen, Ante, 228
Bičanić, Ante, 235
Binički, Fran, 158, 227
Bizza, Pacifik, 150
Blažević Krezić, Vera, 1, 3, 7, 34, 35, 38, 39, 61, 65, 67, 76, 129, 157, 158, 159, 163, 167, 168, 170, 171, 172, 185, 188, 190, 201, 203, 208, 209, 210, 227, 228, 238, 247, 259
Blažiolović, Jakov, 36
Bogdan, Jure, 152
Bogović, Mile, 123, 128, 136, 147, 151, 152, 159, 160, 161, 228
Bolonić, Mihovil, 154, 155, 157, 203, 228
Bonefačić, Kvirin Klement, 147, 150, 155, 157, 191, 203, 205, 210, 228
Bońkowski, Robert, 244
Bopp, Franz, 127
Bosanac, Stjepan, 229
Bošković, Vasil, 129
Bozanić, Anton, 147, 148, 160, 228
Bratulić, Josip, 7, 16, 18, 19, 20, 21, 31, 33, 35, 62, 63, 65, 69, 74, 137, 154, 157, 163, 165, 189, 228, 229, 237, 239, 242

Broz, Ivan, 34, 50, 136, 156, 158, 159, 163, 166, 167, 171, 191, 229, 231
Brozović Rončević, Dunja, 238
Brozović, Dalibor, 17, 39, 229, 230, 238
Brusač, Zvonimir, 178
Budinić, Šimun, 60
Budiša, Dražen, 64
Buić, Carevko (Hijacint), 214, 217, 218
Bulić, Frane, 159, 168, 187, 194
Buničić, Marko, 215

C

Cecilija, sveta, 157, 179, 193, 208, 221, 227, 241, 243
Ceković, Blanka, 29, 42, 84, 230
Cepelić, Milko, 152, 153, 155, 230
Corin, Andrew Roy, 17
Crnić Novosel, Mirjana, 37, 39, 159, 228, 230, 234
Cronia, Arturo, 125
Cvenić, Josip, 238

Č

Černyševa, Margarita Ivanovna, 243
Čorak, Dorotea, 247
Črnčić, Ivan, 180, 189, 201, 204, 211, 216, 218, 219
Čupković, Gordana, 46, 230

Ć

Ćiril (Konstantin), sveti, 65, 126, 131, 132, 133, 137, 152, 162, 163, 166, 182, 206, 208, 211, 215, 218, 219, 221, 227, 234, 245
Ćosić, Dajana, 204, 230
Ćosić, Vjekoslav, 180, 212, 230
Ćurak, Silvija, 228, 247

D

Dalmatin, Antun, 16
Damjanović, Stjepan, 2, 7, 14, 15, 16, 18, 26, 29, 30, 35, 37, 38, 39, 42, 45, 50, 51, 62, 63, 65, 75, 77, 121, 122, 124, 129, 131, 146, 151, 153, 157, 166, 168, 171, 172, 179, 187, 228, 230, 231, 236, 245
Daničić, Đuro, 180, 212
Danilo, Ivan, 159, 168, 187
David, biblijski lik, 62, 90, 95, 106
Deković, Darko, 159, 231
Della Bella, Ardelio, 127, 134, 136, 245
Derganc, Aleksandra, 226
Derossi, Julije, 227, 228, 239
Dević, Antun, 151, 232
Divković, Mirko, 154, 163
Dobrovský, Josef, 162
Dragošević, Srećko, 210, 232
Duda, Bonaventura, 241
Dujmović, Josip, 150, 217
Dukić, Davor, 237, 242
Dürrigl, Marija-Ana, 40, 46, 49, 50, 232, 241, 244

Đ

Đurđević, Ignjat, 135

E

Erdmann-Pandžić, Elisabeth von, 154
Eterović, Ivana, 29, 36, 38, 39, 42, 46, 146, 230, 232, 234
Etik, filozof i kozmograf, 132
Eva, biblijski lik, 99, 103

F

Felicita, sveta, 208, 221
Fermendžin, Euzebije, 198
Fiamin, Ivan, 161

Ficino, Marsilio, 16
Filip, apostol, 98
Filip, senjski biskup, 121, 164
Filip, sveti, 208, 221
Filipan-Žignić, Blaženka, 247
Flaker, Aleksandar, 229
Flapp, Ivan Krstitelj, biskup, 192, 202
Forlani, Kazimir, 218
Fortunat Durych, Vaclav Michael, 19
Frangeš, Ivo, 21, 32, 232
Franov-Živković, Grozdana, 233
Franzen, August, 210, 232
Franjo Asiški, sveti, 140, 203, 204, 233
Franjo Ksaverski, sveti, 178, 227, 259
Fučić, Branko, 13, 17, 232
Fućak, Jerko, 125, 126, 128, 138, 146, 147, 148, 150, 153, 154, 159, 160, 204, 232, 241, 243

G

Gabrić Bagarić, Darija, 46
Gabrijel, arkanđeo, 26
Gadžijeva, Sofija, 17, 18, 29, 41, 42, 44, 45, 77, 78, 80, 81, 82, 83, 84, 171, 232
Galić Kakkonen, Gordana, 237
Galić, Josip, 84, 146, 230, 232
Galimberti, Alojzije (Luigi), 146
Galović, Tomislav, 202, 233
Garić, Ante, 178
Gautsch, Paul, barun, 150
Geitler, Leopold Václav, 166
Gerold, Carlus, 236
Girevski, Aco, 239
Glavinić, Franjo, 38, 46, 59, 65, 188, 228, 233, 240
Gocinić, Petar, 125
Goldstein, Slavko, 232
Gorjanski, pl. Adam, 165
Gostl, Igor, 180, 233
Graciotti, Sante, 131, 233
Grgić, Inocent, 134
Grijak, Zoran, 147, 149, 233
Gršković, Bartolomej, 167
Grubišić, Petar, 233
Gundulić, Ivan, 127, 135
Gutenberg, Johannes, 36

H

Habakuk, prorok, 157
Hadžić, Stella, 39, 245
Hagaj, prorok, 157
Hamm, Josip, 7, 17, 18, 61, 62, 85, 123, 233
Hanuš, Ignác Jan, 162, 166
Hattala, Martin, 179
Hefele, Karl Josef, 210
Hekman, Jelena, 64, 231
Hektorović, Petar, 127
Hercigonja, Eduard, 7, 16, 17, 26, 38, 40, 45, 46, 49, 122, 232, 233
Hiersemann, Karl W., 18
Holjevac, Sanja, 23, 27, 31, 32, 159, 234
Hoško, Franjo Emanuel, 59, 161, 234
Hreljanović, Ivo, 145, 241
Hrvatinić Vukčić, Hrvoje, 232

I

Inocent IV., papa, 121, 164
Inocent X., papa, 60, 61
Irenej, sveti, 242
Isus Krist, 24, 28, 37, 50, 51, 55, 67, 73, 77, 78, 90, 97, 99, 103, 104, 107, 110, 111
Ivan Krstitelj, biblijski lik, 77, 102
Ivan VIII., papa, 126, 130, 146
Ivan X., papa, 137

Ivan, evanđelist i apostol, 20, 21, 25, 66, 70, 98, 100
Ivančić, Stjepan Marija, 16, 234
Ivanišević, Frano, 149, 150, 153, 154, 165, 234
Ivšić Majić, Dubravka, 238
Ivšić, Dubravka, 238

J

Jagić, Vatroslav, 5, 7, 121, 132, 151, 155, 156, 157, 159, 161, 162, 163, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 177, 178, 179, 180, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 205, 206, 207, 208, 209, 211, 212, 213, 216, 217, 219, 222, 225, 226, 228, 229, 231, 234, 235, 241, 247
Jahve, 30
Jakić, Antun, 234
Jakov mlađi, apostol, 98
Jakov stariji, apostol, 98
Jakovčić, Pero, 37
Jakubinskij, Lav, 43
Japundžić, Marko, 5, 8, 61, 62, 121, 122, 123, 125, 126, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 136, 137, 138, 139, 140, 148, 151, 212, 235, 246, 247
Jelčić, Antun Dubravko, 239
Jelić, Luka, 153
Jembrih, Alojz, 16, 19, 152, 157, 159, 161, 169, 170, 171, 172, 229, 235
Jeronim/Jerolim, sveti, 7, 37, 39, 60, 65, 76, 82, 86, 127, 131, 132, 137, 152, 153, 155, 156, 157, 164, 177, 192, 202, 204, 242, 245
Ježić, Ivan Krstitelj, 160, 161
Ježić, Mislav, 239
Job, biblijski lik, 157, 218, 240
Joel, prorok, 157
Jovović, Ivan, 146, 235
Juraj, iz Slavonije, 13
Juranić, Antun, 125
Jurčević, Ivan, 230

K

Kačić, Andrija, 158, 217
Kapetanović, Amir, 39, 235
Karadžić, Vuk, 189, 198
Karaman, Matej, 5, 8, 33, 35, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 138, 139, 141, 150, 151, 156, 163, 179, 192, 211, 219, 231, 233, 235, 236, 240
Kašić, Bartol, 34, 46, 84, 127, 128, 131, 154
Katičić, Radoslav, 59, 62, 235
Katridarić, Tomas, 37
Kezele, Mladen, 157, 169, 170, 171, 172, 229, 235
Klaić, Nada, 137, 236
Klement VIII., papa, 147, 177, 202
Knezović, Pavao, 227, 234, 236, 240, 243
Knežević, Stefan, 146
Kocijančić, Stjepan, 151
Kolendić, Petar, 18, 22, 36, 37, 38, 236
Kolenić, Liljana, 228, 247
Kolunić, Broz, 50
König, Dorothea, 79, 86, 236
Konstantin Porfirogenet, 132
Konzul, Stjepan Istranin, 16, 35, 75
Kopitar, Jernej, 129, 136, 210, 217, 219, 236
Korajac, Vilim, 155
Kovač, Juraj Matej, 39, 232
Kovačević, Ana, 17, 232, 236

Kovačić, Slavko, 123, 138, 150, 165, 236
Kožičić Benja, Šimun, 15, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 38, 63, 64, 66, 70, 71, 72, 73, 74, 84, 230, 234, 239, 243, 244, 245
Kristina, švedska kraljica, 135
Kuhar, Kristijan, 203, 236
Kukuljević Sakcinski, Ivan, 62, 165, 236
Kurelac, Fran, 155
Kušar, Marcel, 240, 244
Kuštović, Tanja, 2, 163, 167, 230, 236
Kuzmić, Boris, 37, 42, 43, 230, 236
Kuzmić, Martina, 80

L

Laghi, Ivan Krstitelj, 128
Lapat, Goran, 247
Lav/Leon VI., papa, 137
Lav/Leon XIII., papa, 146, 151, 154, 164, 190, 192
Levaković, Rafael, 7, 9, 33, 35, 38, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 77, 78, 79, 82, 83, 84, 85, 86, 118, 122, 125, 127, 131, 136, 138, 154, 171, 179, 188, 192, 226, 227, 228, 234, 235, 236, 239, 240, 243, 245
Lisac, Josip, 39, 236
Lovrić, Branko, 2, 178
Lozić Knezović, Katarina, 146, 237
Lucija, sveta, 222
Lučić, Ivan, 132
Lukežić, Iva, 43, 79, 237
Lukić, Milica, 2, 7, 65, 67, 122, 146, 147, 149, 152, 153, 155, 156, 157, 159, 160, 163, 165, 179, 182, 201, 204, 227, 228, 230, 237, 238, 244
Luster, Hubert, 145

LJ

Ljubić, Šime, 129, 136, 238
Ljubović, Blaženka, 158, 161, 238

M

Macanović, Vjekoslav, 218
Mahnić, Antun, 228
Makarijoska, Liljana, 239
Malahija, prorok, 157
Malić, Dragica, 29, 42, 79, 238
Manzin, Juraj, 154, 159, 231
Marcelić, Petar, 124
Maretić, Tomo, 67
Marietti, Pietro, 218
Marija Magdalena, biblijski lik, 135
Marija, Blažena Djevica, 7, 13, 19, 20, 22, 24, 25, 26, 28, 37, 39, 40, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 73, 75, 78, 81, 89, 94, 98, 99, 100, 102, 103, 104, 107, 116, 153, 178, 183, 195, 202, 203, 204, 205, 208, 213, 220, 225, 230
Marijanović, Stanislav, 231
Martinović, Ivo, 178
Marulić, Marko, 16, 127, 145
Maštrović, Tihomil, 229
Matak, Dragutin, 245
Matasović, Ranko, 17, 30, 31, 238
Matej, evanđelist i apostol, 66, 98, 168, 245
Matija, apostol, 98
Maupas, Petar Dujam, 205, 210
Maur, Hraban, 131
Medved, Marko, 161, 238
Melkisedek, starozavjetni svećenik, 27, 72, 75, 91
Mesić, Matija, 212

Metod, sveti, 126, 133, 137, 152, 162, 163, 166, 182, 206, 211, 215, 218, 219, 227, 234, 245
Meyer, Karl H., 43
Mežnarić, Patrik, 2, 9
Mićanović, Krešimir, 244
Mihaljević, Ana, 163, 239
Mihaljević, Benedikt, 150, 162, 202, 239
Mihaljević, Milan, 14, 29, 163, 232, 238, 239, 244
Mihaljević, Mirko, 2, 9
Mihovil, arkanđeo, 40, 102, 179, 201, 202, 212, 220, 228
Mikalja, Jakov, 127, 133, 136
Miklošič, Franc, 30, 162, 163, 166, 170, 185, 187, 197
Miladinov, Konstantin, 155
Milčetić, Ivan, 22, 124, 151, 237, 239
Milić, Vicko, 153
Milinović, Šimun, nadbiskup, 189
Milovčić, Ivan, 153, 156, 239
Mišković, Mirko, 1, 3, 7, 39, 54, 121, 178, 203, 246, 247, 259
Mlikota, Jadranka, 227
Modrušanin, Pavao, 18, 63
Moguš, Milan, 42, 46, 67, 68, 71, 75, 232, 239, 241
Mohović, Emidio, 238
Mokrova, Kostadina, 239
Mostepanjuk, Miroslava, 198
Mrkonjić, Tomislav, 153, 239
Mrnavić, Ivan Tomko, 131, 132

N

Naum, sveti, 239
Nazor, Anica, 7, 13, 18, 19, 22, 23, 26, 30, 36, 37, 60, 61, 125, 191, 239, 240
Niger, Toma, 16, 34
Nikola V., papa, 153
Nikola, klerik, 132
Nikon, patrijarh (Nikita Minin), 135

O

Oblak, Vatroslav, 166
Oršolić, Tado, 233
Osea, prorok, 157
Ostojić, Ivan, 150, 240
Ostrovski, Konstantin, 135
Ožegović, Mirko, 159, 160, 204, 210

P

Palmotić, Junije, 135
Pandžić, Bazilije, 188, 240
Pandžić, Zvonko, 243
Pantelić, Marija Agnezija, 133, 240
Parčić, Dragutin Antun, 5, 7, 8, 34, 35, 126, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 162, 163, 167, 168, 170, 171, 172, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 201, 202, 203, 204, 205, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 214, 215, 216, 220, 222, 223, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 233, 235, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 244, 245
Paštrić, Ivan, 75, 76, 127, 131, 153, 192
Pavao III., papa, 153
Pavao, apostol, 102
Pavao, iz Krbave, 13
Pavić, Matija, 152, 153, 155, 230
Pavličić, Dragutin, 155
Pavlinović, Mihovil, 179, 201, 212
Pažin, Zvonko, 21, 240
Pederin, Ivan, 126, 137, 240
Peleh, Slavko, 145, 240
Pešut, Damjan, 128, 240
Petar, apostol, 97, 102

Petranović, Gerasim, 146
Petrović Njegoš, Nikola I., 178, 189
Piechovič, Inocentij, 129
Pilj Tomić, Marina, 122, 149, 153, 160, 179, 204, 237
Pini, Luigi, 150
Pio IX., papa, 152, 153
Pio V., papa, 147, 177, 191, 202
Pio X., papa, 148, 177, 191
Piperkoski, Ilija, 239
Platon, 16
Poncije Pilat, 28, 29, 32, 73, 75
Popović, Anto, 20, 240
Posilović, Josip Juraj, 149, 156, 158, 159, 160, 161, 170, 240, 242
Požar, Sandra, 229, 232, 244
Pranjić, Krunoslav, 229
Premerl, Tomislav, 227
Prodan, Ivo, 126, 148, 153, 240
Prokopije, iz Cezareje, 132
Pronk, Tijmen, 238
Putanec, Valentin, 18, 65, 240
Pycia-Košćak, Paulina, 244

R

Rabljanin, Nikola, 132, 167
Rački, Franjo, 132, 151, 153, 162, 166, 168, 170, 180, 181, 183, 185, 187, 188, 189, 194, 197, 201, 205, 206, 208, 211, 212, 219, 220, 226, 231, 234, 240, 241, 242
Radetić, Ivan, 5, 34, 145, 149, 156, 157, 158, 159, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 176, 185, 228, 240, 241, 247
Radošević, Andrea, 49, 241
Raguž, Mirko, 161, 241
Ratdolt, Erhard, 37
Ravenjanin, Ivan, 133
Rebić, Adalbert, 241
Refuns, 214, 215, 216, 218
Reinhart, Johannes, 37, 232, 241
Reljanović, Mario, 146, 150, 241
Runje, Petar, 16, 204, 234, 241
Rusić, Stjepan, 8, 121, 124, 126, 128, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 240
Ruta, biblijski lik, 157

S

Sabo Junger, Mateja, 247
Salvincci, knjižar, 218
Sanković, Ivana, 84, 230
Sefanija, prorok, 157
Sesar, Dubravka, 243
Sgambati, Emanuela, 129
Siksto IV., papa, 21
Siksto V., papa, 152
Skok, Petar, 193, 241
Sladojević, Matiša, 165
Slovinac, Juraj, 242
Smajić, Dubravka, 237
Smotricki, Meletij, 124, 125, 129, 138, 151, 226
Soić, Vjenceslav, 160, 161, 210
Soldo, Antun Josip, 178, 241
Sović, Matej, 124, 131, 151, 239
Spicijarić Paškvan, Nina, 37, 230
Srdoč-Konestra, Ines, 230
Stadler, Josip, 152, 156, 237
Stipčević, Aleksandar, 16, 241
Stojanović, Jakov, 238
Strgačić, Ante, 150, 241
Strohal, Rudolf, 146, 154, 158, 241
Strossmayer, Josip Juraj, 2, 3, 147, 149, 151, 152, 153, 155, 156, 162, 178, 179, 180, 181, 183, 189, 191, 192, 193, 194,

201, 204, 210, 212, 214, 219, 225, 226, 227, 228, 230, 231, 237, 239, 242, 247, 259
Sučić, Božo, 227
Sučić, Luka, 165, 238
Sundečić, Jovan, 178, 189, 190, 199
Supičić, Ivan, 233
Szabo, Agneza, 161, 242

Š

Šafařik, Pavel Jozef, 22, 129, 162, 166
Šagi-Bunić, Tomislav Janko, 21, 242
Šanjek, Franjo, 7, 13, 60, 146, 242
Šarić, Ljiljana, 47, 48, 49, 242
Šikić, Anita, 63
Šimić, Ana, 230
Šimić, Krešimir, 247
Šimić, Marinka, 30, 49, 232, 242
Šimun, apostol, 98
Šimun, prorok, 24, 25, 66, 70, 94
Šimun, sveti, 22, 23, 24, 64
Šišić, Ferdo, 151, 152, 189, 242
Štefanić, Vjekoslav, 22, 122, 242
Šuljak, Andrija, 7, 152, 153, 155, 242
Šundalić, Zlata, 247

T

Tabak, Josip, 243
Tadej, apostol, 98
Tafra, Branka, 40, 46, 49, 154, 243
Tandarić, Josip Leonard, 13, 15, 16, 17, 26, 28, 33, 35, 59, 62, 63, 67, 122, 158, 179, 209, 232, 243
Taylor, Isaac, 166
Teodor, biskup, 132
Terlecki, Metodij, 61, 138
Težak, Stjepko, 39, 243
Tkalčić, Ivan Krstitelj, 129, 165, 243
Toma Arhiđakon, 128, 132, 137
Toma, apostol, 98
Tomašić, Tanja, 16, 243
Tomić, Celestin, 216
Tondini, Cesare, 189
Torresani, Andrija, 16, 18, 62
Tripković, Antun, 129, 151
Trojan, Ivan, 2
Trunte, Nicolina, 206, 243
Turčić, Gašpar, 36
Turčinović, Josip, 23, 64, 243
Turk, Marija, 230, 242
Tvorić, Alojzija, 35, 63, 64, 65, 67, 68, 124, 243

U

Urban VIII., papa, 60, 147, 166, 177, 191, 202

V

Vajs, Josip, 34, 35, 147, 157, 158, 177, 178, 191, 192, 193, 211, 229, 243
Valentin, sveti, 211, 218
van Dartel, Geert, 172, 244
Velčić, Franjo, 151, 203, 229, 244
Velev, Ilija, 239
Vida, Marco Girolamo, 135
Vigato, Ivica, 46, 244
Vince, Jasna, 232
Virgil, biskup, 132
Vitezić, Ivan Josip, 204, 210, 214, 218
Vodnik, Branko, 178, 235
Vodopija, Irena, 237
Volarić, Franjo, 160, 215, 216, 218
Vončina, Josip, 40, 46, 67, 68, 71, 75, 239, 244
Vostokov, Aleksander, 206
Vranić, Silvana, 126, 168, 203, 240, 244

Vratanja, Šimun, 60
Vrhovac, Maksimilijan, 22
Vukoja, Vida, 230
Vukšić, Tomo, 146, 244
Vulić, Boris, 231
Vušković, Ante, 218

W

Wittschen, Wiebke, 47, 48, 49, 242

Z

Zaharija, prorok, 157
Zaradija Kiš, Antonija, 168, 245
Zavadski, Maksimilijan, 129
Zizanij, Lavrentij, 125, 129, 138
Zmajević, Matija, 123
Zmajević, Vicko, 123, 124, 150, 158
Zorzut, Katica, 232
Zubčić, Sanja, 23, 27, 31, 32, 38, 234, 244

Ž

Žagar, Jeronim, 161
Žagar, Mateo, 26, 29, 34, 38, 75, 84, 131, 132, 168, 172, 230, 234, 236, 237, 242, 245
Živković, Joso, 203, 204
Živković, Teofan, 146
Žubrinić, Darko, 152, 165, 245

Bilješka o autorima

Vera Blažević Krezić docentica je na Odsjeku za hrvatski jezik i književnost Filozofskoga fakulteta u Osijeku. Od 2010. godine sudjeluje u realizaciji nastave na obveznim i izbornim jezičnopovijesnim kolegijima (*Staroslavenski jezik, Povijest hrvatskoga književnoga jezika, Slavenska pisma* itd.). Sudjelovala je na četrdesetak međunarodnih i domaćih znanstvenih i stručnih skupova u zemlji i inozemstvu. Objavila je, samostalno i u suautorstvu, četiri knjige: dvije znanstvene monografije i dva znanstvenonastavna priručnika, ali i četrdesetak znanstvenih i stručnih te popularnih radova. Njezini su istraživački interesi usmjereni na hrvatski novocrkvenoslavenski jezik i ćirilometodsku problematiku. Osim toga, bavi se istraživanjem hrvatskoglagoljskih (liturgijskih) knjiga otisnutih u srednjojezičnome razdoblju (od kraja 15. do sredine 18. stoljeća).

Mirko Mišković svećenik je i redovnik Provincije franjevaca trećoredaca glagoljaša. Srednjoškolsko obrazovanje završio je u nadbiskupijskim klasičnim gimnazijama s pravom javnosti u Zagrebu i Splitu, a Filozofsko-teološki studij na Katoličkom bogoslovnom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Trenutačno je u Samostanu sv. Franje Ksaverskoga u Zagrebu i obnaša dužnost samostanskoga vijećnika, odgojitelja bogoslova i postulanata, urednika provincijske internetske stranice, provincijskoga vijećnika, provincijskoga tajnika, ali i doktoranda na Filozofskome fakultetu Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku.

»Djelo se izvanredno naslanja na istraživanja prethodnika, koristeći njihove spoznaje i popravljajući nedostatke, ali to je u svim raspravama u ovoj knjizi samo prvi dio iza kojega slijedi ono glavno – vlastiti prilozi širem i dubljem, naprosto kompletnijem, poznavanju problema o kojem autori pišu. Knjiga će sigurno izazvati veliko zanimanje i onih koje zanima hrvatsko glagoljaštvo i onih koji se bave poviješću hrvatskoga jezika i književnosti. Posebno naglašavam vjerojatni interes onih koje zanima povijest poučavanja čitanja i pisanja na našim prostorima jer se vrlo kompetentno bavi i glagoljaškim početnicama.«

(akademik Stjepan Damjanović)

* * *

»S obzirom na tisućgodišnje razdoblje hrvatskoga glagoljaštva i prekobrojnost relevantne tekstovne građe – i za unutarnju i za vanjsku jezičnu (ali i kulturnu) povijest – svaki prilog koji produbljuje spoznaje o pojedinim razdobljima – njihovim nositeljima, predlošcima, jezičnim politikama i dr. sastavnicama više je nego dobrodošao. Posebice kada je riječ o tako pedantnim i preciznim, kritičkim, *laboratorijskim* filološkim istraživanjima koja su utemeljena i sinkronijski i dijakronijski, s iskorakom u interdisciplinarnost; istraživanjima koja ne recikliraju poznato, već rasvjetljuju do sada nepoznato ili samo naslućivano, a neobrađivano alatima filološke analize u razdoblju nove i novije povijesti hrvatskoga glagoljaštva, zapravo *marginaliziranim* njegovim odvjetcima. Upravo o takvu istraživanju zaključujemo iz rukopisa doc. dr. sc. Vere Blažević Krezić i doktoranda Mirka Miškovića.«

(prof. dr. sc. Milica Lukić)

* * *

»Bez obzira na naslov iz kojeg proizlazi da se knjiga bavi glagoljaštvom, ona je važna za sve koji proučavaju hrvatski jezik, književnost i kulturu od razdoblja srednjega vijeka pa do kraja 19. st. kada glagoljaštvo polako počinje opadati. Društvena zajednica zainteresirana je za pojedinačne, do sada neproučene segmente, posebno zato što za sada imamo relativno malo spoznaja o (novo)crkvenoslavenskoj liturgiji te će objavom ove knjige biti popunjene mnoge praznine na tom području. Budući da je namijenjena i učenicima i učiteljima koji čine veliki dio društvene populacije, jasno je da je knjiga namijenjena širokom društvenom sloju čitatelja.«

(izv. prof. dr. sc. Tanja Kuštović)

ISBN 978-953-314-279-1
(Filozofski fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku)
ISBN 978-953-55618-1-1
(Provincija franjevaca trećoredaca glagoljaša, Zagreb)

Cijena 15 EUR